

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
AGRONOMSKI FAKULTET

**ANALIZA I MODELI UPRAVLJANJA PAŠNJAČKIH
KULTURNIH KRAJOBRAZA**

DIPLOMSKI RAD

Zrinka Maranić

Zagreb, prosinac 2018.

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
AGRONOMSKI FAKULTET**

Diplomski studij:
Krajobrazna arhitektura

**ANALIZA I MODELI UPRAVLJANJA PAŠNJAČKIH
KULTURNIH KRAJOBRAZA**

DIPLOMSKI RAD

Zrinka Maranić

Mentor: Doc. dr. sc. Goran Andlar

Zagreb, prosinac 2018.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
AGRONOMSKI FAKULTET

IZJAVA STUDENTA
O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, **Zrinka Maranić**, JMBAG 0178087408, rođena 21.07. 1992. u Šibeniku, izjavljujem da sam samostalno izradila diplomski rad pod naslovom:

ANALIZA I MODELI UPRAVLJANJA PAŠNJAČKIH KULTURNIH KRAJOBRAZA

Svojim potpisom jamčim:

- da sam jedina autorica ovoga diplomskog rada;
- da su svi korišteni izvori literature, kako objavljeni tako i neobjavljeni, adekvatno citirani ili parafrazirani, te popisani u literaturi na kraju rada;
- da ovaj diplomski rad ne sadrži dijelove radova predanih na Agronomskom fakultetu ili drugim ustanovama visokog obrazovanja radi završetka sveučilišnog ili stručnog studija;
- da je elektronička verzija ovoga diplomskog rada identična tiskanoj koju je odobrio mentor;
- da sam upoznata s odredbama Etičkog kodeksa Sveučilišta u Zagrebu (Čl. 19).

U Zagrebu, dana 14. prosinca 2018.

Potpis studenta / studentice

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
AGRONOMSKI FAKULTET

IZVJEŠĆE

O OCJENI I OBRANI DIPLOMSKOG RADA

Diplomski rad studentice **Zrinke Maranić**, JMBAG 0178087408, naslova

ANALIZA I MODELI UPRAVLJANJA PAŠNJAČKIH KULTURNIH KRAJOBRAZA

obranjen je i ocijenjen ocjenom _____, dana _____.

Povjerenstvo:

potpisi:

1. Doc. dr. sc. Goran Andlar mentor

2. Doc. dr. sc. Borka Bobovec član

3. Doc. dr. sc. Ines Hrdalo član

Sadržaj

1. UVOD	3
1.1. Problemi.....	3
1.2. Ciljevi.....	4
1.3. Metode istraživanja	4
2. TIPOLOGIJA STOČARSTVA I PAŠNJAČKIH KRAJOBRAZA	5
2.1. Tipologija pašnjačkih krajobraza prema stupnju kretanja i načinu stočarenja	5
2.1.1. Nomadsko stočarstvo	6
2.1.2. Polunomadsko stočarstvo	6
2.1.3. Transhumantno stočarstvo	7
2.1.4. Agropastoralizam	9
2.1.5. Zatvoreni sistemi i rančevi.....	10
2.1.6. Šumski pašnjaci ili silvopastoralizam.....	10
3. PAŠNJAČKI KULTURNI KRAJOBRAZI	11
4. TIPOLOGIJA STOČARSTVA I PAŠNJAČKIH KRAJOBRAZA OTOKA PAGA I DINARE	12
5. ANALIZA PAŠNJAČKIH KRAJOBRAZA OTOKA PAGA I DINARE.....	14
5.1. Analiza pašnjačkog krajobraza otoka Paga.....	16
5.1.1. Zemljopisna obilježja otoka Paga	16
5.1.2. Povijesni i gospodarski razvoj otoka Paga.....	19
5.1.3. Povijest upravljanja pašnjacima otoka Paga	23
5.1.4. Tradicijske prakse stočara otoka Paga	36
5.1.5. Inventarizacija i analiza struktura pašnjačkog krajobraza otoka Paga.....	38
5.1.5.1. Uzorci pašnjačkih površina otoka Paga.....	39
5.1.5.2. Antropogeni elementi stočarskog krajobraza otoka Paga.....	62
5.1.6. VREDNOVANI PAŠNJAČKI KRAJOBRAZI OTOKA PAGA.....	94
5.1.7. Zaključna razmatranja o pašnjačkom krajobrazu otoka Paga.....	96

5.2.	Analiza pašnjačkog krajobraza Dinare	101
5.2.1.	Zemljopisna obilježja Dinare	101
5.2.2.	Povijesni razvoj i povijest upravljanja pašnjacima Dinare	103
5.2.3.	Tradicijske prakse stočara Dinare	111
5.2.4.	Inventarizacija i analiza struktura pašnjačkog krajobraza Dinare	120
5.2.4.1.	Sistem transhumantnog stočarstva i stanovanja na Dinari	121
5.2.4.2.	Antropogeni elementi stočarskog krajobraza Dinare	128
5.2.5.	Zaključna razmatranja o pašnjačkom krajobrazu Dinare	146
6.	MODELI UPRAVLJANJA PAŠNJAČKIH KRAJOBRAZA	149
6.1.	Zakonska osnova upravljanja krajobrazom i poticajne mjere	150
6.2.	Usporedba izabranih područja kao osnova za donošenje modela upravljanja.....	157
6.3.	Modeli upravljanja pašnjačkim krajobrazima otoka Paga.....	158
6.4.	Modeli upravljanja pašnjačkim krajobrazima Dinare	160
7.	ZAKLJUČAK	162
8.	LITERATURA	163

Sažetak

Diplomskog rada studentice **Zrinke Maranić**, naslova

ANALIZA I MODELI UPRAVLJANJA PAŠNJAČKIH KULTURNIH KRAJOBRAZA

Pašnjački krajobrazi dominantno su obilježje ruralnih područja koji radi svojih kulturno-povijesnih, ekoloških i estetskih vrijednosti imaju karakter kulturnog krajobraza. Nedovoljno su istraživani i rijetko su predmet održivog upravljanja. U radu se definira opća tipologija pašnjačkih krajobraza te tipologija agropastoralnog pregonskog stočarstva omeđenih pašnjaka na otoku Pagu i transhumantnog stočarstva otvorenih planinskih pašnjaka na Dinari. Analiziraju se uzorci pašnjaka i njihovi antropogeni elementi te tradicijske prakse i povijest upravljanja koji su utjecali na izgled krajobraza. Prepoznati su postojeći modeli upravljanja i mogućnosti njihove primjene za upravljanje na istraživanim pašnjačkim krajobrazima.

Ključne riječi: otok Pag, Dinara, pregonsko stočarstvo, transhumantno stočarstvo, modeli upravljanja

Summary

Of the master's thesis – student **Zrinka Maranić**, entitled

ANALYSIS AND MANAGEMENT MODELS OF PASTORAL CULTURAL LANDSCAPES

Pastoral landscapes are dominant feature of rural areas and have a character of cultural landscapes because of their cultural, historical, ecological, and aesthetical values. They are insufficiently researched and are rarely a subject of sustainable management. The thesis describes general typology of pastoral landscapes, including the agropastoral system on the island of Pag and the transhumant pastoral system on Dinara mountain. Man-made physical structures in landscape, shepherds' traditional practices and landscape management that affected changes in landscape have been researched and analysed. Current management models have been explored and the potential of their application for management of studied pastoral landscapes have been evaluated.

Keywords: island of Pag, Dinara mountain, agropastoralism, transhumant pastoralism, landscape management

1. UVOD

Privređivanje se u Hrvatskoj još do prije nekoliko desetljeća temeljilo na primarnim djelatnostima poput poljoprivrede, stočarstva i ribarstva. Čovjek je oduvijek iz potrebe za opstankom iskorištavao prirodne resurse te na taj način utjecao i na krajobraz oko sebe. Nekad bi mu se prilagođavao, a nekad bi sam taj krajobraz preoblikovao kako bi iskoristio dane resurse. U jadranskoj Hrvatskoj i na planinama vezanima za nju, prihode je donosilo ovčarstvo. „Stočarstvo u Dalmaciji inače ima dugu tradiciju još od prethistorijskog doba. Strabon za zemlju Delmata kaže da je to „pašnjak za uzgoj i ishranu sitne stoke“, a i samo ime tog ilirskog plemena dovodi se u vezu s ovcom i ovčarstvom (Dalmacija bi tako u prenesenom smislu bila „zemlja ovčara“).“ (Šarić, 2010:70) Ovca je radi svoje otpornosti i resursa koje je davala postala važan čimbenik za preživljavanje stanovnika toga kraja. Uz meso, mlijeko i sir za prehranu, davala je i vunu i kožu od kojih su se radile odjeća i obuća.

U Hrvatskoj postoje različiti načini stočarenja, a upravljanje i tradicijske prakse više ili manje su se mijenjale kroz povijest. Na nekim područjima teško je primijetiti utjecaj čovjeka kao na Dinari naročito sada kada stočarstva više nema, a s druge strane, kao na otoku Pagu, čovjekova ruka je itekako vidljiva. Ali uvijek intenzitet preoblikovanja krajobraza u korelaciji je s lokacijom, dostupnošću i veličini područja, također i broju stanovnika te potencijalima prostora za bavljenje određenom djelatnosti. U krajobrazu su vidljivi raznovrsni antropogeni elementi koji su odraz ljudske djelatnosti u prostoru i koji ga čine prepoznatljivim i značajnim. U današnje vrijeme primjetno je zapuštanje tradicijskog načina privređivanja i okretanje drugim djelatnostima što posljedično donosi negativne promjene u krajobrazu u vidu zarastanja pašnjaka i urušavanja tradicijskih objekata i suhozidnih struktura. Različiti načini upravljanja kroz povijest više su ili manje utjecali na promjene izgleda krajobraza. Danas, kada i dalje raste negativan trend zapuštanja stočarske djelatnosti važno je pronaći rješenje da se taj negativan trend zaustavi i donijeti odluke za razvoj ruralnih sredina i modele upravljanja temeljene na održavanju bioraznolikosti i podržavanju tradicijskih oblika stočarenja u skladu sa suvremenim zahtjevima današnjeg društva.

1.1. Problemi

Pašnjački krajobrazi dominantno su obilježje niza ruralnih područja Hrvatske, posebno u jadranskoj regiji, a mnogi zbog svojih kulturno-povijesnih, ekoloških i estetskih vrijednosti imaju karakter kulturnog krajobraza. Međutim, oni su gotovo neistraženi ili djelomično istraživani te nepoznati stručnoj i široj javnosti. Ne postoji sveobuhvatno znanje o njihovoj povijesti i upravljanju, rijetko su predmet istraživanja u vidu utvrđivanja postojećeg stanja krajobraza, njegovih kvaliteta, vrijednosti i potencijala kako bi se njima moglo kvalitetno i sustavno upravljati te na njima temeljiti razvoj mjesta i društva.

1.2. Ciljevi

- Prikupiti podatke temeljem postojeće literature radi utvrđivanja značaja pašnjačkih kulturnih krajobrazza
- Prikupiti podatke o odabranim pašnjačkim krajobrazima putem postojeće literature, terenskog istraživanja i intervjua u svrhu inventarizacije i analize pašnjačkih kulturnih krajobrazza
- Definirati stanja, kvalitete i potencijale te definirati tipologiju odabranih pašnjačkih krajobrazza – pregonskog omeđenog i otvorenog planinskog pašnjačkog krajobrazza
- Prepoznati modele upravljanja i mogućnosti njihove primjene za upravljanje na istraživanim pašnjačkim krajobrazima

1.3. Metode istraživanja

Diplomski rad temelji se na kabinetskom i terenskom istraživanju. Kabinetsko istraživanje vršilo se pretraživanjem literature domaćih i inozemnih izvora i kartografskih podataka.

Najprije su istražene tipologije pašnjačkih kulturnih krajobrazza iz literature koje su bile podloga za utvrđivanje tipologije pašnjačkih krajobrazza otoka Paga i Dinare.

Za oba lokaliteta izvršena je analiza kojom su se utvrdila njihova zemljopisna obilježja, povijesni i gospodarski razvoj te načini upravljanja kroz povijest.

Putem nestrukturiranog intervjua s kazivačima, osim saznanja o upravljanju u recentnoj povijesti, utvrdile su se tradicijske stočarske prakse te su dobivene informacije o antropogenim elementima pašnjačkog krajobrazza nadopunjene izvorima iz literature i terenskim istraživanjem. Transkripti intervjua postali su relevantan izvor informacija kojima su dobivena nova saznanja o istraživanim područjima.

Terensko istraživanje obavljeno je u svrhu inventarizacije i analize postojećeg stanja krajobrazza te njegovih uzoraka i fizičkih struktura te u svrhu fotodokumentacije prostora.

Osim analize krajobrazza, istraženi su zakonski propisi, mjere, strategije i smjernice koji utječu ili bi mogli utjecati na upravljanje pašnjačkim krajobrazima.

Također, dano je nekoliko primjera projekata i postojećih načina upravljanja koji mogu poslužiti kao uzor za primjenu i kvalitetno upravljanje na istraživanim područjima otoka Paga i Dinare.

2. TIPOLOGIJA STOČARSTVA I PAŠNJAČKIH KRAJOBRAZA

Svuda u svijetu primjetno je zamiranje stočarstva te se krajem dvadesetog stoljeća intenzivira pisanje o pašnjacima gdje se okrivljuju stočari za njihov neuspjeh reakcije prema klimatskim promjenama i međunarodnom ekonomskom sistemu. U sedamdesetim godinama prošloga stoljeća ulaganja u razvoj stočarstva bila su na vrhuncu te se progresivno ruše iz godine u godinu. U Europi su većinom rasprostranjeni mali preživači kao uzgojne vrste u pašnjačkim sistemima te se njihov broj smanjuje uslijed uzgoja na zatvorenim pašnjacima i napretku poljoprivrede. (Blench, 2001.)

Stočarstvo se može karakterizirati i kao strategija korištenja zemljišta i kao stočarski sistem (Krader, 1959.: 499 prema Arnold i Greenfield, 2006.) Karakterističan je oblik ljudske ekonomije preživljavanja u kojoj stoka igra dominantnu, ali ne i jedinu ulogu u oblikovanju ekonomskog i kulturnog života ljudi koji ovise o njemu. (Galaty i Johnson, 1990, prema Arnold i Greenfield, 2006.). Spektar faktora utječe na oblike stočarstva i može sadržavati kvantitativne i kvalitativne karakteristike stada, opseg mobilnosti, stupanj povezanosti poljoprivredne proizvodnje, okoliša i ekoloških aspekata područja te opseg veza s vanjskim tržištem. (Logashova, 1982.:53 prema Arnold i Greenfield, 2006.)

Podjela pašnjaka odnosno pašnjačkih sistema prema Blenchu (2001.) može se kategorizirati i prema uzgojnim vrstama, sistemu upravljanja, geografiji i ekologiji odnosno ekološkim sistemima i prirodnim područjima u kojima se odvija pašnjačka djelatnost.

2.1. Tipologija pašnjačkih krajobraza prema stupnju kretanja i načinu stočarenja

Prema Blenchu (2001.) najčešća kategorizacija stočarstva je prema stupnju kretanja odnosno od nomadskog do sjedilačkog načina života. Klasifikacija je pojednostavljeni prikaz s obzirom na to da su stočari fleksibilni i rade prema trenutnim prilikama pa lako mogu promijeniti sistem upravljanja i upravljati s više sistema u jednoj stočarskoj zajednici.

Ovca kojoj su glavne uzgojne regije Afrika, Azija i Europa može se pronaći u svim sistemima pašnjačkog upravljanja: nomadskog, transhumantnog, agropastoralnog i zatvorenog. (Blench, 2001.)

Arnold i Greenfield (2006.) dijele stočarstvo u dvije kategorije: nomadsko i polunomadsko kojima pripada i transhumanca. Oba se mogu definirati kao kretanje stada između sezonski komplementarnih pašnjaka. Mogu se razlikovati prema stupnju mobilnosti zajednice koja uzgaja stoku (Ehlers and Kreutzman 2000; Rafiullah 1966 prema Arnold i Greenfield, 2006.) i prema stupnju ovisnosti o životinjskim i poljoprivrednim proizvodima. (Khazanov 1984.:19,

prema Arnold i Greenfield, 2006.) Daljnje razlikovanje ovisi o prostornoj (geografskoj i visinskoj) vezi između pašnjaka (Chang, 1993.:709 prema Arnold i Greenfield, 2006.).

Zajednički element tih navedenih stočarskih zajednica je mobilnost stoke. Takvo premještanje stoke zabilježeno je u povijesti kao metoda kako bi se smanjila nesigurnost i okolišni rizik. Mobilnost stada ima ulogu iskorištavanja prostorne i privremene varijable ekosustava, kako bi se iskoristili nepredvidivi resursi, pašnjaci udaljeni od naselja i sezonski pašnjaci te osigurala paša za stoku kroz minimalni rad i ekonomski trošak. (Niamir-Fuller i Turner, 1999.:21 prema Arnold i Greenfield, 2006.).

2.1.1. Nomadsko stočarstvo

Nomadsko stočarstvo, naziva se i čistim stočarstvom, karakterizira se izostankom poljoprivrede (Arnold i Greenfield, 2006.), ali moguće je da nikad nije postojalo u čistom obliku odnosno s totalnim izostankom poljoprivrede jer zapravo ovise jedno o drugom (Whittaker 1988.:1 prema Arnold i Greenfield, 2006.). Nomadi su isključivo stočari koji ovise isključivo o razmjeni dobara kako bi si osigurali hranu i potrepštine. Njihova kretanja su oportunistička i prate izvore paše te nemaju isključiv uzorak već variraju od godine do godine obzirom na resurse. Što su resursi više nejednako rasprostranjeni, kretanje stočara će biti nepravilnije, ali njihova fleksibilnost je ključ njihova opstanka. (Blench, 2001.) Nomadsko stočarstvo uključuje kretanje ljudi i stoke na velikom i određenom području prema određenom rasporedu. (Barth, 1961. prema Arnold i Greenfield, 2006.) Svi ili većina ljudi koji žive nomadskim načinom života migriraju sa svojim stadima cijelu godinu kroz sisteme pašnjaka i nemaju fiksna naselja. (Chang 1993.:709 prema Arnold i Greenfield, 2006.). Stočari ovise o poznavanju posla, klimi, bolestima, političkim i državnim ustrojstvima i granicama i na taj način iskorištavaju tržište i infrastrukturu. Ali, preferiraju ustaljene migracijske rute i razvijaju dugotrajne dogovore o razmjeni s poljoprivrednicima kako bi iskoristili njihove ostatke usjeva ili ostvarili razmjenu dobara. Najčešće odstupaju od postojećih uzoraka kretanja samo u slučaju suše, loše paše ili bolesti. (Blench, 2001.)

2.1.2. Polunomadsko stočarstvo

Razlika između nomadskog i polunomadskog stočarstva je stupanj mobilnosti ljudi i naselja. (Arnold i Greenfield, 2006.) Kod polunomadskog, stado se kreće između fiksnih lokacija, npr. zimskih i ljetnih pašnjaka, ali ljudi imaju manju fleksibilnost stanovanja i niži stupanj mobilnosti. (Chang 1993.:709 prema Arnold i Greenfield, 2006.). Stočarstvo je pretežna aktivnost, ali uključuje i poljoprivredu kao dodatnu aktivnost. Čak i ograničeno bavljenje poljoprivredom utjecat će na sve elemente stočarstva kao na primjer vrstu stoke, rute te na vrijeme i dugotrajnost migracije. Moguće je da će se cijela zajednica baviti i poljoprivredom i stočarstvom ili mogu postojati specijalizirane grupe unutar zajednice koje će se primarno ili ekskluzivno posvetiti stočarstvu ili one koje će se posvetiti poljoprivredi. (Khazanov 1984.:19-20 prema Arnold i Greenfield, 2006.)

2.1.3. Transhumantno stočarstvo

U svim tipovima stočarstva dva su glavna tipa kretanja: horizontalno i vertikalno. Duljina transhumantnih migracija varira ovisno o topografiji, klimi, političkom ustroju i drugim varijablama. Ta periodična kretanja mogu uključivati udaljenosti od nekoliko stotina kilometara ili tek nekoliko kilometara. (Rafiullah 1966.:5; Walker 1983.:37 prema Arnold i Greenfield, 2006.)

Horizontalno ili lateralno stočarstvo javlja se u velikim ravnim bazenima i stepama i uključuje kretanje stada između prostorno različitih pašnjaka, odnosno između fiksnih točaka koje su se odredile unutar nekoliko godina, u istoj visinskoj zoni kako bi se iskoristili sezonsko dostupni resursi. Više je oportunističko te se često može poremetiti klimatskim, ekonomskim ili političkim promjenama. (Ehlers and Kreutzmann 2000.:16 prema Arnold i Greenfield, 2006.; Blench, 2001.)

Vertikalno ili transhumantno stočarstvo javlja se između visinski različitih pašnjaka tipično lociranih u planinskim i visinskim zonama gdje se stada kreću po planini kako bi iskoristila sezonski dostupne resurse na različitim visinama. (Ehlers and Kreutzmann 2000: 16 prema Arnold i Greenfield, 2006.). U aridnim zonama, stoka se premješta iz nizina na visinske pašnjake kako bi se izbjegle ljetne vrućine i osigurala voda i paša. Stada se vraćaju u nizine tokom jeseni kako bi se izbjegle niske temperature i oborine u planinama dok bi se koristila prednost obilne zimske paše u nizinama. (Bates, 1973.; Hole, 1978.; Rhoades and Thompson, 1975.; Sterud, 1978. prema Arnold i Greenfield, 2006.).

Blench (2001.) navodi da je na planinskim područjima Švicarske, Bosne, sjeverne Afrike, Himalaja, Kirgistana i Andi, vertikalno kretanje najčešće između utvrđenih točaka ruta koje datiraju daleko u prošlost. Greenfield (1999.) (prema Antonijević, 1982.; Barker, 1975.; Cherry, 1988.; Sterud, 1978.) navodi da je transhumantno stočarstvo iz Grčke, Italije, Dalmacije i drugdje duž obale Mediterana povijesno poznato još od klasičnog i rimskog doba, a spominje i da zooarheološki podaci indiciraju da je moguće da se ono inicijalno pojavilo na središnjem Balkanu čak i pred post-neolitičko doba.

Transhumantno stočarstvo može se definirati kao proizvodnja stoke i način korištenja zemljišta koji uključuje premještanje stoke između visinski različitih i komplementarnih sezonskih pašnjaka (Geddes 1982 prema Greenfield 1999.). Transhumantno stočarstvo odavno je prepoznato kao glavno sredstvo kojima se integriraju regije kontrastnih ekoloških zona. Pristup sezonski dostupnim, ali raspršenim resursima na nekom području povećan je strategijama načina korištenja zemljišta koja potiču mobilnost. (Blench, 2001.) Transhumantno stočarstvo je dio raširenije baziranog ekonomskog sistema koji uključuje uzgoj usjeva i transhumancu u jednoj ekonomskoj shemi. (Geddes 1983.:51 prema Arnold i Greenfield, 2006.).

Stupanj mobilnosti ljudi može varirati od kretanja cijele zajednice do toga da mobilnosti zajednice uopće nema, nego samo stoke pod nadzorom profesionalnih stočara. (Rafiullah 1966.:6 prema Arnold i Greenfield, 2006.). Transhumantno stočarstvo može uključivati i

specijalizirane grupe unutar zajednice gdje se većina populacije bavi poljoprivredom ili na primjer lovom ili skupljanjem, dok specifična grupa brine o stadima. (Ehlers and Kreutzmann 2000.:16 prema Arnold i Greenfield, 2006.). Dakle, transhumanca je integralni dio poljoprivrednog sistema koji zajedno s stočarstvom uključuje poljoprivredu i uzgoj stoke odnosno, povezana je s proizvodnjom usjeva, ne za prodaju već za osobno korištenje. U umjerenim područjima gdje je moguć nedostatak paše radi snijega, proizvodnja sijena je važna komponenta transhumantnog sistema. (Bartosiewicz i Greenfield, 1999. prema Greenfield, 1999.; Blench, 2001.)

Ukoliko ima dovoljno padalina, odnosno dovoljno paše, stočari mogu stvoriti trajniji odnos s određenim područjima te tamo na primjer graditi trajnije kuće. (Blench, 2001.) Točno vrijeme premještanja ovisi o uvjetima okoliša kao na primjer topljenju snijega u proljeće i početku nepovoljnih vremenskih uvjeta u jesen. Prvotno su čitave obitelji vršile sezonske migracije dok je to danas većinom rad muškaraca. (Dedijer, 1916.; Gürsan-Salzman, 1984.; Ryder, 1999.:191 prema Arnold i Greenfield, 2006.).

Studije tradicionalnog transhumantnog stočarstva u umjerenoj jugoistočnoj Europi mogu biti generalizirane na pet osnovnih tipova kretanja stada i naselja (uspoređeno Matley, 1970.; Nandris, 1985., 1991.; Vincze, 1980. prema Arnold i Greenfield, 2006.):

1. Selo je smješteno neposredno uz nizinski i visinski dio. Ispaša je lokalizirana od baze sela bez noćenja i nema torova ili nastambi dalje od sela.
2. Selo je na planinama ili okruženo istim. Ispaša je lokalizirana na ljetnom pašnjaku u blizini sela, a stoka prezimljuje u selu.
3. Selo je u nižim krajevima, a ispaša se vrši na ljetnim pašnjacima u planini, a zimuje se u selu. Na ljetnim pašnjacima su torovi i nastambe.
4. Selo je u nižim krajevima. Proljetna ispaša se vrši u blizini sela tijekom koje se oranice gnoje. Ljetna ispaša se vrši u planinama, a stada zimuju izvan sela, često na rubu šume ili u močvarnom području. Torovi i nastambe mogu biti i u nižim i višim predjelima.
5. Stada nisu bazirana u selu, nego ih profesionalni transhumantni stočari premještaju iz niskih zimskih u visoke ljetne pašnjake.

Također, postoje dva sistema naselja odnosno stanovanja u vertikalnoj transhumanci: normalna i obrnuta transhumanca. U normalnoj transhumanci, matično trajno selo nalazi se u nižim zonama dok je u obrnutoj u planinama. Prva je češća za područje Mediterana, a druga u umjerenim zonama (Alpine—Sterud 1978.:389 prema Arnold i Greenfield, 2006.). Na taj način stočari mogu provesti znatniju količinu vremena u blizini doma. Dio populacije sela (često muškarci i dječaci) često je sezonski odsutna jer migriraju sa stadom. (Arnold i Greenfield, 2006.).

Tip pašnjaka vezanih za transhumancu u našoj regiji su **otvoreni brdski (planinski) pašnjaci** koji se odnose na gornje zone transhumance koje su bile aktivne za vrijeme toplijeg doba godine, a rasprostranjeni su u višim zonama odnosno brdima i planinama. Nalaze se u

zaštićenim depresijama i na visoravnima te se raspoznaju kao površine travnjaka okruženih šumama i kamenjarskim strminama. (Andlar, 2012.) Pašnjaci na koje se izdiže stoka mogu biti vlasništvo sela, državno vlasništvo (komunalni pašnjaci) ili privatno vlasništvo veleposjednika. Također, imovinsko-pravni odnos može uvjetovati korištenje pašnjaka odnosno hoće li korisnici dobiti dozvolu vlasnika pašnjaka (privatnika ili države) i po kojoj cijeni travarine ili pašarine. (Pavlovsky, 2000)

Također, otvoreni planinski pašnjaci mogu se odnositi i na zonu matičnog sela (ukoliko se nalaze u zoni okruženoj planinskim pašnjacima koji su najčešće državno zemljište kao i u višim zonama transhumance), gdje transhumantni stočari žive u drugom dijelu godine kada ne koriste ljetne planinske pašnjake.

Transhumantni stočari uglavnom su povezani sa stočarima sjedilačkog načina života koji stoku napasaju u ograđenim pašnjacima, krškim zaravnima ili otvorenim brdskim pašnjacima, odnosno povezani općenito s uzgojem stoke u kopnenom dijelu primorske Hrvatske. Transhumantno stočarstvo proizlazi iz nedostatka pašne u toj zoni te se stoka od tamo prikuplja te goni u više planinske dijelove.

2.1.4. Agropastoralizam

Agropastoralizam podrazumijeva stočare sjedilačkog načina života koji obrađuju zemlju odnosno uzgajaju usjeve kako bi prehranili svoju obitelj. Posjeduju zemlju, rade sami ili iznajmljuju radnu snagu kako bi kultivirali zemlju. Stada su u prosjeku manja nego kod drugih pašnjačkih sistema jer ovise o ograničenoj paši oko mjesta stanovanja koja su dostupna u danu te ne ovise samo o stočarstvu već i o poljoprivredi. Više ulažu u kuće i ostalu lokalnu infrastrukturu, a ukoliko im stada postanu velika, često ih daju nomadskim stočarima u sumjes. (Blench, 2001.)

U primorskoj Hrvatskoj postoji nekoliko načina stočarenja vezanih uz agropastoralizam. To su dnevno-migracijsko stočarstvo i pregonsko stočarstvo.

Dnevno-migracijsko stočarstvo se odnosi na ispašu na otvorenim brdskim pašnjacima ili krškim zaravnima državnog vlasništva gdje stočari od jutra do navečer borave sa stokom na ispaši. Ti pašnjaci se nalaze u blizini sela gdje stočari žive i imaju poljoprivredne površine, također manje ili više udaljene od kuće (vrt/okućnica, vinogradi, maslinici, oranice).

Pregonsko stočarstvo je drugi tip stočarenja, gdje se vrši ispaša u ograđenim pašnjacima pri čemu se stoka premješta odnosno pregoni s jednog pašnjaka na drugi te u takvom načinu stočarenja postoje različiti sustavi vlasništva pašnjaka od komunalnog preko općinskog do privatnog. (Andlar, 2012.) Za njega je specifična migracija stoke na bazi nekoliko dana, tjedna, nekoliko tjedana pa čak i mjesec dana i više (ovisno o veličini i kvaliteti pašnjaka), kada se stoka pregoni u susjednu parcelu ukoliko vlasnik ima parcele locirane na jednom mjestu ili se seli na udaljeniju lokaciju ovisno o smještaju parcela pašnjaka.

„...prvi je preduvjet svakog ovčarstva pašnjak. Njegova prostornost mora biti adekvatna broju ovaca koji se na njemu napasaju. Dakako, što je više ovaca i pašnjak mora biti veći. Međutim,

pasišta mogu biti u većoj ili manjoj udaljenosti od mjesta stanovanja. Ukoliko je pasište toliko udaljeno od čovjekova boravišta da je ovome svakodnevno putovanje na relaciji kuća – pašnjak nepraktično, na pasištu se ostaje u jednom zaokruženom vremenskom periodu, uz, najvjerojatnije, i gradnju nekakvih priručnih objekata na istom. S obzirom da svako godišnje doba nije jednako pogodno za ispašu, ona se odvija sezonski. Ovaj princip zastupljen je kako na primorskom kopnu, tako i na otocima, samo u različitim manifestacijama, koje su, rekostmo, plod prirodnih i društvenih činilaca.“ (Pavlovsky, 2000:113)

Ograđeni pašnjaci su tip pašnjaka gdje se parcele ograđuju suhozidima, a ponekad i živicom. Takvo ograđivanje proizašlo je iz potrebe označavanja vlasništva i radi ograničenih resursa ispaše. Javljaju se na kopnenom dijelu primorja i dalmatinskog zaleđa vezanih na nekadašnju donju zonu transhumance i u blizini sela, a na otocima stočarske orijentacije se javljaju sustavi pregonskih pašnjaka. (Andlar, 2012.)

Najčešći oblici ograđenih pašnjačkih parcela su:

- Velike pravilne parcele pašnjaka pregrađivane suhozidima koje su bile, a i sada su općinski pašnjaci (Andlar, 2012.) koje su služile za zajedničku ispašu ili su u prošlosti bile posjedi vlastelina u doba feudalizma.
- Okupljene manje parcele pravilnih oblika gdje je veća ograđena parcela podijeljena na pravilne ili nepravilne manje parcele, smještene te formirane u krškoj depresiji, unutar kojih se vršio pregon stoke. (Andlar, 2012.)
- Okupljene ili raspršene manje parcele nepravilnih ili ovalnih oblika koje su ograđivale manje krške depresije i tvorile parcele pašnjačke, ali i ratarske namjene. (Andlar, 2012.)

2.1.5. Zatvoreni sistemi i rančevi

Ekstenzivni uzgoj stoke, uz gore navedene tradicionalne, može biti i zatvoreni sistem odnosno ranč s pojedinačnim vlasništvom i ograđen. Za neke europske sisteme se može reći da su rančevi, ali ograđene parcele su često male te se koristi dohrana za stoku. (Blench, 2001.)

2.1.6. Šumski pašnjaci ili silvopastoralizam

Kod silvopastoralizma se stabla i pašnjaci međusobno dopunjuju kod sustava šumske i stočarske proizvodnje, to jest može se reći da je to kombinacija stabala i proizvodnje stočne hrane i stočarstva. Njegova praksa ima mnoštvo oblika i prolagodljiva je malim gospodarstvima, ali i velikim sustavima. Stabla stoci omogućavaju hlad, zaklon od vjetra, zaštitu te osiguravaju hranu, dok se s druge strane orezane grane koriste za ogrijev i u graditeljstvu. Silvopastoralizam se primjenjuje npr. radi povećanja šumskog pokrova, proizvodnje mlijeka i mesa, poboljšanja zaštite tla ili dodatnog prihoda u rasadnicima drveća. (Agroforestry-Rwanda Guidance Tool i National Agroforestry Center) U primorskoj Hrvatskoj u šumskim pašnjacima vrši se kontrolirana ispaša kao oblik gospodarenja šumama. (Andlar, 2012.)

3. PAŠNJAČKI KULTURNI KRAJOBRAZI

Definicija kulturnih krajobraza i njegova kategorizacija proizlazi iz UNESCO-ve World Heritage Convention:

Kulturni krajobrazi predstavljaju udruženo djelovanje prirode i čovjeka. Ilustracija su razvitka ljudske zajednice i naseljavanja kroz vrijeme pod utjecajem fizičkih ograničenja i/ili mogućnosti koje su određene njihovim prirodnim okolišem pod utjecajem uzastopnih društvenih, ekonomskih i kulturnih poticaja, kako vanjskih tako i unutarnjih.

Kulturni krajobraz obuhvaća raznolikost manifestacija interakcija između ljudskog roda i njegovog prirodnog okoliša. Kulturni krajobrazi često odražavaju specifične tehnike održivog načina korištenja zemljišta, s obzirom na karakteristike i ograničenja prirodnog okoliša u kojem su se razvili, te specifičnu duhovnu povezanost s prirodom. Zaštita kulturnog krajobraza može doprinijeti modernim tehnikama održivog načina korištenja zemljišta i može održavati ili poboljšati prirodne vrijednosti u krajobrazu. Kontinuirano postojanje tradicionalnih oblika korištenja zemljišta podupire bioraznolikost, a zaštita tradicionalnih kulturnih krajobraza koristi održavanju te bioraznolikosti.

Tri glavne kategorije kulturnih krajobraza su: namjerno oblikovani krajobraz, asocijativni krajobraz i organski evoluirani krajobraz.

Dalo bi se zaključiti da pašnjački krajobrazi pripadaju kategoriji organski evoluiranih krajobraza koji odražavaju proces razvitka u svojoj formi i kroz svoje sastavne značajke. Ta UNESCO-va kategorija odnosno takvi krajobrazi proizlaze iz inicijalnog društvenog, ekonomskog, administrativnog i/ili religioznog imperativa te su razvili svoj sadašnji oblik u asocijaciji sa i odgovorom na svoj prirodni okoliš.

Organski evoluirani krajobrazi mogu biti reliktni, tj. fosilni (oni kojima je evolucijski proces završio naglo ili kroz određeni period, ali su i dalje vidljivi u svom materijalnom obliku) ili mogu biti kontinuirani (oni koji i dalje zadržavaju aktivnu društvenu ulogu u suvremenom društvu blisko povezani s tradicionalnim načinom života, kojima evolucijski proces i dalje traje te imaju jasne materijalne dokaze svojeg razvoja kroz vrijeme).

4. TIPOLOGIJA STOČARSTVA I PAŠNJAČKIH KRAJOBRAZA OTOKA PAGA I DINARE

Pašnjački krajobraz obrađivanih područja otoka Paga i Dinare kulturni su krajobrazi proizašli iz interakcije čovjeka i prirode kroz kontinuirani tok vremena pod utjecajem različitih čimbenika. Pašnjački krajobraz otoka Paga prema UNESCO-voj kategorizaciji, kontinuirani je organsko evoluirani krajobraz jer je proizašao iz društvenih, ekonomskih i administrativnih čimbenika te mu evolucijski proces i dalje relativno traje s jasnim suhozidnim formama vidljivim u krajobrazu koje su nastajale kroz više stotina godina. S druge strane, analizirani pašnjaci Dinare pripadaju kategoriji reliktnog krajobraza obzirom da je ljudska djelatnost tamo prestala (nedavno se neznačajno vratila u manjem obliku uzgoja ovaca jednog obiteljskog para što nema preveliki utjecaj na krajobraz), a tradicijski objekti i utjecaji čovjeka sve su teže uočljivi.

„Stočarstvo se u određenim područjima primorske Hrvatske ustalilo kao kultura života što se manifestira u različitim i prepoznatljivim obrascima djelovanja u prostoru. Glavno obilježje pašnjačkog načina korištenja zemljišta je ekstenzivnost, koja se ogleda u velikim pašnjačkim površinama. Ekstenzivno korištenje zemljišta uvjetovalo je razvoj pokretnog tipa stočarenja, bilo da je riječ o *pregonu* stoke na kraćim lokalnim udaljenostima ili *transhumanci*, dugim sezonskim rutama koje se pružaju od obale do udaljenih dinarskih gorja.“ (Andlar, 2012:71)

Prema tipovima iz poglavlja tipologije pašnjačkih krajobraza, analizirana područja Paga i Dinare mogu svrstati pod kategoriju ovčarstva, ali će se dalje razlikovati obzirom na način stočarenja, gdje Pag pripada kategoriji pregonskog stočarstva ograđenih pašnjaka gdje svaki stočar ima u vlasništvu zemlju i ovce (eventualno neke pašnjake ima u najmu radi povećanja proizvodnje ili ujedno koristi općinske i državne pašnjake), a na Dinari se vrši transhumantno stočarstvo gdje stočarski mogu i ne moraju imati svoju zemlju na kojoj žive i drže životinje, a koriste komunalne pašnjake za ispašu za koje plaćaju pašarinu.

Nadalje, Pag se geografski izdvaja kao jedna otočna cjelina sa svojim zakonitostima, ali prema strukturama u prostoru i načinima upravljanja kroz povijest, također se ne može govoriti o jedinstvenoj uniformnoj cjelini jer su pojedini dijelovi otoka imali svoje sisteme upravljanja zemljišta. S druge strane, Dinara može geografski spadati pod veću cjelinu jer na cjelokupnom prostoru Dinarida se vrši transhumantno stočarstvo te stada dolaze iz svih dijelova regije neovisno o granicama, ali ovisno o vlasništvu te je način ispaše relativno podjednak. Ekološki gledano, Pag je jedna cjelina obzirom na florni sastav krških pašnjaka i jednake klimatske uvjete na cijelom otoku, a manje ili više se razlikuje od područja u neposrednoj blizini, a Dinara je s druge strane sasvim jedna druga cjelina sa svojim ekološkim sistemom planinskih pašnjačkih, šumskih i drugih biljnih zajednica.

Pag se također svrstava u tip agropastoralizma obzirom na to da se unutar sistema pašnjačkih površina javljaju i manje obradive površine, na Lunskom poluotoku je kombiniran način ispaše i uzgoja maslina, a u poljima na Pagu se javljaju i površine za ispašu. Također, na čitavom području stočarstvo nije isključiva grana, već dolazi u kombinaciji s obrađivanjem zemlje u poljima u blizini naselja.

Dinarska transhumanca se nešto razlikuje od transhumance u umjerenj jugoistočnoj Europi čija je studija generalizirana na pet tipova kretanja stada i naselja navedenih u poglavlju tipologije pašnjačkih krajobrazza. Matično selo smješteno je u nižem dijelu, a ispaša je ondje lokalizirana za vrijeme kada se ne vrši transhumanca, odnosno stoka u selu boravi u svim mjesecima, osim ljetnim. Ljetna ispaša se vrši u planini gdje se nalaze i torovi i nastambe. Osim premještanja vlastitog stada što vrše obitelji sa stalnim ljetnim nastambama, premještaju se stada iz drugih krajeva koje čuvaju profesionalne stočarske obitelji svakih nekoliko godina na drugoj lokaciji u vlasništvu ili najmu (uz to čuvaju i svoje stado ovaca) i profesionalni stočari koji dolaze iz drugih krajeva imaju parcele za stanovanje u najmu. U sva tri slučaja ispaša se vrši na državnim pašnjacima za koje se plaća pašarina.

5. ANALIZA PAŠNJAČKIH KRAJOBRAZA OTOKA PAGA I DINARE

Analiza krajobraza prethodni je korak za kvalitetno planiranje i upravljanje krajobrazom. Uključuje prikupljanje i procjenjivanje podataka krajobraza i motivirana je potrebom razumijevanja područja i znanja o istom prije bilo kakve intervencije. (Vroom, 2006.) U ovom poglavlju obrađuju se dva različita pašnjačka krajobraza te se opisuju njihove pojedine sastavnice krajobraza.

Krajobraz je produkt povezanosti i međusobnog utjecaja tla, reljefa, klime, flore i faune, ali i čovjekovog utjecaja i treba biti sagledan iz oba aspekta. (Dutch Ministry of Agriculture, 1992. prema Vroom, 2006.) Krajobraz nije samo ono što vidimo već je slojevito područje koje se sastoji od geomorfoloških struktura, tla, vodenih površina te najgornjeg antropogenog sloja. On se također može raščlaniti na postojeće fizičke sastavnice novijeg postanka, ali i one koje su tragovi prošlih vremena poput ruševina, arheoloških iskopina, starih parcelacija zemljišta i drugog (Vroom, 2006.) koji nam govore o razvoju i društvenim promjenama na nekom području.

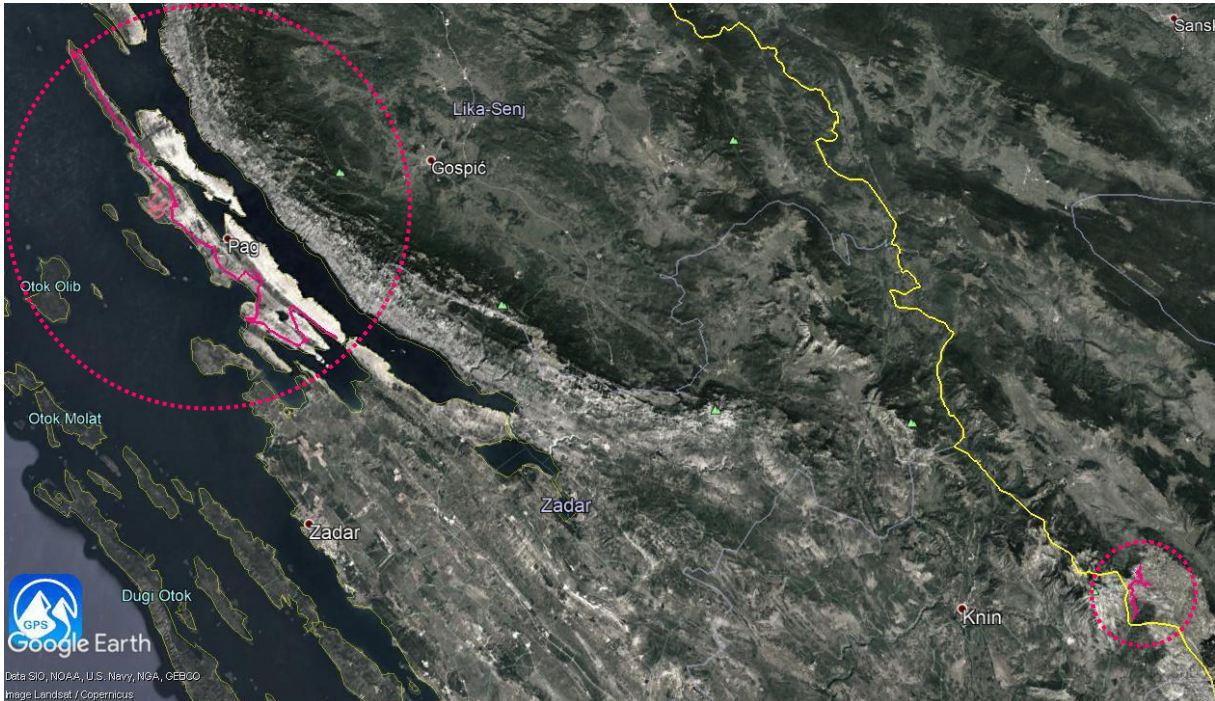
Osim geografskih obilježja i povijesnog aspekta stočarstva, dan je povijesni pregled upravljanja područjem te su iznešene spoznaje o tradicijskim praksama stočara odnosno nematerijalne aspekte pašnjačkih krajobraza. Za recentniji aspekt upravljanja i tradicijske prakse, kazivači su bili glavni izvor informacija. Pašnjački krajobrazi Paga i Dinare opisani su kroz postojeće uzorke pašnjačkih površina koji su danas vidljivi u prostoru. Također, definirano je koji antropogeni elementi sačinjavaju te pašnjačke uzorke, čemu su poslužili literatura, terensko istraživanje i intervjui s kazivačima, a nadalje se analiziralo što je uzrok nastanka takvih krajobraznih uzoraka osvrtači se na prethodno dobivena saznanja.

Kulturno naslijeđe se može sagledati proučavanjem vidljivih tragova i ostataka prijašnjih načina korištenja zemljišta iz kojih se može iščitati dugotrajna povijest ljudskog nastanjanja nekog područja kroz arhitekturu, podjelu zemljišta i slično. Ti elementi su važan izvor informacija i inspiracija za krajobrazne planere koji teže promociji povijesnog kontinuiteta nekog područja kroz njegovu zaštitu i spajanje povijesnih kulturnih osobina sa današnjim. (Baljon, 1992. prema Vroom, 2006.) Najpouzdaniji izvori informacija su fizički objekti koji su davno izgrađeni čime se utvrđuje način života ljudi u prošlosti (Vroom, 2006.) Stoga je bitno proučiti antropogeni utjecaj u prostoru kroz fizičke sastavnice u prostoru od suhozida, nastambi, pašnjačkih i poljoprivrednih površina i drugog, kako bismo utvrdili na koji način se upravljalo prostorom, ali i kako se on danas koristi.

Krajobrazne vrijednosti temelje se na prirodnim, kulturnim i povijesnim, ali i na estetskim vrijednostima nekog područja. Vrijednost može proizaći i iz ekonomskih vrijednosti odnosno isplativosti, estetskog i povijesnog aspekta, ali i razvojnih potencijala. Također se ne može u potpunosti objektivno sagledati već ovisi i o subjektivnom mišljenju lokalnog stanovništva, ali i onih koji borave ili posjećuju taj krajobraz. Važne su intrinzične vrijednosti, ali i poimanje krajobraza kroz kulturno naslijeđe, ali i nove zahtjeve društvenih promjena.

Nedostatak subjektivnosti u istraživanju krajobraza, istraživanje može činiti jednostranim odnosno nepotpunim. (Vroom, 2006.) Zato su u ovom radu primjenjeni i nestrukturirani

istraživački intervjuji kao alat istraživanja u kojima su kazivači iznijeli informacije na koji način stanovništvo funkcionira u prostoru, odnosno o zakonitostima, tradiciji i povijesti tog mjesta, ali su ujedno i radi nedostatka (stručne) literature bili jedan od glavnih izvora informacija o samom području.

Slika 1. Prikaz lokacija dvaju istraživanih područja i rute terenskog istraživanja (Izvor: Google Earth desktop aplikacija preključena sa snimljenom GPS rutom na terenu putem mobilne aplikacije Maps 3D)

5.1. Analiza pašnjačkog krajobraza otoka Paga

5.1.1. Zemljopisna obilježja otoka Paga

Tekst koji slijedi interpretiran je iz mrežnog izdanja Hrvatske enciklopedije, ukoliko nije drugačije navedeno:

Otok Pag i pripadajući otoci Maun i Škrda te otočić Lukar, nalazi se u neposrednoj blizini kopna, na istočnoj strani odijeljen Velebitskim kanalom od strme padine Velebita, okružen otokom Rabom na sjeveru, Olibom na sjeverozapadu i Virom na jugozapadu. Sve do prije 7000 godina Pag je bio dio sjevernodalmatinskog kopna povezan uskom prevlakom preko otoka Vira i Privlake. Dakle, geomorfološki, Pag čini produžetak Ravnih kotara prema kvarnerskoj otočnoj skupini. Pruža se u smjeru sjeverozapad-jugoistok, dug je 59, a širok do 9,5 kilometara. Površinom od 286,6 km² i dužinom obale od oko 300 kilometara, jedan je od najvećih i najrazvedenijih Jadranskih otoka. „Otokom dominiraju dva usporedna antiklinalna hrpta i nekoliko manjih, između kojih su položene jedna veća i nekoliko manjih također usporednih, niskih udolinskih zona.” (Magaš, 2011.:8)

Najviši otočki vrh je Sv. Vid visok 348 metara, slijede ga vrh Kršina sa 263 te vrh Komorovac sa 199 metara nadmorske visine. Sjeveroistočna obala visoka je i strma i tu su uvale Stara Novalja i Paški zaljev. Jugozapadna obala je niža sa uvalama Novalja, Slatina, Košljunski zaljev, a na krajnjem jugoistočnome dijelu su uvale Dinjiška i Stara Poveljana, a uz čitavu obalu se još protežu i manje uvale.

Izgled i pojava reljefnih oblika proizašla je korelacijom geoloških, pedoloških i klimatskih osobina, a na konačan izgled reljefa utjecao je čovjek svojim dugotrajnim aktivnostima. (Butula i sur., 2009.) Krški reljef modeliran je u karbonatnim stijenama. Površinski prevladavaju naslage vapnenaca, mjestimično i dolomita, a s obzirom na kršku podlogu otoka, tla su u većoj mjeri razvijena samo u udolinskim dijelovima na flišu, deluvijalnim i aluvijalnim nanosima. Istaknuto obilježje reljefa otoka Paga su jaruge kojih ima više stotina, zatim krške uvale, ponikve, kukovi, pećine, jame, polupećine, doline, zaravni, padinski oblici različitih nagiba i na različitim nadmorskim visinama i drugo.

Klima je sredozemna sa prijelazom iz prave sredozemne na jugu do polusredozemne na sjeveru otoka. Srednja zimska temperatura iznosi oko 6 °C, a ljetna oko 24 °C. Godišnje padaline su od 900-1000 mm.

Kao i svi krški prostori, i otok Pag oskudijeva i nadzemnom i podzemnom vodom. Glavnina voda koje poniru procjeđuje se ili prema moru ili prema krškim udolinama. Stoga su uz obale česte vrulje i bočati izvori. Središnji dio otoka je ispunjen flišnim naslagama te se u njemu nalaze brojni izvori, povremeni vodotoci te močvarno-jezerska područja kako navodi Faričić (2003.). Močvarna jezera - blata istaknuta su kod Kolana, gdje je jedno te kod Poveljane gdje se nalaze Velo i Malo Blato. Postojeće vode i lokalne lokve su tisućljećima omogućavale opstanak stanovništva i razvoj ovog otoka.

Različite djelatnosti na otoku utjecale su na površinski pokrov otoka Paga koje su proizašle iz međudnosa prirodnih, kulturnih i tehnoloških spoznaja, a i društvenih odnosa kroz povijest.

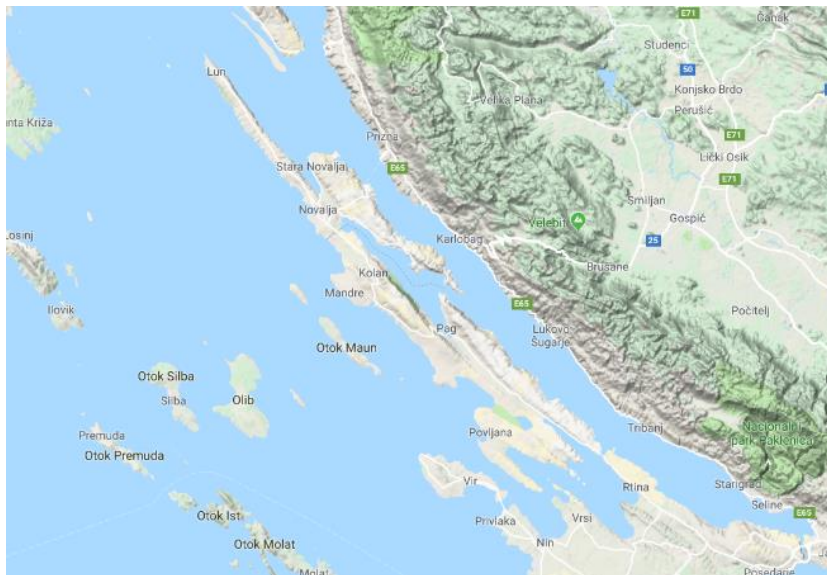
Višestoljetni utjecaj čovjeka sječom šuma i bavljenja ovčarstvom, uz utjecaj bure i posolice na dijelovima otoka, nekada „zeleni” otok postao je jedan od najogoljenijih otoka na Jadranu. (Butula i sur., 2009.) Istočni dio otoka je sastavljen od golog kamenja i neobično razlomljenih i oštih stijena, te izgleda kao „mjesečeva površina” za kojeg se čini kao da ne pruža nikakve uvjete za život. Šume i autohtona zimzelena vegetacija, zauzimaju danas svega 5% ukupne površine otoka. Šume hrasta medunca sačuvane su uz staru cestu Pag – Novalja, a šume crnike na poluotoku Lunu. Faričić (2003.) navodi da je Rapska komuna stoljećima pažljivo gospodarila rijetkim i dragocjenim šumama hrasta crnike, osobito na području poluotoka Luna gdje je također poticala i maslinarstvo. Na tom dijelu otoka oblikovan je znakoviti krajobraz suhozidima ograđenih površina s velikim stablima maslina i šumarcima crnike.

U udolinama i poljima (Novaljsko, Kolansko, Poveljsko, Vlašičko i Dinjiško) stanovnici otoka bave se poljoprivredom i to vinogradarstvom, maslinarstvom, voćarstvom, koja je usprkos značajnog udjela kamenjara u površini otoka, stoljećima imala veliki utjecaj na život otočana zahvaljujući plodnoj zemlji pjeskulji. Također se bave ribarstvom, a jedna od glavnih grana je stočarstvo.

Kao najizraženiji degradacijski oblici biljnog pokrova, na otoku Pagu prevladavaju različiti kamenjarski pašnjaci, suhi travnjaci, a u nižim dijelovima flišnih udolina i livade (Magaš, 2011.) U odnosu na druge jadranske otoke, otok Pag ima manju biljnu raznolikost kamenjarskih pašnjaka radi geografskog položaja, klimatskih čimbenika i slabe vertikalne razvedenosti, ali oni sadrže mnogobrojne biljne svojte koje rastu na ono malo plodnog tla koje se zadržava u pukotinama među kamenjem. Otok je uglavnom bez šumskog pokrova s jasno uočljivim degradacijskim stadijem u obliku velikih kamenjarskih površina koje služe za ispašu ovaca. Ovce cijele godine borave na otvorenom i iskorištavaju pašu na škrtim pašnjacima. U proljeće je intenzivniji porast biomase pa je pašne više, a ljeti su pašnjaci znatno oskudniji radi visokih temperatura i nedostatka oborina. Pašnjačke površine različitih veličina, kvalitete tla i flornog sastava glavni su ograničavajući čimbenik veličine stada odnosno brojnosti ovaca na pašnjaku. (Ljubičić i sur. 2012.) „Kamenjarski pašnjaci su iznimno značajna staništa koja znatno obogaćuju biljnu i krajobraznu raznolikost jer na njima obitavaju mnoge rijetke i ugrožene svojte. Nažalost, kamenjarski pašnjaci otoka Paga danas su iznimno ugrožena staništa, prvenstveno zbog preopterećenosti velikim brojem ovaca, ali i zbog napuštanja tradicijskog načina gospodarenja tлом.” (Ljubičić i sur., 2006.:270) Proces degradacije pašnjaka tijekom godina iznimno je uznapredovao pa sve više bivaju zarasli makijom. (Ljubičić, 2008. navedeno u Ljubičić i sur., 2012.) Kako navode Magaš (2011.) i Butula i sur. (2009.), a potvrđuju i sugovornici iz intervjua, primorska somina, zajednica drače i druga prirodna vegetacija, kao posljedica napuštanja gospodarskih djelatnosti, posljednjih desetljeća smanjuju korisne površine pašnjaka i onemogućuju rast prizemnog bilja kao npr. kadulje koja je i hrana ovcama, ali i pokretač djelatnosti pčelarstva kojom su se ljudi unazad više stotina godina bavili.

Otok Pag je od 1997. g. administrativno podijeljen na četiri općine u sklopu dvije županije i on je jedini hrvatski otok podijeljen upravno na dvije županije. Sjeverozapadni dio i istočna strana srednjeg dijela administrativno pripadaju Gradu Novalji i Ličko-senjskoj županiji, a to su: Lun, Stara Novalja i Caska, te niz tri sela Barbati: Kustići, Zubovići i Metajna. U granicama Zadarske

županije je 70% površine otoka i pripadaju joj općine Kolan i Grad Pag u središnjem dijelu otoka, te općina Poveljana sa naseljima Gorica, Stara Vas, Dinjiška, Vlašići i Miškovići u jugoistočnom dijelu otoka. Magaš (2011.) navodi da bez obzira na podjelu otok i dalje gravitira najviše Zadru kao najbližem upravnom, stoljetnom tradicionalnom središtu, a manje Rijeci kao gospodarskom ili Gospiću kao upravnom središtu. Otok Pag ima ukupno 9228 stanovnika (prema popisu stanovništva 2011. godine), od čega grad Pag ima 2942, a grad Novalja 2334 stanovnika. Prosječna naseljenost je 31,1 st/km², a posljednjih desetljeća bilježi se prirodni pad broja stanovnika.

Slika 2. Prikaz smještaja otoka Paga na teritoriju Republike Hrvatske (Izvor: Google Maps <https://www.google.com/maps>)

Slika 3., 4., 5., 6. Raznolika vegetacija pašnjaka otoka Paga

5.1.2. Povijesni i gospodarski razvoj otoka Paga

Povijest otoka Paga potkrijepljena je izvorima: mrežno izdanje Hrvatske enciklopedije; Faričić (2003) i Magaš (2011):

Prapovijesna povezanost s ravnokotarskim kopnom uskom prevlakom preko Vira, uvjetovala je tisućljetno zajedništvo Paga i njegovih stanovnika Liburna s južnoliburnijskim, odnosno, suvremenim rječnikom, sjevernodalmatinskim prostorom, a postojanje izvora vode, obradivih, pašnjačkih i šumskih površina, omogućili su neprekinut razvoj ljudskih naseobina sve do danas. O tom svjedoči postojanje većeg broja gradinskih naseobina, grobnih humaka, nekropola, putova, suhozida, umjetnih lokava, ostataka poljodjeljstva i drugih ostataka materijalne kulture.

U razdoblju rimske vladavine Liburni su i dalje dominantno, ali sada romanizirano stanovništvo. Središte otoka bila je Kissa odnosno Cissa na području današnje Caske, a u kasnoj antici snažnije se razvila vanjska luka Navalía (današnja Novalja). Od tada datira najstariji kartografski prikaz otoka Paga koji se nalazi na prometnoj karti Rimskog Carstva koja potječe iz 4. stoljeća.

Hrvati su naselili otok u ranome srednjem vijeku te je otok bio u posjedu hrvatskih vladara, a obnovljena Kissa na području današnje Novalje postala je središtem otoka. Darovnica Petra Krešimira IV iz 1071. godine značajno obilježava povijest otoka Paga sve do današnjih dana. Tom je ispravom srednji i sjeverni dio otoka ustupljen Rapskoj crkvi, a južni Ninskoj biskupiji. Položaj na granici Dalmacije i Kvarnera očituje se u kompleksnom povijesno-geografskom razvitku, koji se stoljećima odvijao u različitim administrativnim okvirima.

Nakon propasti hrvatskoga kraljevstva otokom je zavladao zadarska komuna uz naizmjeničnu promjenu ugarsko-hrvatske i mletačke vlasti. Tijekom kasnoga srednjeg vijeka, usporedno s gospodarskim jačanjem grada Paga (prvotno na položaju Stari grad), isticale su se težnje za upravno-političkim i crkveno-teritorijalnim osamostaljenjem u odnosu na zadarsku komunu i nadbiskupiju. U istom razdoblju zadarska komuna bila je prisiljena sjeverni dio otoka s Lunom, Novaljom i Caskom ustupiti rapskoj komuni pa je otok postao poprištem sukoba Raba i Zadra, koji se žele domoći paških solana, polja i pasišta. Tijekom povijesti uprave su se izmjenjivale, ali je najčešće sjeverni dio otoka pripadao Rabu, a južni dio je bio pod upravom Zadra. Sjeverni dio, pod vlašću Raba, ostao je slabo razvijen, pretežito ruralan i stočarski rubni posjed. Na južnom se dijelu, zbog potreba solana razvio grad Pag kao snažnije urbano središte. Zbog razvoja velikih solana koje su bile značajan izvor bogatstva i moći, Mletci su nekoliko stoljeća vodili ustrajnu bitku za Zadar i za razbijanje povezanosti Paga sa Zadrom. Ta nastojanja slabila su i Zadar i tadašnju Novalju i ona je u 13. stoljeću postupno morala prihvatiti nadmoć Rabljana što je rezultiralo uključivanjem Luna, Stare Novalje i Novalje u rapsku komunu.

Sredinom 13. stoljeća, 1244. g. ugarsko-hrvatski kralj Bela IV. je gradu Pagu izdao povelju, kojom Pag postaje slobodni kraljevski grad čija se vlast protezala na čitav otok, te su grad i čitav otok dobili konačno potpunu slobodu i nezavisnost od Zadra i od Raba. Od tada se za otok koristi današnji naziv. Osnovni resurs otoka postala je sol, važna ne samo za okolne otoke

i kopno već i za velika prostranstva ljetnih pašnjaka u ličko-krbavskom i širem pounskom prostoru.

Početak 15. stoljeća, 1409. godine uvođenjem mletačke uprave u Zadru i drugim gradovima hrvatske obale Jadrana i Pag je došao pod mletačku vlast te je razdijeljen na dva dijela. Rapskoj komuni i rapskoj biskupiji pripao je sjeverni dio otoka, dok je paškoj komuni i zadarskoj nadbiskupiji pripao središnji i južni dio otoka.

Ubrzo je Osmansko Carstvo krenulo na snažan prodor prema Zapadu i početkom 16. stoljeća Turci postupno osvajaju hrvatske južne krajeve i dolaze nadomak mletačkim posjedima. Sukobi koji su se neprestano odvijali na susjednom kopnu kroz 16. i 17. stoljeće, onemogućavali su znatniji razvoj cjelokupnog hrvatskog priobalnog prostora pa tako i Paga, koji nije izravno osjetio osmanske navale. U tom razdoblju otok je stagnirao i zbog ratova, bolesti, gladi i drugog te stalno ima manje od 2000 stanovnika. Također bio je zahvaćen i povremenim doseljavanjima s kopna, posebice izbjeglicama pred ratnim zbivanjima. Sva ta zbivanja oslabile su moć Mletačke Republike i ona je krajem 18. Stoljeća, 1797. nestala kao samostalna politička tvorevina.

Nakon toga otok je došao pod austrijsku vlast s iznimkom razdoblja francuske uprave 1805. – 1814. te otok za vrijeme Habsburške monarhije napokon postaje administrativnom cjelinom kada su otoci, i Pag i Rab bili sastavni dijelovi zadarskog kotara odnosno okruga.

Između dva svjetska rata, tek 1920. godine ustupanje Zadra Kraljevini Italiji označilo je izolaciju i razmjerno brzo demografsko i gospodarsko nazadovanje cijelog sjevernodalmatinskog prostora pa tako i Paga. Kako nije bilo razvoja privredne osnove koja bi zadržavala stanovništvo i uspješnije vrednovala prirodne resurse, već od 1905. zbog filoksere, došlo je do emigracijskih pokreta koji su se nastavili između dva rata i velik se broj stanovnika otoka iselio u prekooceanske zemlje.

Između dva svjetska rata, s obzirom na državnu granicu oko Zadra, Pag je, kao i Rab, 1929. godine administrativno preusmjeren prema Savskoj banovini i Sušaku (Rijeka je izdvojena Italiji) dok je ostali dio zadarskog kopna i otoka pripao Primorskoj banovini. Tada povučena, prema Pagu neprirodna i nepravedna granica, poteže se gotovo sve do kraja 20. stoljeća.

Za Drugoga svjetskoga rata Pag je od travnja 1941. bio pod talijanskom, a od 1943. pod njemačkom okupacijom od koje je oslobođen u travnju 1945. godine.

Nakon izgradnje Paškog mosta 1968. godine, središnji i južni dio otoka prirodno su tom prometnom kopčom još više povezani uz Zadar, međutim, predugo je ostalo otvoreno pitanje povratka u prirodni regionalni kompleks zadarske, odnosno sjevernodalmatinske regije. To složeno pitanje počelo se rješavati tek uspostavljanjem Republike Hrvatske kada je i posljednji dio Paga pod rapskom upravom, Lun, pripao matičnom otoku.

Po današnjim granicama Županije Zadarske i Županije Ličko-Senjske, veći dio Paga se ponovno upravno povezuje sa svojim prirodnim središtem Zadrom, dok manji dio i dalje ostaje u neskladnoj i nefunkcionalnoj usmjerenosti središtu u Lici. To najnovije upravno-teritorijalno ustrojstvo Hrvatske na županije slabi administrativno zajedništvo otoka Paga i potiče nova, ponekad i suprotstavljena razmišljanja o prostornom, upravnom i gospodarskom povezivanju.

Gospodarski razvoj otoka Paga interpretiran je iz izvora: Faričić (2003) i Magaš (2011):

Gospodarske razvojne procese na otoku Pagu moguće je djelomično utvrditi na temelju podataka koji su bili prikazivani na starim kartama jer su često, uz grafički dio, sadržavali i podatke o stanovništvu, gospodarstvu i drugom. Na prvim kartama najčešće je kartografirano samo najvažnije naselje na otoku (grad Pag) te naselja na jugoistočnom dijelu otoka (Dinjiška, Vlašići i Poveljana) iako su sva ona naselja koja su kartografirana u 17. i 18. stoljeću, postajala i u vrijeme srednjeg vijeka.

Za gospodarski razvitak Pag je imao na raspolaganju poticajnu prirodu sredozemnog podneblja i bogatstvo mora je s jedne strane, te siromašno tlo na karbonatnim stijenama, nepovoljne godišnje raspodjele padalina i razorne učinke bure s druge. Stoga su otočani razvijali ono što je bilo moguće u takvim uvjetima i to poljoprivredu s prevladavajućim uzgojem maslina i vinove loze, stočarstvo i proizvodnju soli. Ta proizvodnja kao i ribarenje, trgovina, obrt i promet te veze s podvelebitskom zonom omogućavali su stvaranje prihoda i održavanje naseljenosti kroz starodrevni način korištenja prostora. Premda je ta osnova omogućavala opstanak pa čak i skroman razvoj, brojne uprave kroz povijest, sukobi i ratovanja ometali su stabilizaciju prilika i znatniji napredak.

Promjene u odnosu između broja ovaca i njihovih vlasnika od vremena između dva svjetska rata do početka 90-ih godina 20. stoljeća, mogle bi se svrstati u dvije grupe. Jednu čine manja zabačena mjesta tipa Stanišća i Dabi na Pagu. To su mjesta koja dijele sudbinu mnogih ruralnih sredina širom naše zemlje, gdje se stanovništvo tijekom poratnog razdoblja preselilo u veće centre i napustilo tradicijske oblike privređivanja i života općenito, a na rodnom tlu ostavilo samo nekolicinu, mahom starijih ljudi. U takvim uvjetima ovčarstvo nije moglo opstati, pogotovo ne u onom obliku u kojem ga se tu moglo zateći između dva rata. U Stanišću na Pagu, gdje je prije rata od 12 obitelji, koliko ih je tu živjelo, 6 držalo ovce i to svaka po oko 100, krajem osamdesetih od domaćeg stanovništva živi još četiri obitelji od kojih svaka drži još po 15-20 ovaca, kako kažu, pet puta manje nego prije Drugog svjetskog rata. Dabe je nastanjivalo 20-30 obitelji i sve su držale ovce. Bilo je jedna obitelj sa 1000 ovaca, dvije sa po 500, dok su ostale držale po 50, a onda su nakon rata masovno prodavali stoku. Drugu grupu čine mjesta gdje život nije opustio, prije svega zahvaljujući turizmu i što više, tamo živi i više ljudi nego između dva rata. U tu grupu može se smjestiti Lun na Pagu. U Lunu ih je prije rata bilo otprilike 1000 na 20-30 obitelji. Danas, naime, tamo pojedinci koji se njima bave imaju više no što su oni ili njihovi očevi imali prije rata. Radi se o tome da su se neka domaćinstva odlučila na uzgoj ovaca kao dodatni izvor prihoda. (Pavlovsky, 2000)

Otok Pag, kao nikad prije u prošlosti, posljednjih desetljeća doživljava brz razvoj, premda brojem stanovnika uglavnom stagnira. Izgradnja otočkih prometnica i bolja povezanost s kopnom koja ga čini „poluotokom“, omogućili su razvoj turizma i brojnih pratećih djelatnosti, daljnji razvoj solane te pojavu malih privrednih pogona. Danas otok Pag ima različite gospodarske mogućnosti. Osim tradicionalnim oblicima poljoprivrede, ribarstva, vađenja soli i kamena, stanovništvo se bavi i suvremenim oblicima turizma koje dopunjuju različitim uslužnim i obrtničkim djelatnostima.

Obnova i prezentacija mnogih kulturno-povijesnih objekata od velike je važnosti, a u nacionalnom interesu je značajno održavanje čipkarske vještine, budući joj je prijetilo nestajanje, pa je u osnovne škole uveden obvezujući program paške čipke za mlade.

Poljoprivreda je vezana za plodne zone udolina i polja, a prema korištenju, najviše je oranica i vrtova, čije se površine uglavnom povećavaju, a slijede vinogradi i maslinici, kojih je najviše na Lunu, čije se površine sve više smanjuju.

Znatno više od poljoprivrede, na Pagu je istaknuto stočarstvo vezano za pašnjačke površine, uglavnom krške kamenjare. Krajem prvog desetljeća 21. stoljeća na otoku je bilo oko 40.000 ovaca i koza koje okote 25.000 – 30.000 janjadi i kozlića. Ostalog blaga je iznimno malo jer više ne postoje potrebe za uzgojem konja, magaraca i slično.

U novije vrijeme odlično se plasiraju na tržištu svi paški stočarski proizvodi osim vune i to mlada janjetina, sir, skuta. Proizvodnja paškog sira je posljednjih godina dosegla oko 700 tona godišnje, u domaćinstvima i u pogonima Paške sirane i sirane Gligora.

5.1.3. Povijest upravljanja pašnjacima otoka Paga

Za povijest upravljanja pašnjacima otoka Paga najznačajniji izvor je knjiga autora Ive Oštarića „Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas“ izdana 2017. godine. U svojoj knjizi pretežno koristi izvore iz knjiga zapisa fra Odorika Badurine „Dokumentirana povijest Luna i Novalje“ te iz „Priloga istraživanju agrarnih odnosa na pašnjacima sjevernog dijela Paga i na otoku Rabu“ Nikole Crnkovića iz 1988. godine.

Tekst koji slijedi interpretiran je iz Oštarićeve knjige, osim ako nije drugačije naznačeno.

Svi stari narodi pa tako i Liburni na otoku Pagu bavili su se stočarstvom kao glavnom granom gospodarstva od pamtivijeka. Podižu svoja naselja za stanovanje i sklanjanje stoke na prikladnim uzvišenjima te ih osiguravaju kamenim Gradinama ili Stražama.

Dolaskom Rimljana koji će pod svoju vlast podrediti narode što su živjeli na istočnojadranskom prostoru zemljište prelazi u državno ili javno vlasništvo te se na njemu organizira poljoprivreda i sadnja mediteranskih kultura, a grade se i razni gospodarski objekti (*villa rustica*) za preradu maslina, grožđa i dr.

Od vremena nastanka hrvatske države mogu se naći brojni podatci o samostanskim posjedima, kupoprodaji pašnjaka, vinograda i oranica. Gospodarstvo je vezano uz poljoprivredu, uzgoj vinove loze i stočarstvo.

Posjedovanje i upravljanje nad pašnjacima i šumama najvažnije je pitanje u razvitku agrarnih odnosa u srednjem vijeku na području Paga i dalmatinskih otoka.

Još u 12. st. pravo na ispašu i posjede na otoku uživali su Zadrani i Rabljani. Neko su vrijeme Zadrani uzurpirali novaljske i lunjske pašnjake radi uzgoja što većeg broja ovaca pa su na pašnjake znali prevoziti na 'tisuće ovaca' odjednom s kopnenog dijela svoje okolice.

Pod vlašću Mlečana u srednjovjekovno doba na Pagu su se neprestano lomili i sukobljavali interesi plemstva Raba i Paga odnosno Zadra, a ti sukobi su ostavljali traga na cjelokupne odnose i stanovništvo ovoga otoka.

Tako u feudalizmu vlasništvo nad zemljom ima vladar zemlje, koju on onda daruje feudalcima koji su izravni vlasnici, a feudalac je dalje daje obrađivaču, tj. težaku kao korisniku (u Dalmaciji kolonu). Težaci jedne seoske otočne zajednice najčešće nastupaju zajedno i ugovaraju korištenje s feudalnim vlasnicima. Većina takvih ugovaranja bila je određena srednjovjekovnim statutima, u kojima su se nalazile sve bitne odredbe o načinu korištenja zemlje i uzgoja stoke. Za otok Pag bitno je donošenje Rapskog i Paškog statuta. (Kale, 2009.b)

UPRAVLJANJE NA JUŽNOM DIJELU OTOKA

Statut paške općine od 1433. godine detaljno je propisivao sve agrarne odnose.

Poglavlje o stočarstvu uređuje odnose između vlasnika stoke i stočara. Uobičajena su bila dva načina: kao ortački ugovor prema kojem stočari za posao čuvanja imaju pravo na godišnju podjelu dobiti (okota, mesa, vune, sira) ili kao ugovor o čuvanju na određeno vrijeme po kojem imaju pravo na nagradu. Propisane su i odgovornosti stočara u slučaju gubitka ili štete, te

rokovi i uvjeti raskida ugovora čime je raskid trebao biti najavljen najmanje šest mjeseci unaprijed uz uvjet da raskid ne pada u lipnju. (Slična pravila na Pagu su se održale do duboko u 20. stoljeće.) Također određuje kojim putevima ovce mogu prolaziti i u kojem prostoru boraviti. Bolesne životinje nisu se ni na koji način mogle niti smjele dovoziti na otok niti preko otoka. Tko god je prekršio rečene propise bilo kojim načinom plaćao je globu. Poglavlje o poljodjelstvu uređuje zakup zemlje i obaveze obrađivača – zakupnika prema vlasniku zemlje. Zakup se davao u naturi, nije bio fiksna nego je ovisio o prinosu plodova. Također uređuje težački odnos, odnosno pogodbu o radu po danima koju je vlasnik zemlje sklapao s težakom i koju je on morao izvršavati pod prijetnjom globe. Nadalje, zabranjuje sječu šuma na određenim lokacijama, uređuje zaštitu zemljišta na način da su stočari bili dužni paziti da ne dođe do štete na ograđenim posjedima, a posebno u doba dozrijevanja žita i vinograda. Statut je precizno propisivao način i visinu naknade štete vlasniku posjeda u slučaju kada bi štetu počinile životinje i to posebno za sitnu stoku, posebno za goveda, magarce, svinje, pse itd. Navodi da je bilo kojem vlasniku kojemu je na posjedu nanesena šteta, bilo dopušteno podnijeti tužbu u roku 8 dana, a njegovoj tužbi se vjerovalo. Vlasnik životinje ili stočar ako postoji, obavezan je bio platiti globu vlasniku posjeda i općini isto toliko. (Čepulo, 2011.)

Paško plemstvo imalo je svoje posjede od Fortice na jugoistoku do Stomorice na sjeverozapadu. Oni su u svoja naselja (tri naselja Barbata, Kolan, Goricu, Dinjišku, Šimune, Poveljanu, Vlašiće, Smokvicu, Miškoviće, Staru Vas i Vrčiče) doseljavali svoje siromašnije građane ili doseljenike s kopna da za njih čuvaju stada ili im obrađuju zemlju u poljima.

Kako su osnivali nova naselja vidi se iz jednog dokumenta od 2. ožujka 1441. kojim paško vijeće traži mletačku upravu da im na području današnjeg Kolana dozvoli osnovati stalno naselje. Iz tog dokumenta je vidljivo da će novi stanovnici uz plaćanje najma općini davati šestinu svih usjeva i desetinu od uroda vinograda s tim da će se svakom seljaku koji dođe tu stanovati dati jedan gonjaj terena kako bi mogao napraviti kuću i vrt za što neće trebati platiti ništa kako je uobičajeno, ali samo ako oni, koji će se ondje doći naseljavati, dođu izvan otoka. Zajednički pašnjaci na Pagu (bez Novalje i Luna) bili su razdijeljeni na 24 postaje. Ove postaje su se dijelile između plemića i pučana tako da ih 12 uživaju plemići, a 12 pučani. Dijeljenje se vršilo svakih deset godina izmjenično ždrijebom, a dužni su bili plaćati danak za plodouživanje pašnjaka. Prvi put se dijeljenje obavilo godine 1469., a zadnji put godine 1801. g. prije dolaska francuske uprave pa je svatko od plemića i od pučana nadalje ostao u onoj postaji u kojoj se zatekao po podjeli iz 1801.

Te 24 postaje bile su slijedeće:

u Barbatu: Sv. Mauro, i Sv. Kristofor;

u Kolanu: Stomorica, Sv. Duh, Selac sjeverni i južni;

u Pagu: Sv. Vid, Rebra, Sv. Petar, Sv. Martin, Sv. Toma, Albin, Sv. Juraj i Sv. Mihovil;

u Poveljani Bas, Grušna, Prutna zapadna i Prutna južna;

u Vlašićima: Sućurac i Mrt;

u Dinjiškoj: Vrčiči, Sv. Križ i Sv. Bartul;

u Gorici: Gorica.

Kroz sva stoljeća dolazilo je do nevolja stanovništva uzrokovanih padom broja stoke radi pomora. Iz povijesnih dokumenata je vidljivo da se 1450. god. dogodio velik pomor blaga na otoku kada je na području paške jurisdikcije bilo do 45.000 ovaca. Pred navalom Osmanlija su otok naseljavale izbjeglice, a također se sa susjednog kopna dovodilo blago kako bi bilo spašeno od osmanlijske zapljene. Veliki pomor zbio se i 1646. god. kada je na Pag prevezeno oko 60000 glava blaga. To blago je već bilo oboljelo od ospica, pa je ono zarazilo domaće blago. Tada je uginulo 40000 glava, da bi ih preostalo samo 30000 koje je i dalje ugibalo zbog nedostatka ispaše. Stoga su Pažani bili prisiljeni 1655. od mletačke vlade zatražiti oprost od plaćanja travarine. Kako je njihov zahtjev bio prihvaćen samo djelomično zaprijetili su da će biti prisiljeni napustiti svoje domove i otok, pa je njihov novi zahtjev prihvaćen čime je donekle bio ublažen položaj ovdašnjih stočara.

Francuska uprava i generalni providur Dandolo je jednim potezom razbio staro političko ustrojstvo Dalmacije, izvršio novu administrativno-teritorijalnu podjelu zanemarujući prava starih komuna i njihovih građana. Tako je ukinuo podjelu otoka Paga na dva dijela i formirao na njemu jednu općinu, od rta Luna do Fortice. Također su ukinuli sve povlastice plemstvu i svoje podanike proglasili slobodnim i ravnopravnim državljanima. Međutim, nametnuli su plaćanje državnoga poreza u visini desetine godišnjega zemljišnog dohotka, što je znatno pogoršalo položaj težaka i stočara. Na području rapske komune tim su porezom opterećeni Novaljci, koji će duže vrijeme ostati daćama najopterećeniji seljaci na području Dalmacije.

U to vrijeme početkom 19. stoljeća na nagovor providura Dandola nabavljen je manji broj merino ovaca i ovnova koji su križani s domaćim ovcama kako bi se dobila pasmina kojoj je najbolje odgovarala ovdašnja klima. I kasnije, 1870. godine je austrijska vlada financirala kupovinu više od 300 ovnova merino i drugih pasmina kojim su križanjem dobivene današnje paške ovce.

Na početku druge austrijske uprave broj ovaca na području paške jurisdikcije jedva je prelazio 10000 glava, da bi već na početku tridesetih godina njihov broj premašio 50000. Podijeljenost pašnjaka nije dozvoljavala potpunu slobodu ispaše jer se za uživanje općinskih pašnjaka plaćala godišnja travarina. Ipak, u drugoj polovini 19. stoljeća ovčarstvo otoka Paga je stagniralo i tako se nastavilo i početkom 20. stoljeća.

1823. bile su postavljene katastarske granice između pojedinih poreznih općina ili odlomaka na Pagu, ali građani Paga su nastavili uživati ranije pašnjake bez obzira kojem su katastru pripadali. Stoga su se često događali sukobi oko pašnjaka i šuma. Šuma Selac je bila u K.O. Kolan, a od ranijih vremena je bila važna i Pagu koji je s obzirom na naseljenost imao imao malo drva. Zato Pag nikako ne priznaje podjelu na katastarske općine jer u tom slučaju ostaje bez mogućnosti sječe šume. Zbog korištenja drva dolazilo je do čestih i velikih sukoba između stanovnika Kolana i stanovnika grada Paga.

UPRAVLJANJE NA SJEVERNOM DIJELU OTOKA

Sve što znamo o rapskom načinu upravljanja na paškom području koje je započelo početkom 11. stoljeća temelji se isključivo na odredbama Rapskoga statuta donesenog 1326. godine. (Crnković, 1988. prema Kale, 2009.)

Pašnjačkom agraru posvećena je trideseta glava Rapskog statuta pod naslovom *“O stoci što se daje i što se prima na pašu”*. Na pašnjacima Raba pravo na posjed vlastitih stada i pravo korištenja općinskih pašnjaka imaju samo rapski građani. Stočar je najamnik koji u naknadu za čuvanje, napasanje, mužnju, strigu i ostale poslove oko blaga dobiva godišnje trećinu vune i sira te četvrtinu mladunčadi i od svake stotine u stadu pet glava. Na sjevernom dijelu otoka Paga režim korištenja pašnjaka, odnosno položaj stočara na njima je drukčiji, odnosno bitno nepovoljniji. U Rapskom se statutu izrijekom kaže za novaljske i lunjske *stočare* „*neka za svoje nastojanje blaga uzimaju životinje na pašu po drevnom običaju tako da ne mogu primiti glave od stotine, niti kako je gore rečeno*“. Zbog nedorečenosti ove odredbe zapravo se ništa ne doznaje o položaju tih stočara, osim da je bio određen drevnim običajnim pravom o kojem se može samo nagađati. (Crnković, 1986.)

Kolektivno posjedovanje pasišta u feudalizmu na primjeru pašnjaka Lunjskog poluotoka na otoku Pagu najtemeljiti je obradio Nikola Crnković u sklopu paških povijesno-gospodarskih tema iz 1988., te većina drugih autora često koristi njegove navode pa tako i Oštarić 2017.

Crnković je donio vrlo vrijedne podatke o odnosima koji su vladali na sjevernom dijelu otoka kada je bio u vlasništvu rapske gospode.

Prije 1409. pašnjaci su pripadali rapskoj općini i ona ih je redovito davala u zakup svojim građanima uz nisku naknadu. Od 1409. godine trajnom uspostavom metačke vlasti lunjski pašnjaci su po feudalnom pravnom poretku imali za vlasnika Mletačku Republiku. Od 1441. godine Mletački senat daje sve pašnjake u najam rapskoj općini uz stalnu i nepromjenjivu godišnju naknadu. Općina ih onda svakih 5 - 10 godina ždrijebom ili nagodbom iznajmljuje građanstvu Raba i to rapskim plemićima 2/3 i pučanima 1/3 pašnjaka. Plaćajući navedenu naknadu, rapski građani imaju isključivo pravo posjedovanja vlastitih stada i korištenja pašnjaka. Stočari su najamnici koji u naknadu za čuvanje i sve ostale poslove oko stoke dobivaju oko trećine proizvodnje bazirano na Rapskom statutu i posebnom običajnom pravu. Čini se da su takvi odnosi trajali iduća dva stoljeća. U 15. stoljeću Novaljci su bili rapski sluge te prema spisima O. Badurine citiranih u knjizi Ive Oštarića da se iščitati da su se sredinom tog stoljeća žalili na tretman svojih knezova Rabljana. Smatraju da ubiru previše novaca i čine im razne nepravde.

Po zapisu iz 15. stoljeća Novaljska Zaglava zanimljiva je radi načina korištenja. Po tom zapisu kako navodi O. Badurina, ovce mnogobrojnih novaljskih obitelji slobodno su pasle na pašnjaku, ali je svatko imao svoj tor i nastambe u slučaju nevremena ili stanovanje za vrijeme mužnje i sirenja. U uvalama zaštićenim od bure krčile su se njive gdje su se sijale žitarice i sadili vinogradi.

O. Badurina spominje i dokument iz 16. stoljeća gdje mletački plemić iz Raba na dvije godine i još jednu iz poštovanja postavlja jednog čovjeka za stočara. Plemić mu predaje 800 ovaca i

koza te postavlja krovšte na dvije kućice, jednu za stanovanje, a drugu za pravljenje sira. Nadalje, spominje dokument iz 1608 koji govori da tko je od Rabljana dobio na ždrijeb pokoji pašnjak na Pagu, on bi tamo na svoj račun i sijao. Pojedini Rabljani su uživali samo pašnjake. Šume je uživala Općina kao ustanova. Obradivo tlo uživali su svi građani Raba zajedno, a općina je utjerala dohotke. U to vrijeme na Lunjskom poluotoku postojali su glavari stočara. Glavar jednog kompleksa paše bio je zvan "bravario" od Rabljana. Korisnici kanta pogodili bi se s njime na jednu do dvije godine, on bi koristio taj pašnjak na kojem bi čuvao ovce te bi za ispomoć uzeo druge stočare.

Mletački je Senat teško naplaćivao svoju godišnju naknadu od Rabljana, pa je donio odluku da se pašnjaci prodaju najboljem ponuđaču. Prodani su 1640. godine za 7000 dukata zadarskom građaninu, čija je kćer udajom u Veneciju imanje prenijela venecijanskoj plemićkoj obitelji koja je početkom 18. stoljeća svoje posjede i prava na Rabu i Pagu prodala rapskim plemićima iz loze Dominis.

„Dominisovi su kao feudalni gospodari Novalje dobivali desetinu od žitarica koju su njihovi povjerenici uzimali na gumnu, desetinu od vina nakon prvog pretakanja u rujnu ili listopadu, te od pašnjaka na ime travarine od svake ovce mletački solad, a od svakog goveda deset solada. Osim toga Dominisovi su kao vlasnici vinograda u Krnelju dobivali po jedan mletački solad svake kvarte vina umjesto vinske desetine s toga predjela. Novaljsko polje pripadalo je najvećim dijelom pojedinim rapskim građanima kao privatnim vlasnicima. Novaljski težaci, rapski koloni davali su vlasnicima pojedinih parcela polovicu, neki trećinu ili četvrtinu, a rijetki samo petinu uroda. Sami Novaljci vlasnici su tek manjeg dijela Novaljskog polja“ (Crnković, 1988.:77-81 prema Oštarić, 2017.:27)

Udarac Rabljanima je bio kada je francuska uprava ukinula podjelu Paga na dva dijela i formirala jednu općinu. Rabljani su se borili za očuvanje svog privatnog i općinskog posjeda i u uvjetima kada im je općinska jurisdikcija nad sjevernim dijelom oduzimana i vraćana u više navrata.

Kako ne postoje izvori koji bi govorili kada i kako je Rapska općina ušla u posjed pojedinih paških pašnjaka, u 19. stoljeću priznat će se legalitet zatečena stanja te se kao posjed rapske općine uzimaju četiri pašnjaka na lunjskom poluotoku: Lun, Jakišnica, Sveti Vid i Veli kanal, te dva južno i jugoistočno od Novalje: Špital i Prozor. Samoju Novalji, Staroj Novalji i Caski ostavljeni su samo pašnjaci Zaglava, Močišnjak, Gaj i Rtić, jedini relikti nekadašnjih posjeda antičke Cisse i srednjovjekovne Keše. (Crnković, 1986.)

Rapski građani su na temelju svoga prava mogli udaljiti svoje novaljske i lunjske stočare s pašnjaka kad god su to htjeli. U prvoj polovici 19. st. koloni žele poboljšati svoj položaj te seljački pritisak postaje sve jači. Radi velike opterećenosti feudalnim daćama i nametima, jer su u prosjeku davali polovicu prinosa sa svojih njiva i vinograda, Novalja 30-ih godina postaje žarištem seljačkog pokreta. Zahtjevali su olakšice na plodnim površinama u Novaljskom polju

i na novaljskim općinskim pašnjacima (Zaglava, Močišnjak, Gaj i Rtić) kao i proširenje novaljskih pašnjaka pripajanjem rapskih pašnjaka Veloga kanta i Sv. Vida.

Novaljci su dobili dio rapskih pašnjaka poslije 16. siječnja 1834. No, 1836. godine ta je odluka o razdiobi pašnjaka Novaljcima poništena i nadležna vlast je propisala sljedeća načela o općem uređenju pašnjaka na imovnom području srednjovjekovne Općine Rab:

„Pašnjaci će se podijeliti svim obiteljima i to prema broju njihovih članova na temelju katastarskih karata i uredovne premjere;

Svako selo treba dobiti pašnjake u svojoj blizini;

U razdiobu ne ulaze općinske šume i tla privedena kulturi; šume ostaju općinsko vlasništvo, a obrađeno tlo postaje vlasništvom težaka koji ga je kultivirao; potonji će, plativši naknadu za tlo što su ga obradili, imati pravo na jednaki udio u razdiobi pašnjaka;

Već izvršenu razdiobu u korist Novaljaca treba držati nevažećom, te će se na njih primjeniti ista načela kao i na ostale seljake;

Dionicama svake pojedine obitelji može se slobodno raspolagati kao bilo kojim drugim slobodnim vlasništvom, s jedinom obvezom da, koliko je moguće, obrađuju dobiveno zemljište;

Ne dopustiti da obitelj Dominis oslobađa korisnike od kanona povoljnim ugovorima; povjereništva za razdiobu su pozvana da interveniraju u takvim slučajevima, tako da to bude jednako i odlično izvršeno, i da za tla privedena kulturi budu povećane kvote rasterećenja.“ (Crnković 1988.:77-81 prema Oštarić, 2017.: 27)

Pašnjaci u vlasništvu srednjovjekovne rapske općine su određeni razdijeliti se i obiteljima obrađivača tako da svako selo dobija pašnjake u svojoj okolini. Razdioba pašnjaka započinje 1836., a završava 1848. godine. Godinu prije je dovršena parcelacija pašnjaka kako je naređeno odkomisije u Rabu. Selima su dodjeljene 2/3 pašnjaka koliko su prije uživali plemići, svakome u skladu s brojem stanovnika, građanima Raba je ostala 1/3 koju sada ravnopravno dijelili.

Dakle, stvarna dioba pašnjaka između mještana i stanovnika Raba zbila se 1847. Tada su pašnjaci Luna od Sv. Martina do Blatnice pripali Lunjanima te za njih ne moraju davati dio od hrane niti ovaca. U provedbi ove diobe posjeda određeno je da seoske i gradske pašnjake treba razdvojiti zidovima i suhozidovima.

„Pašnjake na Lunjskom poluotoku su dobila 193 udjelnika za uzgoj 9059 ovaca, što znači da su tim pravom obuhvaćena 862 rapska građanina. U nedostatku isprave o razdiobi pašnjaka Prozor i Špital ne znamo točno koliko je Rabljana na njima dobilo svoj udio. Procjenjivalo se službeno da se na oba ta pašnjaka moglo držati 4000 ovaca“ (Crnković 1988:79 prema Oštarić, 2017.:27)

Uskoro se pokazalo da će Novaljci, kojima je prije svih ponuđeno rješenje, biti zapostavljeni, pa i posve isključeni iz razdiobe.

„Iz razdiobe su izuzete Novalja, Stara Novalja i Caska, pa su tamošnji stanovnici prisiljeni raditi na pašnjacima rapskih građana na Lunjskom poluotoku, te tu postepeno, krčeći kamenjar, pretvaraju dio pašnjaka u njive, vinograde, maslinike i voćnjake, pa tim poboljšanjima postaju suvlasnici pašnjaka na kojima privređuju. Zbog toga ih rapski građani ne mogu udaljiti s pašnjaka, ali se ni oni ne mogu osloboditi feudalnih davanja gradu i građanima. U tako blokiranom odnosu razvilo se napoličarsko korištenje pašnjaka, a tla privedena kulturi, tretiraju kao zajedničko dobro svih članova Općine Rab, te njima raspolaže općinska uprava. Težaci što obrađuju te krčevine daju općini 'dohodak' koji je iznosio četvrtinu uroda žitarica i šestinu uroda grožđa.“ (Crnković 1988:55-58 prema Oštarić, 2017:23)

Kako je Novalji i Lunu bilo teško trpjeti rapsku vlast na Pagu govori slijedeći citat koga također donosi Crnković: "Rapski udjelnici neće se ubuduće morati brinuti za svoj životni minimum. On im je osiguran s pašnjaka na otoku Pagu. Primjerice, četveročlana rapska obitelj, dajući ovce u napoličarenje, mogla je u prosjeku godišnje dobiti meso od od 15 janjaca i 5 ovaca, 20 koža od zaklana blaga, oko 15 kg vune i najmanje 150 kg kvalitetnoga pašškoga sira. A sve to bez ikakva vlastita truda, kao čistu rentu." (Crnković 1988:90 prema Oštarić, 2017:27)

Kada je nakon austrijske agrarne reforme postao moguć kolonatski otkup zemlje u vlasništvo, težak je trebao podnijeti agrarnu prijavu za razrješenja odnosa s bivšim feudalnim gospodarom.

Rabljani su od 1888. organizirali udrugu koja je zastupala vlasnike, a dugotrajno nastojanja 130 Lunjskih i novaljskih "obiteljskih glavara" da zemlju otkupe od oko tisuću rapskih dionika nije napredovalo zbog složenih posjedovnih odnosa. Pravno je nestajao feudalizam ali ne i privatno-pravni odnos vlasnika i obrađivača zemlje, kakav je bio kolonat.

Radi smanjenja sporova i u svrhu unapređenja stočarstva na otoku, 1907. godine došlo je do razdiobe zajedničkih pašnjaka među selima, ali stanovnici Raba se nisu mogli pojedinačno uknjižiti kao vlasnici, već su se s jedne strane vodili ažurirani popisi rapskih dionika vlasništva, a s druge strane Lunjskih i novaljskih stočara ugovorno obvezanih na davanja. Gospodaru zemlje nije bilo moguće izbaciti težake sve dok su podmirivali svoje ugovorne obveze i davanja koja je procjenjivao i odmjeravao "štimadur". (Crnković, 1988. prema Kale, 2009.)

Među većim rapskim pašnjacima na Pagu bili su pašnjak Prozor i pašnjak Špital, za koje O. Badurina navodi i diobu pašnjaka iz 1784. godine gdje je jedna trećina tih pašnjaka pripala tamošnjim stanovnicima, a dvije trećine rapskom plemstvu koje su oni davali u privatni zakup. Nakon prvog svjetskog rata oba pašnjaka Prozor i Špital su većim dijelom dalje prodana novaljskim posjednicima i stočarima, a ostatak su dobili 1921. agrarnom reformom. Od tada je posjed rapskih građana i njihove općine obuhvaćao samo Lunjski poluotok.

U drugoj agrarnoj reformi provedenoj u Kraljevini Jugoslaviji od 1919. do 1941. nastojalo se razriješiti kolonatske i druge polufeudalne odnose u Dalmaciji i Hrvatskom primorju. Tada je

sasvim raskinuta feudalna podjela, zemlja je od 1926. godine oduzimana paškim plemićima i dijeljena njihovim kmetovima. Lunjani i Novaljci su do 1940. godine otkupljivali zemlju ali je rat prekinuo započeti proces.¹

Iako je Otok Rab anektiran Italiji, Lunjski i novaljski seljaci su tijekom 1941. i 1942. redovno namirivali svoje podložničke prinose Općini Rab i rapskim građanima. Tek kapitulacijom Italije prestala je podložnička obveza Novaljaca i Lunjana.

Taj dugotrajni problem riješen je tek 1948. godine trećom agrarnom reformom i Zakonom o ukidanju agrarnih odnosa zemljišno-knjižnim brisanjem "građana grada Raba" i upisivanja njihovih bivših težaka kao vlasnika zemlje na Lunjskom poluotoku.

Time je lunjski težak stekao vlasništvo nad zemljom koju obrađuje još čitavo stoljeće nakon svih ostalih carevinskih zemalja. Nasljeđe feudalnog odnosa i dalje se moglo pratiti kroz teškoće knjiženja vlasnika jer zemljišta nisu bila katastarski premjerena. (Crnković, 1988. prema Kale 2009.)

UPRAVLJANJE NAKON AGRARNE REFORME

Po Pavlovskom (2000.), osnovna značajka paškog otočkog ovčarstva je stalni boravak i ispaša stoke na otvorenom, čobani ih ne čuvaju, nego samo obilaze, dok ih u periodu mužnje smještaju preko noći u određene objekte gdje ih muzu. S vremena na vrijeme premješta ih se s jednog pasišta na drugo da se trava oporavi. Učestalost premještanja ovaca po pasištu ovisi o veličini i kvaliteti pašnjaka kao i o broju ovaca koje na njemu pasu. Prema kvaliteti, pašnjaci se dijele od nulte do treće kategorije. Mjera za veličinu pašnjaka je 1 gonjaj koji iznosi 2400 m². Za 50 ovaca potrebno je oko 10 gonjaji pašnjaka.

Na različitim pašnjacima se različito gospodarilo pa su tako na primjer Dabi kao sezonsko naselje u doba mužnje i strige ovce držali na privatnim pašnjacima, dok su Lun i Stanišća u to doba držali na komunalnim pašnjacima a drugi dio godine na privatnim. Stanovnici Daba bili su u istom (ne)vlasničkom odnosu prema zemlji koju su obrađivali i stoci koju su uzgajali, kao i seljaci sjevernoj dijela Paga. Također su dio prihoda morali davati vlastelinu. Iako su se u to doba ovce nalazile u ogradicama, muzli su ih u zajedničkom objektu - kotac koji je stajao u kantu. Međutim, strigao je svaki za sebe, u svojim ogradicama. Nakon što seljaci postaju i formalni vlasnici svoje zemlje i stoke (definitivno nakon Drugog svjetskog rata) nestaje i taj kolektivni duh, pa si je, umjesto korištenja zajedničkog osika, svaki čoban sagradio svoj kočić, unutar svog, privatnog pašnjaka, gdje je onda muzao i strigao svoje ovce odvojeno od ostalih koji su također to isto učinili.

Na Pagu (kao i na Rabu) postoji oblik udruživanja po dvojice pojedinaca prilikom mužnje. Razlog je da se i onima koji imaju manje ovaca omogući kontinuirana opskrba mlijekom tijekom cijelog perioda mužnje, da bi se kontinuirano mogao proizvoditi sir. Izravnavanje računa nisu obavljali nakon perioda mužnje, već u njegovom tijeku. Pomužena količina mlijeka

¹ K3: „Oni su bili do toga Aleksandrovoga agrara do '34. godine apsolutno rapske sluge, osim par obitelji, Malčići, Palčići, Markovine. Oni su bili vlasnici, imali su svoje, a drugo je bilo sve rapsko kao ča je bilo u Kolanu sve paško u većini, tako je tamo bilo rapsko.“

mjerila se prilikom svake mužnje, tako da bi par dana za redom svo mlijeko uzimao onaj vlasnik koji je imao više ovaca , a zatim su to opet činili naizmjenice, svaki dan drugi.

O stočarstvu na Pagu između dva rata te do kraja 80-tih Pavlovsky (2000.) navodi da je ovčarstvo dugo vremena bilo višestruki izvor prihoda i vlasnicima ovaca je donosilo konkretnu financijsku zaradu prodajom vune, janjaca i sira. Poslijeratni industrijski razvoj s odljevom stanovništva iz seoskih sredina u gradske centre te postupnim smanjenjem tradicijskih oblika privređivanja odrazio se i na ovčarstvu cijele primorske Hrvatske. U odnosu na početak 20. stoljeća i period između dva rata, ukupan broj ovaca se već krajem 50-ih godina prepolovio. Istovremeno, nacionalizirani su su veliki posjedi i stada vlastelina i imućnijih seljaka i pretvoreni u društveno vlasništvo poljoprivrednih zadruga, koje je davano u zakup pojedinim seljacima. Otprilike jedna četvrtina ukupnog broja ovaca je bila u društvenom vlasništvu. Općina Pag prednjači po apsolutnom broju ovaca u društvenom vlasništvu na kojem se dosta ovaca nalazi u vlasništvu sirane.

Jedan od značajnih lokaliteta za stočarstvo bio je Pagu pripadajući otok Maun. Na njemu je krajem 12. stoljeća izgrađena crkva pa se daje zaključiti da je otok bio od važnosti za tamošnje stanovništvo. Zna se da se od početka 14. stoljeća daje u najam od strane samostana tamošnjem stanovništvu da na njemu uzgaja stoku. Uvijek je o pašnjacima i vinogradima brinulo po nekoliko osoba. Sredinom 15. stoljeća na otoku je samostan imao 871 ovcu, 225 koza i 9 krava. Danas pripada Gradu Pagu, ali na njemu svoje posjede imaju i neke obitelji iz Kolana. (Oštarić, 2017.)

Prema riječima jednog stanovnika Mandre prezimena Zubović, njegovi otac i djed su na otoku čuvali 500 - 600 ovaca. Sada se tamo, prema riječima kazivača Šime, mogu naći ostaci nastambi, torova i suhozida, zapuštene lokve i zgrada paške zadruge, a umjesto ovaca otokom sada prevladavaju divlje svinje.

Za otočić Lukar se zna da ga je u zadnjih sto godina koristila obitelj iz Šimuna za povremenu kratkotrajnu ispašu koji su ovce dovođili čamcima na vesla, a kasnije i motornim čamcima. Ondje se nalaze dva veća tora za ovce u kojima se na sredini nalaze manje urušene nastambe koje su vjerojatno služile za iznenadni kraći boravak. (Oštarić, 2017.)

Na području K.O. Kolan izmjene u krajobrazu kakvog se može zateći danas, dogodila se radi podjele zemljišta u prošlom stoljeću.

Kolan je, kako je ranije navedeno, utemeljen 1441. godine kako bi se obradila zapuštena zemlja na području Kolana i Slatine. Venecija je davala povlastice kako bi potaknula ljude da se tamo nasele u obliku jednog gonjaja zemlje za kuću i okućnicu, a druga zapuštena zemljišta su se dala u najam te je bilo potrebno plaćati jednu desetinu od usjeva i vinograda mletačkoj komuni. (Oštarić, 2017.)

Prije podjele zemljišta, na području Kolana bilo je nekoliko veleposjednika koji su imali "pošte" odnosno velike posjede na kojima su čuvali ovce. Tako su ostali otočani ili čak ljudi iz drugih

krajeva radili za njih. Ujedno, pojedini vlasnici su davali u najam svoje posjede i ovce, a u zamjenu su dobivali određenu količinu sira, vune, mesa i drugog prema dogovoru.²

“Stočarske običaje i nazive poprimili su od starinaca. Pašnjake, kao i na cijelom otoku, nazivaju “kantima” i ograđuju ih zidićima koje zovu “kunfinima”. Zemlju dijele i mjere na “gonjaje”...” (Marčić, 1926.:342 prema Oštarić, 2017.:248)

O podjeli pašnjaka u ovom istraživanju saznalo se tek kroz razgovor s kazivačima. Nije pronađena nikakva stručna literatura (možda postoji, ali ne pod ovim ključnim riječima) osim u knjizi Ive Oštarića (2017.). U njoj na dva mjesta (263. i 298. str.) navodi da je podjela bila 1926. godine, a na još dva mjesta spominje podjelu i četvrtu klašu (329. i 351. str.) te objašnjava otkuda taj naziv. Također, pronađena su dva internetska članka iz Zadarskog lista, jedan iz 2015. čiji je autor Kalajdžić i drugi iz 2017. godine čiji je autor Gligora u kojima se također navodi da je podjela bila 1926. godine.³

² **K3:** „Ranije na primjer te '25. godine kad je bila ta najveća dioba, prije nego je svaki dobio prvu drugu ili treću, bilo je pet vlasnika još od vremena Republike Venecije. To su bili zadarski i paški plemići. Oni su davali u najam domaćima ljudima. Toliko more bit, toliko sira, toliko vune, toliko janjac, toliko pujine, mesa je toliko. Dakle po dogovoru, nikada nije bilo nekih većih trzavica. Onda su naši ljudi malo one njihove ovce, od gazde, one su ugibale puno brže nego one vlastite.“

K4: „Prije, dok nije bila podjela, dakle dioba, zapravo podjela državnog zemljišta, bilo je onih koji nisu imali uopće ovaca, a bilo je 5-6, oni su bili kao gazde i imali su, to su se zvale pošte, posjed, jedan teritorij koji je on zapravo koristio za ispašu ovaca, imao je tamo kućicu gdje je živio, torove itd. To je bila kao državna zemlja, ja ne znam jesu li oni plaćali nešto, oni su jednostavno to koristili, jedan teritorij, onda je bio do njega drugi gazda koji je koristio teritorij do njega. Uglavnom se sve koristilo, ali konkretno u Kolanu bilo je 5-6 gazdi koji su imali ovce, a drugi su bili bez ovaca i onda je došlo do toga, ta se dioba napravila, odnosno podjela te zemlje najviše je došla jer su počele krađe, oni koji nisu imali ovce su krali od onih koji su imali, pa je bilo čak i tuča itd.“

K4: „Moj pradjed je imao puno ovaca i on je imao čak i sluge koji su radili za njega, i u polju, jer je imao puno vinograda i puno ovaca. On je imao šest sinova, ali onda je bila podjela rada, svaki je radio svoje. Ovaj se bavio poljoprivredom, ovaj stočarstvom, ovaj je bio ribar, jedan je vodio ekonomiju, išao kada je trebalo na sud i sve skupa, ali su imali, oni su to zvali sluge. Obično su to bili ljudi s Velebita, koji su išli trbuhom za kruhom i onda bi radili za njega, imali bi obrok, jedan kutak za spavat i to mu je dobro bilo, u to doba.“

³ „Paški pašnjaci dijeljeni su 1926. godine, prije toga većinu pašnjaka kontrolirale su pojedine gazde, a onda su se dolaskom novih čobana počele događati tučnjeve, bilo je čak i jedno ubojstvo... Glavar mjesta dobio je dozvolu od države i jedan geometar Roje iz Splita podijelio je zemljište u četiri kategorije pašnjaka i tako se ravnomjerno dijelilo, prema broju obitelji. Jedna je žena trebala roditi blizance, pa se čekalo da rodi kako bi se povećala dodijeljena površina za još dva člana obitelji. Pašnjaci su se izvlačili papirićima, kao lutrija. Tada su nastali suhozidi, prvo uz cestu, a onda i dalje po granicama pašnjaka.“ (Kalajdžić, 2015.)

“Ponoć s 19. na 20. travnja 1926. godine bila je granična točka kada je zbog razdiobe pašnjaka u Kolanu kolanjski župnik Jakov Fabijanac trebao dati popis svih živućih osoba zavedenih u matičnu knjigu župe Kolan.

Fascinira upornost, zajedništvo i ustrajnost naših predaka u rješavanju problematike razdiobe pašnjaka, koji su za vrijeme austrijskih vlasti bili predani nekolicini seoskih gazdi, kako to navodi Josip Balabanić u svom "Izveštaju o povijesti diobe pašnjaka u odlomku Kolan". Naravno, ove aktivnosti su imale zakonski okvir zbog agrarne reforme u Kraljevini SHS koja je tada bila na snazi. Kako je osnovni kriterij za razdiobu pašnjaka bio broj članova domaćinstva, razumljivo je da su veće pašnjačke površine dobila ona domaćinstva s više članova.

Predaja govori da se u obitelji Paladina Ive u Kolanu te noći, 19. srpnja 1926. godine, odvijala prava drama. Naime, žena je rađala dvojke i jedno se dijete rodilo neposredno prije ponoći, a onda se čekalo drugo, koje se na opće zadovoljstvo obitelji rodilo ipak nešto prije ponoći i tako postalo dionikom pašnjačke razdiobe.

U svrhu provedbe diobe, Kolanjci su organizirali tzv. Promicateljski odbor i seoskog glavaru koji je angažirao poznatog splitskog geometra Josipa Roju na poslovima geodetske izmjere. Kasnije su Kolanjci na svojoj seoskoj skupštini imenovali i Diobeni odbor od pet članova.

Općinska uprava u Novalji, kojoj je Kolan pripadao, naredila je sudskim vještacima u Kolanu na čijem čelu je bio Silvestar Gligora, da izvrše kategorizaciju pašnjaka po klasama, a ona se razvrstavala u četiri klase, ili po domaći "klaše".

U I. klašu su razvrstani najkvalitetniji pašnjaci i njihova cijena je bila 1.000 dinara po gonjaju, II. klaša 750 dinara, III. klaša 500 dinara, a IV. klaša 350 dinara, mada je podjela pašnjaka bila besplatna. Ante - Ive Oštarić zna da je svaka obitelj u Kolanu participirala u svakoj od klaša, pa je tako svaki član obitelji u I. klaši dobio 3,5 gonjaja, u II. klaši 7 gonjaja, u III. klaši 14 gonjaja, a za IV. klašu ne zna točan podatak, mada se sigurno zna da je u IV. klaši dobiveno najviše gonjaja po glavi, jer je to bio gotovo čisti kamenjar. (...)

Dioba pašnjaka počela je u ožujku, a završila u travnju 1927. godine, kada je započela i gradnja suhozida.” (Gligora, 2017.)

Kazivači s druge strane tvrde da je dioba bila 1925. godine. U daljnjem tekstu se citiraju u cjelosti:

K3: „Na području katastarske općine Kolan ih je bilo 5 dioba. Prva, ona je interesantna, prva je bila to se je zvalo komun, komunsko, to je bilo određeno područje za opće dobro za sve stanovnike Kolana. Komun kao zajednica, kao zajedničko, a ona je interesantna da još u feudalno vrime su Kolanjci osnovali stočarsku, čobansku zadrugu, još za vrime Austrije i Austro-Ugarske i na temelju toga su izvojevali i izboksali ogromne površine kao zajedničko dobro ča su krstili komun još negdje 1865., '66. tu negdi. To su bile površine velike. Tako da su u tu površinu u to zajedništvo uganjali ča je imo ki tovara, konja, mulu, kozu, ovce i to. To je ono što zovemo komun sada, zapadna strana Kolana.

Prije '25. je još bila dioba komunov, to je bilo negdi za vrime talijanske okupacije iza Prvoga svjetskoga rata, negdi '21. godina ja mislim. Svako domaćinstvo je dobilo dva gonjaja u tim ogradicami. To je bilo ovdje kad se ide sad prema Novalji, ispod ceste, sa ove zapadne ili južne strane je svako domaćinstvo dobilo dva gonjaja, a to je oko 5000 kvadrati.

Onda je bila druga dioba i to je bila najveća. To je bila ta '25. koja je zaključena bila 19.07. Ki se je javi do pola noći između 19. i 20.07. on je diobi dionicu. Ki je iza toga pol ure, nema, gotovo. I onda je, to nije baš išlo tako glatko, jer je to bi sve pašnjak paški, paškog plemstva, crikve, samostanov, onda se Pag na to žali u saveznu skupštinu u Beograd, međutin, splitsko-dalmatinska županija je dala privolu i suglasnost da se to može podeliti i onda su oni poslali svoje stručnjake, geometre koji su tu bili ne znam dvi godine, sve raspodilili po osobama točno koliko. Dakle nikakvog problema nije bilo, nikakve patibunje ni gungule što se toga tiče jer svaki je dobi po broju osoba koliko ima toliko je dobi pašnjaka. Bile su i tri kategorije, prva, druga i treća klasa pašnjaka. U prvoj klasi se davalo 3 i pol gonjaja po osobi, u drugoj klasi 7 gonjaj po osobi, a u trećoj 14 gonjaj po osobi. Prva klasa je pašnjakov davana. Sredina ceste je bila tu između Kolana i Novalje, onda se je ovo do novaljskoga ptokufina je bila prva klasa pašnjaka. Onda je davana prva klasa od girjanice pa otprilike ovo uz more. Ovdje u slatini je bila od prve klase se je prešlo na treću klasu jer teren je toliko različit u kvaliteti da su ovdje davali 14 gonjaj do Čiste, a onda od Čiste pa do staroga paškogoga puta ovdje gori je opet davana druga klasa. A ovo sve, od prve klase baš od ovoga zaljeva, porta do granice Mandre, ovo je sve davana druga klasa. I ovo južnije od Kolana do granice sa Pagon je bila četvrta klasa.

Prva je bila doli ispod ceste, a treća je bila isto komuni gori iznad ceste. Ona je diljena negdi '30., '31. godine, tu negdje. Opet je sad svako domaćinstvo dobilo svoj dio (2 gonjaja po osobi).“

Na pitanje tko je dobivao pašnjake u diobama odgovara:

„Stalno svi. Jer su svi imali npr. moj pokojni otac je dobi ovdje u Punti, to mu je bila prva klasa, a u Slatini je dobi 3. klasu, a četvrtu je dobio vamo skroz. Dakle svi su dobili ili prvu ili drugu, ili drugu ili treću, ili treću ili prvu. Dakle svatko je dobi na dva mista u toj diobi '25. godine, a ovo ispod ceste ča smo rekli da je svaki dobi, to je svako domaćinstvo dobilo jednako bez razlike na broj osoba, 2 gonjaja, 5000 kvadrata. Peta je bila zanemariva, ali je bila, sa ove strane skroz prema buri, prema Velebitu. To se zvalo Hripe. To je onako bilo eto da se i to podili bez nekog

većeg ekonomskog efekta. Nizbrdo, škrapa, zemlja nikakva, ali su ipak i to podilili. Hripe su ti bile, e to ne znam točno, to je moglo bit negdi '38., '39. godine.“

Za Mandre kaže: „To je diljeno '41. godine. Grmi, Selac. Grmi su najkasnije podiljeni, samo je Mišnjak kasnije, '42. godine ili '43. Tu je najmanje površine se dobilo po osobi jer je i sveukupna površina bila mala. Tako se tamo dobivalo kvarat od gonjaja po osobi, a to znači 600 kvadrati svaka osoba.“

K4: „(...) I onda su dogovorili, bio je glavari u selu i dobili su odobrenje, mislim da je tada bila splitska županija ili tko im je dao zeleno svjetlo, država je dala zeleno svjetlo da mogu podijeliti 1925. Dijelilo se po osobama, koliko je koja familija imala osoba toliko je dobivala pašnjaka i bilo je po kategoriji još, po klasama. Di je bila bolja ispaša tamo se davalo manje, di je bila lošija ispaša tamo se davalo više. Koliko po osobi se davalo ja konkretno ne znam, ali se dijelilo po osobama.“

„Uglavnom ta sva podjela je bila '25., onda su dobili svi zemlju. I oni koji su bili bezemljaši, odnosno oni koji nisu imali pašnjake. Polju je bilo riješeno vlasništvo, to nije išlo u diobu, samo pašnjaci. To je bila pustopoljina, državno vlasništvo, iskorištavali su samo neki ljudi, neki koji su imali zemlju. Moj pradjed je isto bio veliki gazda, on je imao puno ovaca. Bilo je jedno 7, 8 prezimena u Kolanu koji su bili gazde, imali su te pošte, a ovi drugi su bili bezemljaši. Dolazilo je do krađa, problema... bilo je možda nedogovanja zbog diobe, ali uglavnom se to riješilo i onda su svi dobili i svi su imali ovce i onda su bili mirni i više nije bilo krađe. Onda su se pogradili ti suhozidi.“

K1: “Pazite, netko je imao po 500, 600 ovaca, moj pradjed je ima 500 ovac, ali je bilo ljudi koji nisu imali ništa pa je bilo čak i tučnjave među ljudima, tko nije ima nijednu ovcu, a on je ima 500 ovaca, to je bila općenarodna imovina. Onda su osnovali odbor, '24. godine i tada je primorska banovina u Splitu dozvolila u podjelu pašnjaka. Po članovima koji su bili, obitelji i po članovima. Koji su tad bili živi članovi oni su dobili i tako se to podililo, zidovi su se pogradili. To je bila općenarodna imovina, u Pagu su bili feudalci i onda su ovi njima bili kao sluge. Onda pazite kad je došlo do svađe i bilo je svašta, tada se osnovao odbor i onda su učinili molbu na tu primorsku banovinu u Splitu da im dozvoli to podijelit, to je bila opće narodna imovina, do sada, u ovoj državi se to uknjižilo. Ali država to nije mogla odnit jer su to bili zidi, suhozid je pograđen, a ono što nije bilo pograđeno to je ostalo općenarodno. A onda ovaj grm doli, to je bilo '41. kad je došla NDH, to je '41. isto podijeljeno i ovaj tamo Mišnjak to je tamo uzela novaljska općina što nismo plaćali travarinu, ali je onda isto u tom gubitku, u toj gužvi u tome ratu su podijelili, zagrado. (...)

Dioba je bila '25. i '41. Ali klaša je sve bila s ovim. (...) To je bila prva klaša, druga, treća i četvrta. Svaki je ima prvu klasu pa je ima drugu, treću, četvrtu. A komun je bi od sv. Duha do ovde, zato se to zove lazi komuna, gdje je mljekara, tu je bi zid ugrađen i ovce nisu smile poč. To je bilo za tovarit, za krave, za konje, za mule. Zato se zove komun, to je bila ta zajednica. I tamo su bila vrata, zato se zove laz komuna, laz su vrata bila drvena. (...) I laz di je Cingulja stan, to je bilo tamo kod ovoga isto kod Reštura kod Svetoga Duha. To su svi tamo čuvali, to nije bilo još

podijeljeno, e sad kad je to podijeljeno, ja to ne znam. Ali klaša je bila podijeljena sa tim, onda su bili i hripe, možda je to odmah bilo u komunima podijeljeno (ne, prije), jer neki i ne znaju za to. Zvalo se hripe zato što je tu bilo kamenje, nizbrdina, pa je kamenje bilo.“

Nakon podjele zemljišta pašarina se plaćala općini Pag pa i općini Novalja koja se zatim ukinula. Za vrijeme Jugoslavije se isto plaćala, ali općini Pag. Pašarina se često plaćala u vuni, mesu, ovcama i sl. Ljudi je često radi neimaštine nisu mogli plaćati pa je novaljska općina oduzela Mišnjak, a paška posjede oko Šimuna iz vlasništva K.O. Kolan.⁴

U doba kada je kazivač Ante bio mlađi, šuma je bila općenarodna i za korištenje drva morala se dobivati dozvola.⁵

⁴ **K1:** „Pazite porezi su bili, porez se plaća, travarina, pašarina se plaćala.“

K1: „Najprije su bili ti ljudi koji su stariji bili ti stanovi, a kad se to podijelilo onda je svak ima svoje, ali onda je mora plaćat pašarinu, općini Pag se plaćala, onda nešto općini Novalja poslije bilo pa se ukinula. A onda je bilo za ove zadnje Jugoslavije samo općina Pag. Ali tko će plaćat kad nije ima.“

K2: „Onda si vunu morao dat, nisi imao ostavit za čarape, a morao si davat vunu, toliko i toliko vune po ovcí“

K1: „A za ove države si mora dat blago, toliko blaga, mesa, živog blaga, vunu dat. Vunu 80 deki, a ona nije imala ni 40“

K1: „Hodi je od Paga uvijek, to se zvalo rubad, on bi od kuće do kuće hodi da se nešto plati, a što ćeš platit kad nisi ima ni za kruh, nije bilo. Pa vidite, radi te travarine su novaljska općina uzela bila taj dio Mišnjak, a ono što je Šimunima to je sve do punte, to je sve bilo kolanjsko, katastarska mjesna zajednica Kolan, ali to su oni isto uzeli za travarinu, paška općina, ali što se dogodilo – bila je greška što su vićnici kolanjski to potpisali i to se više nije moglo dobit nazad. Kad je ova država došla, kad je općina stavila tu molbu, oni su rekli u Zagrebu da oni nisu potpisali, jer su vićnici bili ovlašteni od ljudi i to je tako.“

⁵ **K1:** „To je već bilo podijeljeno, a šuma koja je bila općenarodna, meni je did bi glavat 16 godina, on je treba poč u Zadar na poglavarstvo, na Kotar i onda su oni dozvolili sječ jedan komad kako bi bilo recimo. Onda bi on doša, on bi doni dozvolu, onda bi uze sikiru, on bi podvali, sjeka jedan stup. Tako su ljudi uzimali drva i šumu. A onda su hodili svakako, znate samo je bilo lugari su bili, a onda bi bili kažnjavali i tako. A žena je morala ponijeti kući, ne može doma doć bez drva.“

5.1.4. Tradicijske prakse stočara otoka Paga

Na otoku Pagu vrši se slobodna ispaša na otvorenom kroz cijelu godinu. Na parcelama boravi točno određeni broj ovaca ovisno o veličini pašnjaka i redovito se vrši pregonjenje iz jedne parcele u drugu kako bi se konstantno obnavljala paša. Te parcele često i nisu jedna do druge već mogu biti i po nekoliko kilometara udaljene.⁶ To je na primjer izraženo u Kolanu gdje su se u diobi dobivale parcele različitih klasa pašnjaka u različito vrijeme i na različitim lokacijama. Ovce se muzu dva puta dnevno, a kroz ostalo vrijeme samostalno borave na pašnjaku.⁷ Pregonjenje ovisi o veličini parcele i izdašnosti pašnjaka, također i o tome koliko vlasnik ima parcela. Ovisno o tome, mogu boraviti na jednoj parceli od nekoliko dana pa i po mjesec dana. Zatim prelaze u drugu parcelu i kad se napasu na svim parcelama, ponovno se vraćaju na početnu i tako kroz čitavo razdoblje mužnje u krug.⁸ „Učestalost premještanja ovaca po pasištu ovisi o klimi i konfiguraciji tla s jedne strane, te o veličini i kvaliteti pašnjaka (...), kao i o broju ovaca koji na njemu pase, s druge. Tako je u Dabima, na o. Pagu mjera za veličinu pašnjaka 1 gonjaj i iznosi 2400 m².“ (Pavlovsky, 2000.:107)

Za vrijeme ljetnih mjeseci ovce se ne muzu pa mogu stajati duže na jednoj parceli uz mogućnost dohrane, kako se radi i zimi obzirom da ima manje paše.⁹ Razdoblje mužnje traje otprilike šest mjeseci, ovisno o vlasniku i obiteljskoj tradiciji, ali kreće u siječnju ili veljači kada se odvaja janjad za prodaju te traje do sredine lipnja ili srpnja kada kreće razdoblje ljetnih vrućina i paše je manje.¹⁰ U tim ljetnim mjesecima najvažnije je donositi ovcama vodu ili ih

⁶ **K3:** „Pašnjak je bi, Slatina je bila 4 kilometra od kuće, Punta isto točno 4 kilometra, ovi drugi pašnjaci su bili bliže, tu okolo mista, okolo Kolana i neki tamo malo par kilometri dalje, ali uglavnom Slatina i Punta su bili 4 kilometra od kuće.“

K2: „Znate ka di je Gajac? Tamo nam je ograda jedna. Odavde na noge poći jutro i večer must.“

⁷ **K4:** „Postoji jutarnja i večernja mužnja, to se ne može preskočiti.“

K3: „Obaveze su bile ujutro i navečer, u vrime mužnje se muzlo ujutro i navečer bez razlike na vrimske prilike, to je bila obaveza.“

⁸ **K4:** „To je naša lokalna rič, kad se ovca seli iz pašnjaka u pašnjak, mi njih preganjamo. Ja sad u mužnji, svako 7 dana čak nekad i gušće, i 5 dana. Ovisi ako je mali pašnjak sa slabom travom onda vidim da ne mogu bit i idemo dalje. Ali recimo, svako tjedan dana. Evo, ja imam jedan pašnjak biće 30 000 kvadrata, tamo budu tjedan dana, onda idu u drugi, za 40 ovaca, baš ovih o kojima govorim, a onda idemo u drugi pašnjak gdje je 100 000 kvadrata, ali je pokriven makijom, opet mogu bit samo tjedan dana. Mogle bi po površini više, ali je iskoristivost loša. I onda ide u krug.“

K4: „Uglavnom je ispaša, povremena ispaša. Mi smo više sitni nomadi, mi idemo od pašnjaka do pašnjaka tijekom godine, u mužnji i više, kada je mužnja onda se češće seli, u jesen manje i kroz zimu. Kroz zimu zapravo imamo staje i onda spremamo sijeno i djetelinu i onda su recimo od nove godine do prvog travnja otprilike na jednom mjestu. Kad počne zelena paša onda se premještaju s pašnjaka na pašnjak zbog zelene ispaše.“

K4: „Mi smo uvijek u kući, imamo pašnjake, četiri do pet velikih pašnjaka i samo ih selim od pašnjaka do pašnjaka. I još imam nešto u najmu i one se selu uvijek, mi smo nomadi, ali sitni, samo na otoku, nitko ne ide dalje od otoka.“

K4: „Nikad ovce nisu stajale na jednom mistu, nego od partiselo do partiselo, od pašnjaka do pašnjaka. Di te je dopalo tamo si išao. Negdi su stale 15 dan, negdi su stale misec dana, ovisno o površini i sezoni godišnjaj.“

⁹ „Ako se nije muzlo onda su mogle stajati u Slatini dva miseca, samo je bila bitna voda.“

K4: „Mi sad muzemo na tri mjesta. Jer su neki pašnjaci premali da bi mogli primiti sve te ovce, onda ih razbacamo. 25 tamo, 40 tamo i 29 tamo, i onda se to vrti u krug.“

K4: „Za ovih 40 imam tri pozicije. Zadnja je više u polju, to nije veliko, ali je izdašnije, tamo budu uvijek najviše jer je polje, onda gdje se ovca okrene svuda može zagrist, nać travu. To je sad u doba mužnje, e kad mužnja prestane onda su mi recimo preko ljeta u toj trećoj, u polju tamo cijelo ljeto. Malo im sijena odnesem, malo kukuruza, vodu, jasno bez toga ne može. I onda su takoreći cijelo ljeto na jednom mjestu. Kukuruz kupim, a sijeno sam nakosim 400, 500 bala. Imam livada pa nakosim. Nekad više, ovisi.“

¹⁰ **K4:** „Počet ćemo od Nove godine. Tad se kote ovce i zapravo vam tada počinje najveći posao oko ovaca. Moraš ići tako reći jedamput najmanje dnevno, nekada i dva. Recimo neka ovca ima višak mlijeka, janje ne može podojiti sve, to se mora sve izmustr da ne bi došlo do upale i nakon mjesec dana kad se pokote, otprilike 20, 25, mjesec dana, onda se janjci uglavnom

voditi na lokvu ili drugi oblik izvora vode. Također, kazivači navode da se osim matičnog stada koje imaju, odvojeno drže ovnovi te mladi janjci koje se kroz određeno vrijeme navikava na čobana i na pašnjak. U tom period se na neki način mlade ovce dresira tako da ih se na specifičan način doziva te ih se „uči“ da ne preskaču suhozide.¹¹

„Razlikuju se zimski pašnjaci zvani *punte* i ljetni zvani *kanti*. Punte su zaklonjene od bure i u njima je paša obilnija. Stado u puntama boravi od kraja studenoga do kraja lipnja, nekada čak do polovice kolovoza. Nesumnjivo je paša jako važna za vrijeme mužnje. Kada prestane mužnja, stado prelazi u kante, pašnjake oskudne pašom koji su dosta udaljeni od sela.” (Palčić, 1972:45-46 prema Kale, 2009.:5)

„Sjeverni dio Paga (što pripada općini Rab) drži ovce na neograđenom komunalnom pašnjaku, kantu, u doba godine kada se obavlja glavina poslova oko ovaca (mužnja i striga), dakle, od proljeća do jeseni, dok su drugi dio godine u privatnim, suhozidom ograđenim pašnjacima, ogradama, što se nalaze na zapadnoj, šumovitoj strani otoka, uz more. No u Dabima (srednji dio otoka, općina Pag) situacija je obrnuta. Tamo u doba godine koji nosi najveći posao oko ovaca, one nisu na komunalnom, već na individualnom pasištu, ogradicama, na zapadnoj strani otoka, okrenutoj moru. Tu su ih držali od Sisveti 1. XI. (jer tada su već bremenite, pa im treba bolja paša), pa do kraja srpnja, kada je završena mužnja. Ostali dio godine su u neograđenom komunalnom kantu, na istočnoj strani otoka, okrenutoj Velebitu. Pojedinci koji su imali više ogradica, dovodili bi tu ovce nešto ranije nego ostali, sredinom listopada, jer u ogradicama je bolja paša nego u kantu (no u svibnju su dovodili ovce na 20-tak dana u kanat, jer tada je tamo bolja paša).” (Pavlovsky, 2000.:111)

prodaju, a ostavimo dio za obnovu stada. Jedno 12-13 komada ja ostavim, dakle stare ovce maknem, a stavim ove mlade. Tako da je uvijek stado zdravo.“

K4: *[Nakon prodaje janjadi]* „Počinje mužnja. Mi smo 18.01. počeli ove godine, ne sve ovce, ali glavninu. (...) Dakle, otprilike pola godine, nešto malo manje, mi smo počeli 18.01. do 15.06. imamo must. To je možda dan prije ili dan poslije, ali uglavnom do polovine šestog, bar ja, neki malo prije, neki prije počnu pa prije prekinu, ali ja govorim za sebe kako ja počnem. Po naslijeđu od oca i djeda muzemo do sv. Ante. Sv. Ante kad dođe, glavina ljudi onda prestaje, glavina, s mužnjom.“

K3: „Od pet miseci, recimo 2., 3., 4., 5., 6. se mužnja pravila, nešto i u sedmomu, ali već je kraj bio u sedmom misecu“

¹¹ **K5:** „Imaš di stoje ovnovi, di stoje šiljad, pomladak, moraš poč kod njih. Oko ovih mladih koje mi zovemo trkanjci, oni trenutno imaju oko pola godine, i kod njih moraš ić svaki dan i zvat ih (*specifičan način dozivanja kojeg svaki pastir ima za svoje ovce*) i šuškat im, da se oni naviknu na taj zvuk da oni kad su u jednoj parceli i kad ih se premjesti u drugu da oni taj zvuk prepoznaju i idu prema tebi. I s ovcom treba radit ko s malim djetetom, od malena da se uči na te stvari. Ako ovca skače preko, onda se nju sapne, ča mi kažemo, to je sapon, znači dvije noge, ili par desnih ili lijevih, njih se veže na 30, 40 centimetara da ona ne može širit nogu jer tako ne može skakat preko zida. Jer ovca, ako odluči i ako je mlađa i ako nije predebela ili skotna, ona preskače te suhozide ko lastavica, ali ako ju dresiraš ona neće preskočit suhozid.“

5.1.5. Inventarizacija i analiza struktura pašnjačkog krajobraza otoka Paga

Ovo poglavlje sadrži deskriptivnu analizu pašnjačkog krajobraza otoka Paga. Prije terenskog istraživanja i intervjua s kazivačima, prikupljena je stručna literatura koja je poslužila za upoznavanje geografskih i povijesnih činjenica otoka Paga te vizualnih i estetskih kvaliteta krajobraza iščitanih iz COAST projekta Doc. dr. sc. Sonje Butula i suradnika iz 2009. godine. Izlaskom na teren utvrđeno je da su velika površina otoka, a tako i zapuštenost i nepristupačnost pašnjačkih površina ograničavajući faktori za cjelovitu inventarizaciju i analizu prostora. Osim toga, spoznaje nakon razgovora s kazivačima ukazale su na očiti nedostatak literature naročito vezan za tradicijske prakse, fizičke sastavnice u prostoru te načine upravljanja kroz povijest i danas za što je dodatno poslužila knjiga Ive Oštarića „Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas“ izdana 2017. godine, posuđena od kazivača, u kojem je Oštarić opisao brojne lokalitete stanova na otoku Pagu te koristio teško dostupne izvore vezane za povijest i upravljanje ovim područjem. Dakle, osim stručne literature, za opisivanje pašnjačkog krajobraza otoka Paga, korišteni su i transkripti intervjua s kazivačima koji su postali relevantan izvor informacija.

Slika 7. Prikaz rute terenskog istraživanja otoka Paga obavljenog u svibnju 2018. godine. Obilazak je izvršen asfaltiranim cestama i makadamskim putevima (Izvor: Google Earth desktop aplikacija preključena sa snimljenom GPS rutom na terenu putem mobilne aplikacije *Maps 3D*)

5.1.5.1. Uzorci pašnjačkih površina otoka Paga

Krajobraz otoka Paga, odnosno njegov kulturni krajobraz, stalno se mijenjao kroz povijest. Fizičke sastavnice u prostoru te eventualno pojedini zapisi i usmena predaja mogu nam reći kakav je krajobraz danas, a možda i kakav je bio u vremenima prije. Brojni suhozidi otoka Paga koji su danas vidljivi u prostoru nastajali su kroz posljednjih stotinjak godina, a mnoge nastambe i stariji suhozidi vidljivi u prostoru i stoljećima prije. Uzrok njihovog nastanka, ali i tlocrtnog izgleda parcelacije moguće je iščitati iz geografskih obilježja prostora, tradicijskih praksi i načina upravljanja područjem. Bez cjelovitog interdisciplinarnog istraživanja teško je razlučiti povijesne slojeve osim intuitivnim pretpostavkama ili pregledom neopsežne literature. Uzrok se pokušao objasniti u prethodnim poglavljima, ali ona su tek mali dio istraživanja osebujne paške prošlosti te je prave i cjelovite uzroke oblikovanja pašnjačkih površina potrebno još dodatno istražiti.¹²

Uzorak pašnjačkih površina se može podijeliti na slijedeće tipove:

- Parcelacija nepravilnog geometrijskog oblika
- Parcelacija pravilnog geometrijskog oblika
- Parcelacija organskog oblika
- Parcelacija pravilnog geometrijskog oblika velikih dimenzija
- Parcelacija nepravilnog geometrijskog oblika velikih dimenzija
- Pašnjaci pravilne izdužene parcelacije
- Pašnjaci pravilne izrazito izdužene parcelacije
- Pašnjaci pravilne parcelacije terasirani trstikom
- Veliki (općinski ili državni) pašnjaci djelomično omeđeni suhozidom
- Veliki (općinski ili državni) pašnjaci bez parcelacije

¹² Na pojedinim uzorcima pašnjaka javljaju se manje parcele suhozidnog oblika koje se u katastru navode kao pašnjaci, naročito ako se nalaze na velikim državnim ili općinskim pašnjacima. Može se prepostaviti da su neke od njih možda krčevine odnosno njive u kojima se uzgajala neka poljoprivredna kultura. Također, postoje i njive koje su postali pašnjaci ili su zapuštene pa se ne može točno razaznati što je njiva, a što pašnjak, a vjerojatno uzorkom ne odstupaju od pašnjačkih površina pa se tek cjelokupnim pregledom katastra i terena može točno definirati točan udio pašnjačkih površina.

KATASTARSKA OPĆINA DINJIŠKA

Pašnjačke površine K.O. Dinjiška prilično su određene reljefom i orijentacijom prema Velebitu odnosno snažnim utjecajima bure i posolice. Ta sjeveroistočno orijentirana područja općinski su pašnjaci koji su velikih površina i omeđeni samo na krajnjim rubovima. Pašnjaci koji se nalaze jugozapadno, odnosno ispod hrpta koji štite ostali dio otoka od razornog utjecaja bure, manjih su površina, privatnog su vlasništva te se nalaze u blizini naselja i sjeverno i južno od polja.

Slika 8. i 9. Državni ili općinski pašnjaci orijentirani prema sjeveroistoku velikih su ogoljelih površina, dugačkih suhozidnih međa koje označavaju granicu zemljišne parcele. Unutar velikih općinskih pašnjaka javljaju se pašnjaci organskih ili nepravilnih geometrijskih oblika malih dimenzija te pojedini stočarski stanovi, struge i lokve. Jugozapadno od najviših točaka, sjeveroistočno od polja, protežu se manje privatne parcele nepravilnih geometrijskih oblika sa nekadašnjim stanovima unutar ili na rubovima parcele. (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 10. i 11. Jugozapadno od polja javljaju se različiti oblici parcela. Izdužene parcele paralelnih suhozida koje znaju presijecati ili omeđivati i parcele nepravilnog geometrijskog oblika koji su vjerojatno starijeg postanka, veće ili manje parcele nepravilnog geometrijskog oblika, manje parcele organskog oblika koje su ovdje okružene onima nepravilnog

geometrijskog oblika. Unutar njih se javljaju i gromače što može indicirati da su te parcele starijeg postanka ili su krčene njive. (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 12. i 13. Pogled na dinjiške pašnjake na brdu s jugozapadne strane iz polja

KATASTARSKA OPĆINA POVLJANA

Pašnjačke površine Poveljane nastavljaju se na dinjiške, ali su i odvojene Malim i Velim Blatom. Uzorak guste parcelacije dinjiških ne nastavlja se na povljanske, već se privatne parcele koncentriraju u pojedinim skupinama koje omeđuju općinski pašnjaci. U oba slučaja vlasništvo nije uvjetovano jednom suhozidom omeđenom parcelom, što može biti slučaj, već jedan vlasnik ima više suhozidom omeđenih parcela na jednom mjestu te ovce pregoni iz jedne u drugu. Poluotok Prutna danas je namijenjen ispaši ovaca, a na jugozapadnoj strani iskrčene i ograđene njive odraz su nekadašnjeg uzgoja žitarica i vinove loze.

Slika 14. i 15. U K.O. Poveljana javljaju se veće i manje površine nepravilnog geometrijskog pa sve do organskog oblika uz koje se nalaze mnogobrojne struge i možebitno stočarski stanovi. Zajedno tvore velike nepravilne oblike koji su omeđeni državnim ili općinskim otvorenim pašnjacima. (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

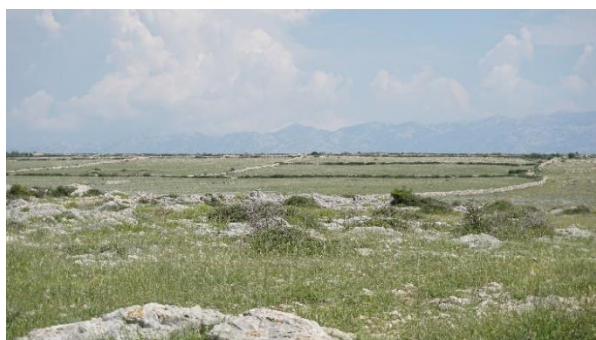
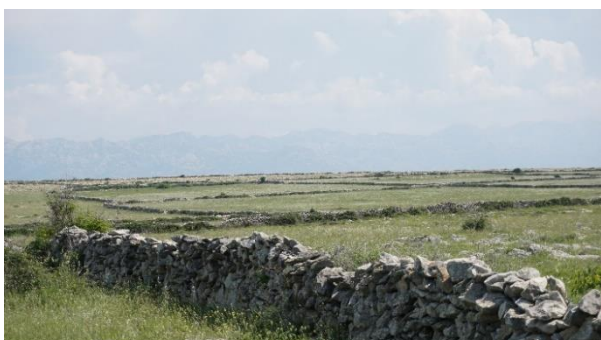
Slika 16. i 17. Pogled prema općinskim pašnjacima orijentiranim prema Velebitu iz smjera Dinjiške

Slika 18. i 19. Pogled prema istoku s ceste na povljanske pašnjake i pogled prema jugoistoku na povljanske pašnjake južno od Velog Blata

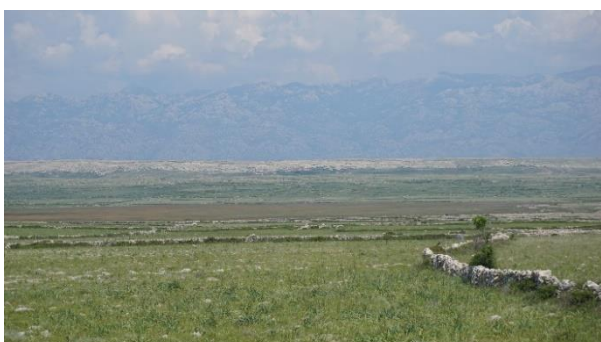
Slika 20. i 21. Pogled prema Velom Blatu i jugozapadu s ceste u K.O. Povljana

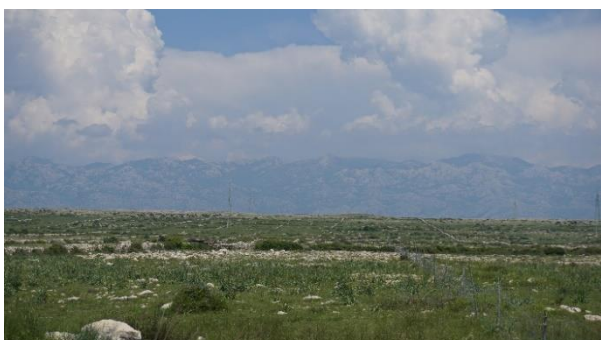
Slika 22. i 23. Pogled prema sjeveroistoku na pašnjake sjeverozapadno od Smokvice u katastarskoj općini Povljana

Slika 24. i 25. Pogled prema Velebitu na povljanske pašnjake i pogled u smjeru Prutne

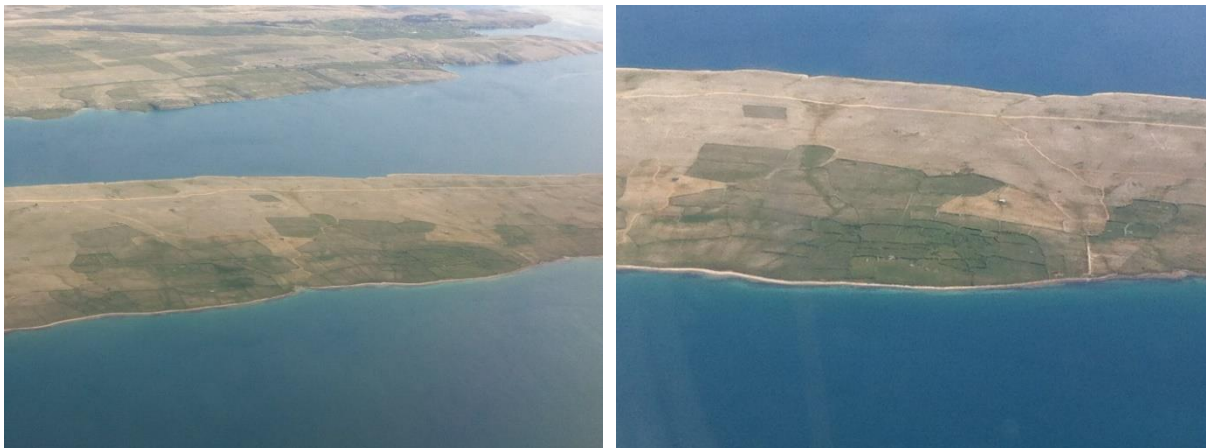
Slika 26. i 27. Pogled prema Malom Blatu i K.O. Dinjiška odnosno prema Velebitu

Slika 28. i 29. Pogled prema Velebitu na pravilne izdužene te nepravilne geometrijske pašnjačke parcele sjeverno od Malog Blata

Slika 30. Na poluotoku Prutna manje parcele nepravilnih geometrijskih oblika koncentrirane su duž jugozapadne obale među kojima se nalaze i one poluorganskog oblika s gromačama unutar parcela, a na sjeveroistočnom dijelu su državni ili općinski kamenjarski pašnjaci bez parcelacije s ostacima struga i stanova. (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

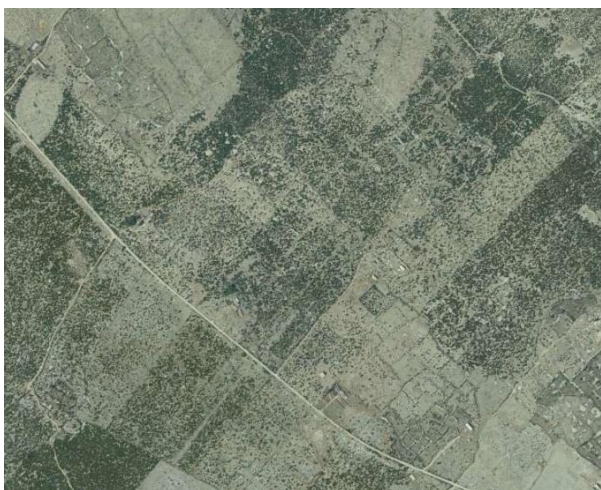

Slika 31. i 32. Uzorak pašnjačkih površina na poluotoku Prutna vidljiv iz aviona (2016.)

KATASTARSKA OPĆINA PAG

Na skladne dinjiške pašnjake na sjevernoj strani obale nastavljaju se podjednako strukturirani pašnjaci u K.O. Pag, dok se s južne strane solana i grada Paga javlja pomalo kaotično strukturirana parcelacija, a prema Kolanu zapravo dosta nestrukturirana parcelacija.

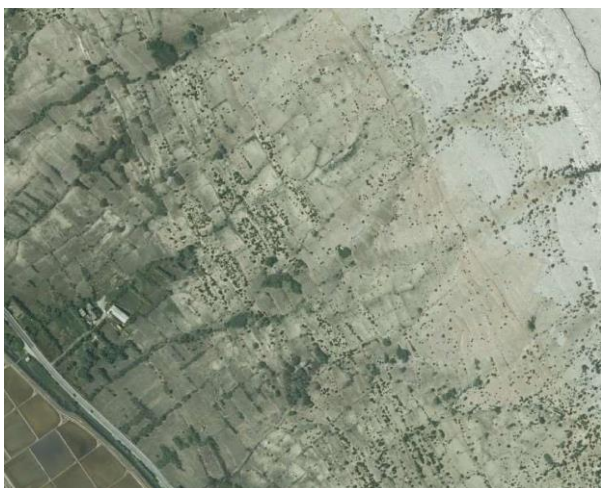

Slika 33., 34., 35. Na području K.O. Pag pašnjačke površine su različitih oblika. Manje i veće parcele nepravilnih geometrijskih oblika, parcele organskog te izdužene parcele pravilnih geometrijskih oblika (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

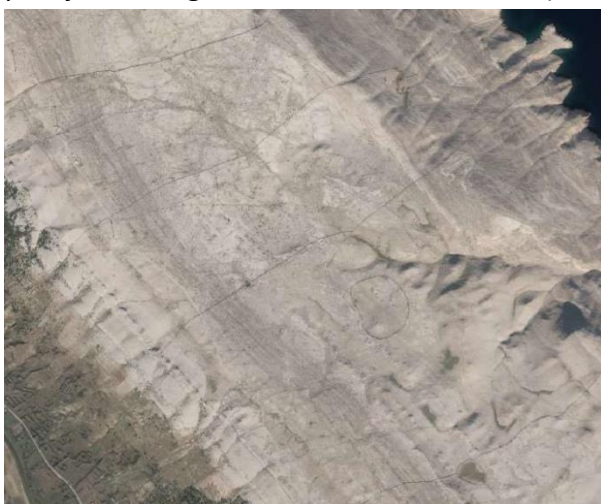

Slika 36. i 37. Izrazito velike ogoljele i obrasle parcele nepravilnih geometrijskih oblika većinom su u vlasništvu Paške sirane.¹³ Na njima se javlja i nepravilna geometrijska ili organska parcelacija odnosno krčevine vjerojatno starijeg postanka (na jednoj od parcela na lijevom prikazu nalaze se dobro očuvane stočarske nastambe (slika 147.)). (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

¹³ **K3:** Paška sirana ima svoje stado od nekih 3000 ovaca, ja mislim da imaju, tu nisam siguran. Imaju zaposleni radnici koji to muzu, a imaju i kooperanti koji otkupljuju. I u Kolanu i u Barbati i u Pagu imaju otkupne stanice. I to plaćaju po 12 kuna litru mlika, a za kilu sira treba oko 6 litara.

Slika 38. i 39. Na istočnoj strani solane nalaze se pravilne manje pašnjačke površine tlocrtno nalik na terase. Najbliže solani pašnjaci su ograđeni trstikom, a na zapadnoj strani graniče s velikim djelomično omeđenim državnim pašnjakom orijentiranim prema Velebitu s manjim pašnjacima organskih oblika i stanovima. (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 40. Državni pašnjaci orijentirani prema Velebitu ogoljele površine izrazito dugih suhozidnih međa s pojedinim manjim pašnjacima organskog oblika (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

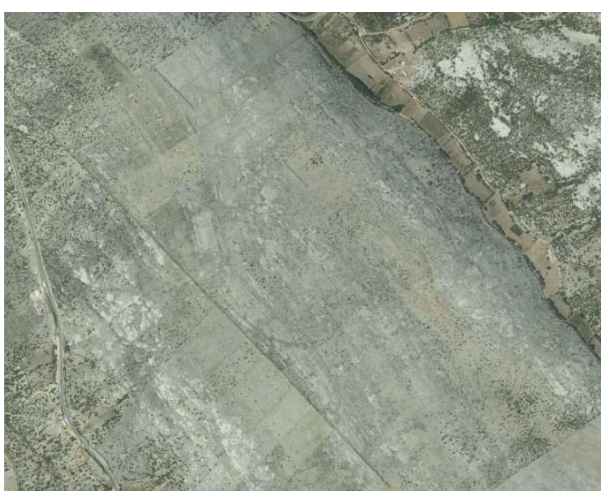
KATASTARSKA OPĆINA KOLAN

U K.O. Kolan izražena je pravilna, većinom izdužena parcelacija koja se proteže kroz cijelu katastarsku općinu. Parcele kakve se danas mogu iščitati u prostoru nastajale su od sredine dvadesetih godina prošlog stoljeća kada je donesena odluka o podjeli pašnjaka i kada je svaki stanovnik dobio određenu količinu zemljišta na korištenje odnosno u vlasništvo.

Slika 41. Izrazito velike parcele nepravilnog geometrijskog oblika na području zvanom IV klaša. Nekvalitetno kamenjarsko pašnjačko zemljište podijeljeno je u kolanjskoj diobi kada su se parcele dijelile po broju osoba u domaćinstvu, a veličina je bila određena kvalitetom zemljišta tako da su se na tom području podijelile velike površine upravo radi male iskoristivosti za ispašu.

(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

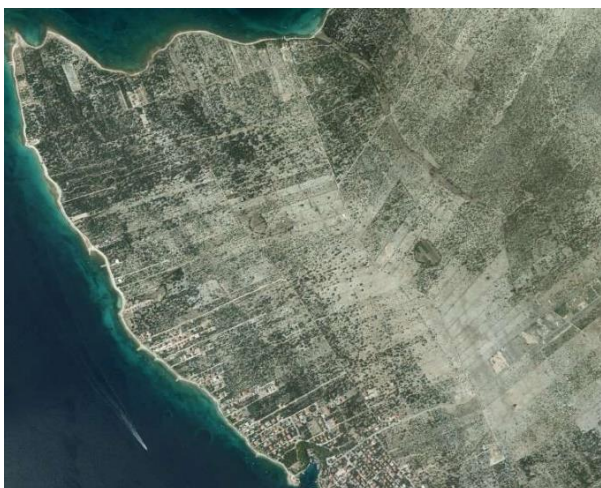

Slika 42. Izdužene parcele paralelnih suhozida s pojedinim okomitim presjecanjem. Suhozidi većinom označavaju vlasništvo. Na dijelu gdje je krivudava cesta, parcele su također izdužene, ali ih presjeca cesta, no vlasništvo je isto s obje strane ceste.

(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

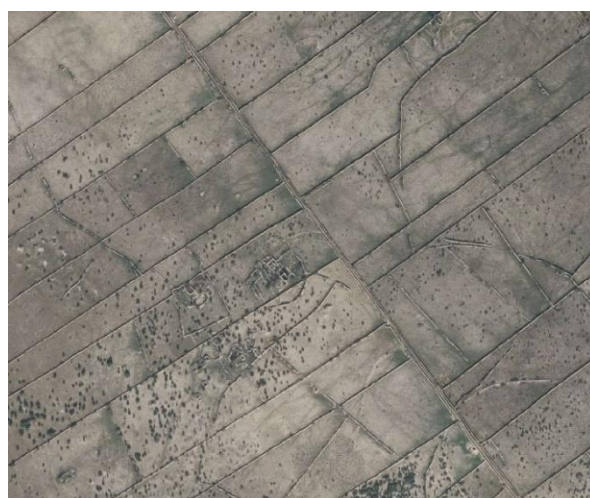
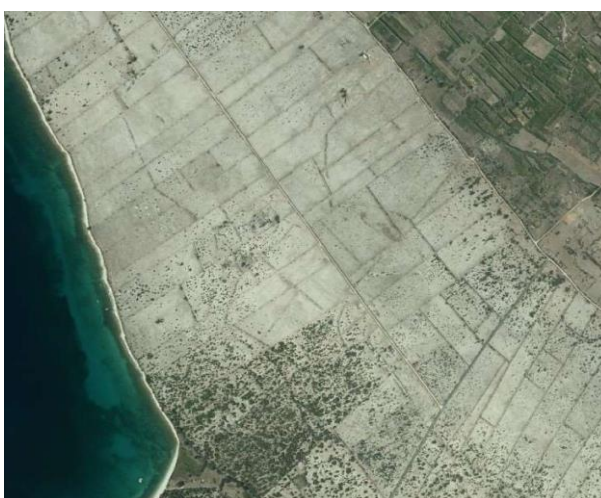

Slika 43. i 44. Izduženi pašnjaci pravilne parcelacije na putu prema Kolanu i pogled iznad Šimuna na očišćenom putu prema zapadu i izduženim parcelama odnosno pašnjaci sa sjeverne i južne strane hrpta

Slika 45. Izrazito izdužene parcele paralelnih suhozida na području Mandre podijeljeni su '40-ih godina prošlog stoljeća. Manje pravilne parcele na području Mišnjak na sjevernoj strani uz more podijeljene su među zadnjima u kolanjskoj diobi i zato su manjih dimenzija veličine 600 kvadrata, pravilnog geometrijskog oblika.

(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 46. i 47. Izdužene parcele ograničene veličinom radi granica s morem i poljem. Unutar pravilne parcelacije okomite na morsku obalu, javljaju se ravni suhozidi različitih usmjerenja koji se kreću od zapuštenih stočarskih stanova što može značiti da se staro zemljište isparceliralo, ali su zadržani stari postojeći suhozidi. (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 48., 49., 50., 51., 52., 53., 54., 55. Pašnjačke površine oko Mandre

Slika 56., 57., 58., 59. Pašnjačke površine oko Mandre

Slika 60. Nekadašnji komunalni odnosno zajednički pašnjaci iznad Kolana pravilnom geometrijskom parcelacijom dosežu sve do vrhova hrpta. Stanovnici Kolana nastojali su iskoristiti svaki komad zemlje. Unutar pravilne geometrijske parcelacije javlja se i nekoliko pašnjačkih parcela organskog oblika. (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

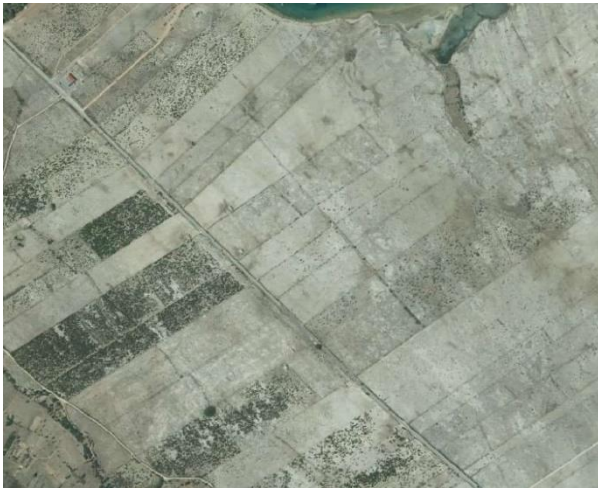

Slika 61. Izdužena parcelacija kolanjskih pašnjaka na uzvisini lako je saglediva u prostoru

Slika 62. Specifična parcelacija javlja se iza hrpta nekadašnjih komunalnih pašnjaka. Pašnjaci su pravilnih geometrijskih oblika, ali terasirani trstikom i sežu sve do morske obale.

(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 63. Izrazito izdužena parcelacija paralelnih suhozida presjecana zidovima koji mogu biti međa između dva vlasništva ili, s obzirom na to da se radi o pregonskom stočarstvu, međa između dva pašnjaka istog vlasnika kako ne bi dolazilo do pretjerane ispaše na jednom pašnjaku.

(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

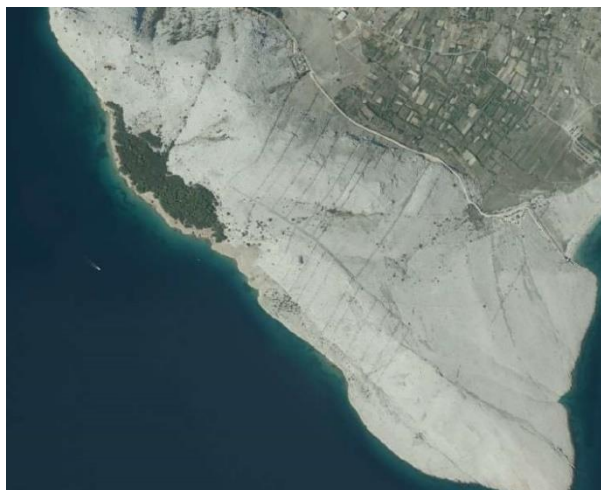
Slika 64., 65., 66. Izdužena parcelacija s dugim suhozidnim međama u K.O. Kolan

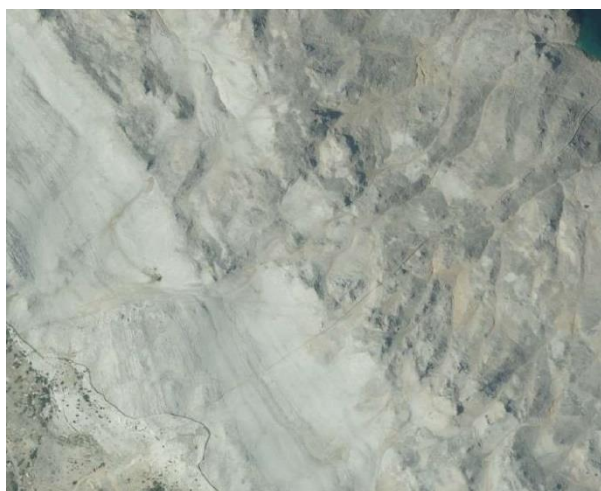
Slika 67., 68., 69., 70., 71., 72., 73., 74., 75., 76. Kvalitete pašnjaka na ovom području i općenito u K.O. Kolan variraju u kvaliteti te su za pašnjake dodjeljivane klase kada su dijeljeni pašnjaci. Za područja na slikama dodjeljivane su klase od prve do treće.

KATASTARSKA OPĆINA BARBATI

Poluotok Barbat izuzetno je ogoljeno područje naročito sa sjeverozapadne strane koja je najviše izložena buri. Naselja su smještena na jugozapadnoj padini koja su vidljiva sa sjeverozapadne strane kolanskih pašnjaka odnosno već sa ceste koja vodi prema Novalji. Oštarić (2017.) navodi da na tome području prevladava kamenjar s vrlo oskudnom travom naročito u ljetnim mjesecima kada ovce nogama prevrću kamenje kako bi pronašle nešto za jesti, dok u proljeće za vrijeme kiša i toplijeg vremena se još i da naći nešto trave. Unatoč kamenjaru Barbaćani su nastojali osigurati obradive površine uz naselja i oko pašnjaka pa se tamo mogu naći i polja i krčevine. Oštarić pretpostavlja da se na tom prostoru u prošlosti možda nije toliko teško živjelo obzirom na nalaze prapovijesnih gradina, napuštenih malih nastambi i torova koji su se nekada davno koristili. Ima i torova na širokom prostoru bez suhozidnih granica koji su se koristili do prije pedesetak godina, a sada su sagrađeni novi, bliže naseljima ili betonske štale koje se vizualno ne uklapaju u prostor. (Oštarić, 2017.)

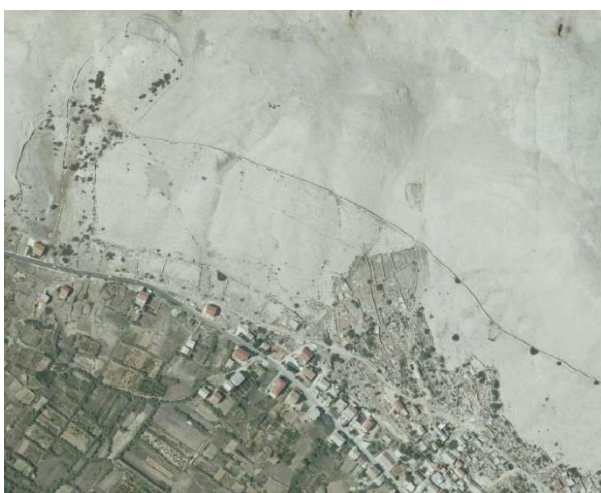
Slika 77. Izdužene parcele na ogoljelom kršu uz Metajnu sežu sve do mora
(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 78. Prema velebitskoj strani mora pašnjaci su ograđeni nepravilnom izrazito dugim suhozidom koji prati konfiguraciju terena, a okomito na njega suhozid koji seže do mora označava granicu naselja
(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 79. Između Zubovića i Metajne nastojala se iskoristiti svaka površina za pašnjak ili oranicu. Prikazan je spoj pašnjaka dugih suhozida koji sežu od ceste do mora te se dijele na parcele nepravilnih pravokutnih oblika, a sa istočne strane se nastavljaju manje pašnjačke (i poljoprivredne) površine nepravilnih geometrijskih oblika
(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

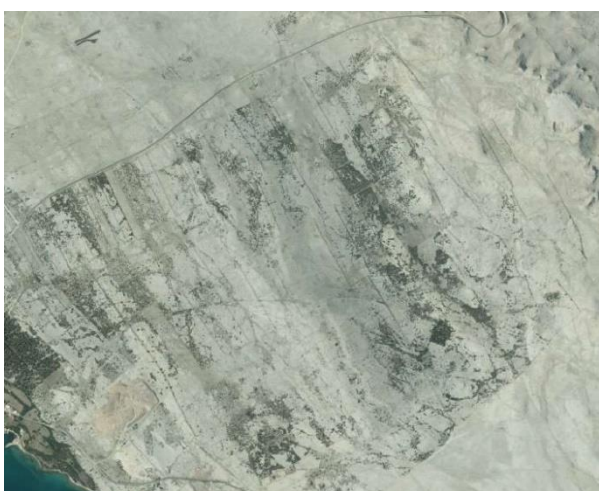
Slika 80. Iznad naselja Zubovići vidljive su male pašnjačke površine nepravilnih geometrijskih oblika koje graniče s velikom pašnjačkom površinom ograđenom izrazito dugim suhozidom od velike kamenjarske površine koja se također koristi(la) za ispašu. Na istočnoj strani se vide i nepravilne parcele organskih oblika te male organske na velikoj kamenjarskoj površini.
(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 81. Izdužene parcele paralelnih suhozida graniče s poljem i sežu sve do mora uz naselje Zubovići te se na istoku nastavljaju nepravilne veće geometrijske pašnjačke površine
(Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 82. i 83. Na ogoljelom kršu vidljivi su ostaci nastambi i vrulja ili lokvi što znači da se ovaj otvoreni pašnjak koristio za ispašu u prošlosti (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

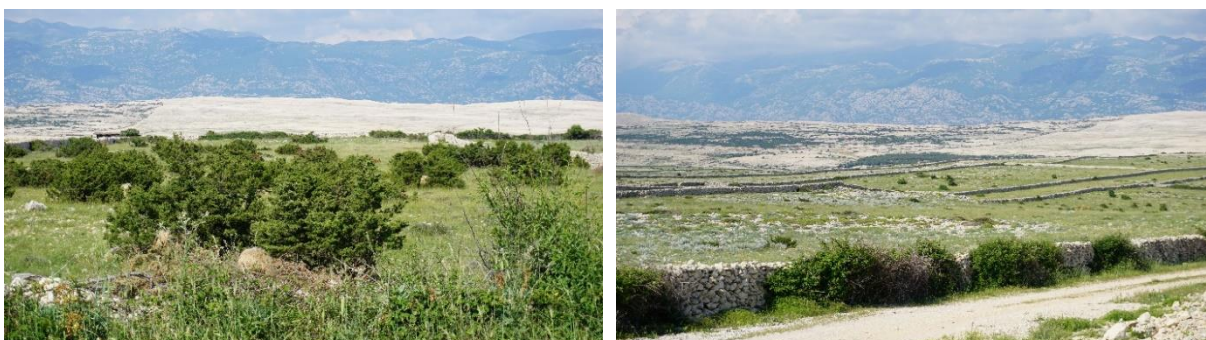
Slika 84. Iznad Caske pašnjačke površine su pravilne, različitih veličina, izrazito dugih suhozida koje se pružaju sjeveroistok-jugozapad, a na sjeverozapadnom dijelu javljaju se pravilne, ali manje površine okomite na smjer izrazito dugih suhozida (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 85. Pogled prema jugozapadnoj strani Barbata na naselja Kustići i Zubovići s pašnjacima izdužene parcelacije uz obalu i suhozidima ograđenim ogoljenim pašnjacima od vršnih dijelova otoka iza kojih se nastavlja pogled na obronke Velebita

Slika 86., 87., 88., 89. Ogojeli pašnjaci Barbata vidljivi iz Kolana

Slika 90. i 91. Pašnjaci iznad Caske vidljivi iz Kolana

PODRUČJE IZMEĐU K.O. KOLAN I K.O. BARBATI DO LUNSKOG POLUOTOKA

Ovo područje obuhvaća Staru i novu Novalju te je raznoliko u oblicima pašnjačkih parcela. Od dominantnih prostranih otvorenih državnih pašnjačkih površina na kojima se javljaju manje parcele organskih oblika, preko onih pravilnih i nepravilnih geometrijskih oblika do pravilnih izduženih parcela koje čine ovo područje raznolikim i kompleksnim.

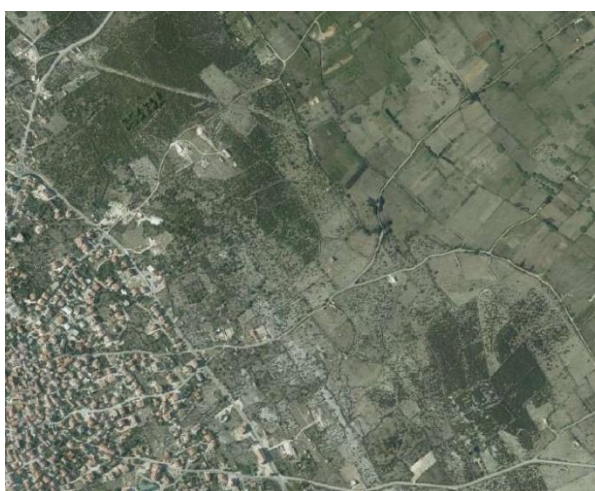

Slika 92., 93., 94. Na području oko Stare Novalje javljaju se mnogobrojne privatne zarasle parcele organskog oblika okružene državnim zemljištem na kojima se također javljaju parcele organskih oblika ili veliki otvoreni pašnjaci. (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

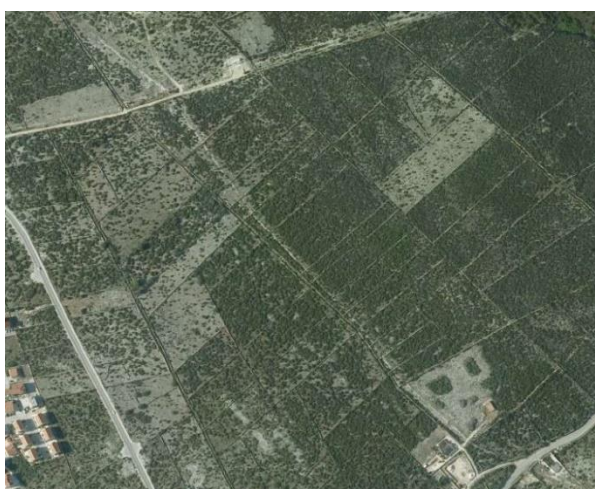
U Staronovaljskoj Zaglavi zanimljivo je da ne postoje stanovi radi blizine naselja, ali se nalaze brojni sada zapušteni osici i njive nekada obrađivane i zasađene sada zapuštenim smokvama. Velika lokva je izgrađena u prirodnom rasjedu između polja i pašnjaka i služila je za opskrbu vode obližnjih stanovnika i napajanje ovaca koje su tamo pasle. (Oštarić, 2017.)

Slika 95. Oko Novalje vidljiva je podjela na manje pašnjake nepravilnih i pravilnih geometrijskih oblika (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

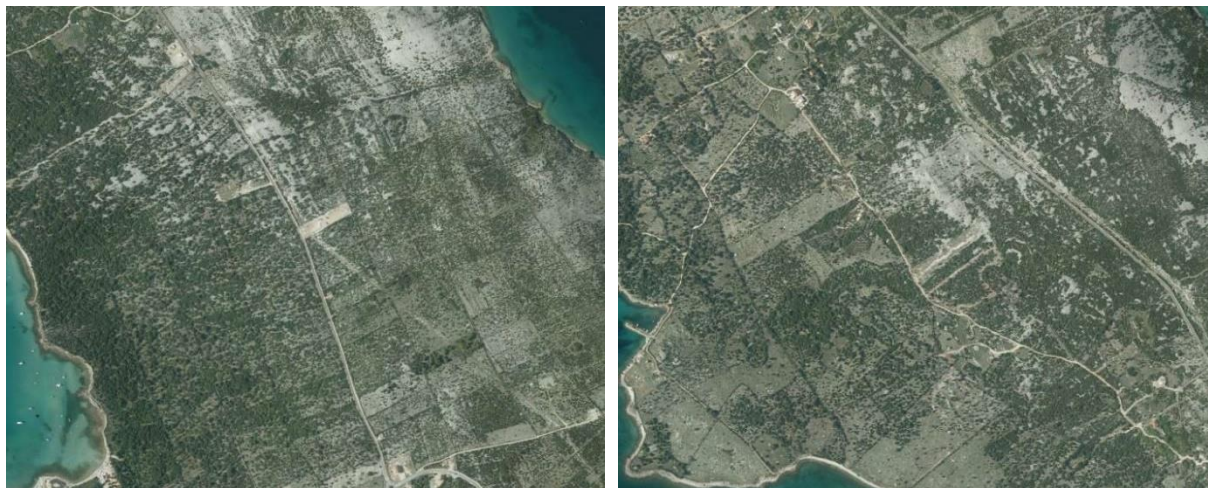
Slika 96. Uz Novaljsko polje parcele su pravilnih ili nepravilnih geometrijskih oblika (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

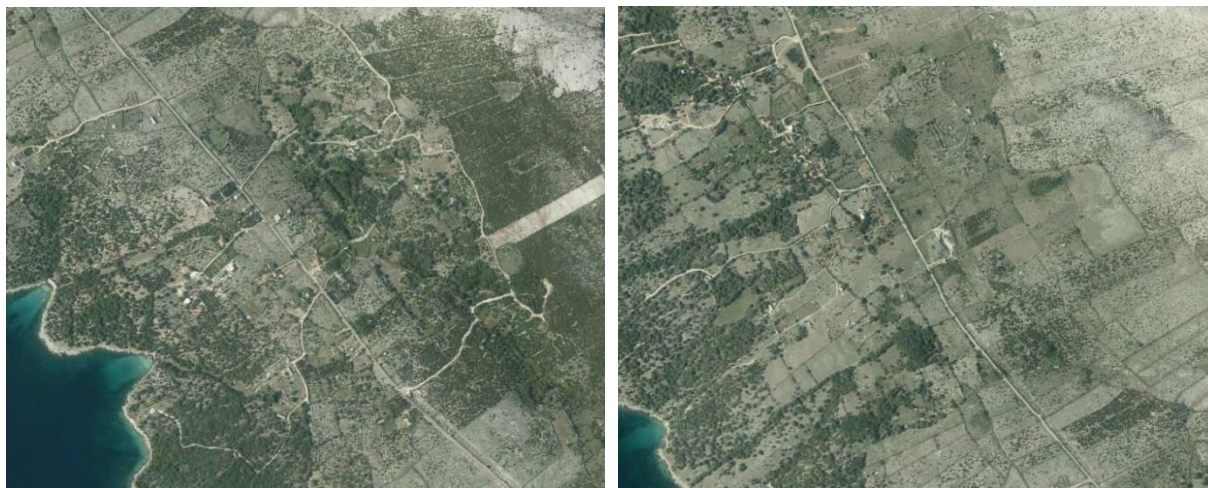
Slika 97. Istočno od Novalje parcele pravilnih geometrijskih oblika (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

LUNJSKI POLUOTOK

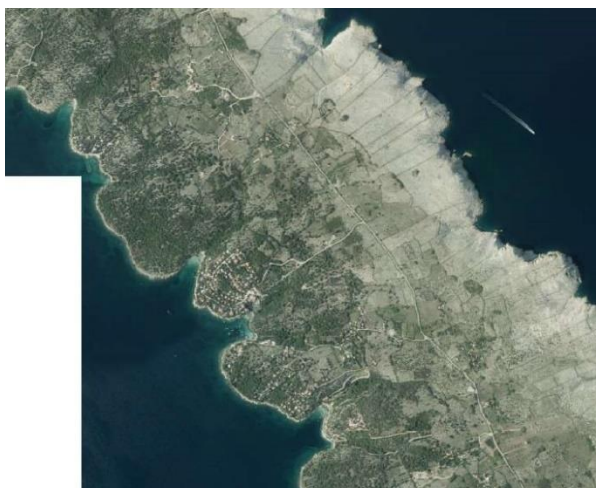
„Pravilno raspoređene ogradice postoje od sajužnje kunfinice Dudića vazjugo, ozgor, a dobrim dijelom i ozdol ceste, sve do Novalje, dok vazmorac, prema Selu, postoje samo nepravilne parcele raznih namjena. Parcelirani nisu bili, sve do nedavno, samo pošumljeni dijelovi poluotoka. Dosta je pogledati geografsku kartu Punte Luna, pa da se to jasno zamijeti.” (M. Badurina, 2006:31-32 prema Kale, 2009.:4)

Slika 98. i 99. Na početku poluotoka vidljive su pravilne geometrijske parcele s obje strane glavne ceste. U nastavku se na zapadnom dijelu ceste javljaju nepravilnije geometrijske parcele, dok se na istočnom one pretvaraju u izdužene parcele paralelnih suhozida koje se protežu gotovo cijelom duljinom istočne obale (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

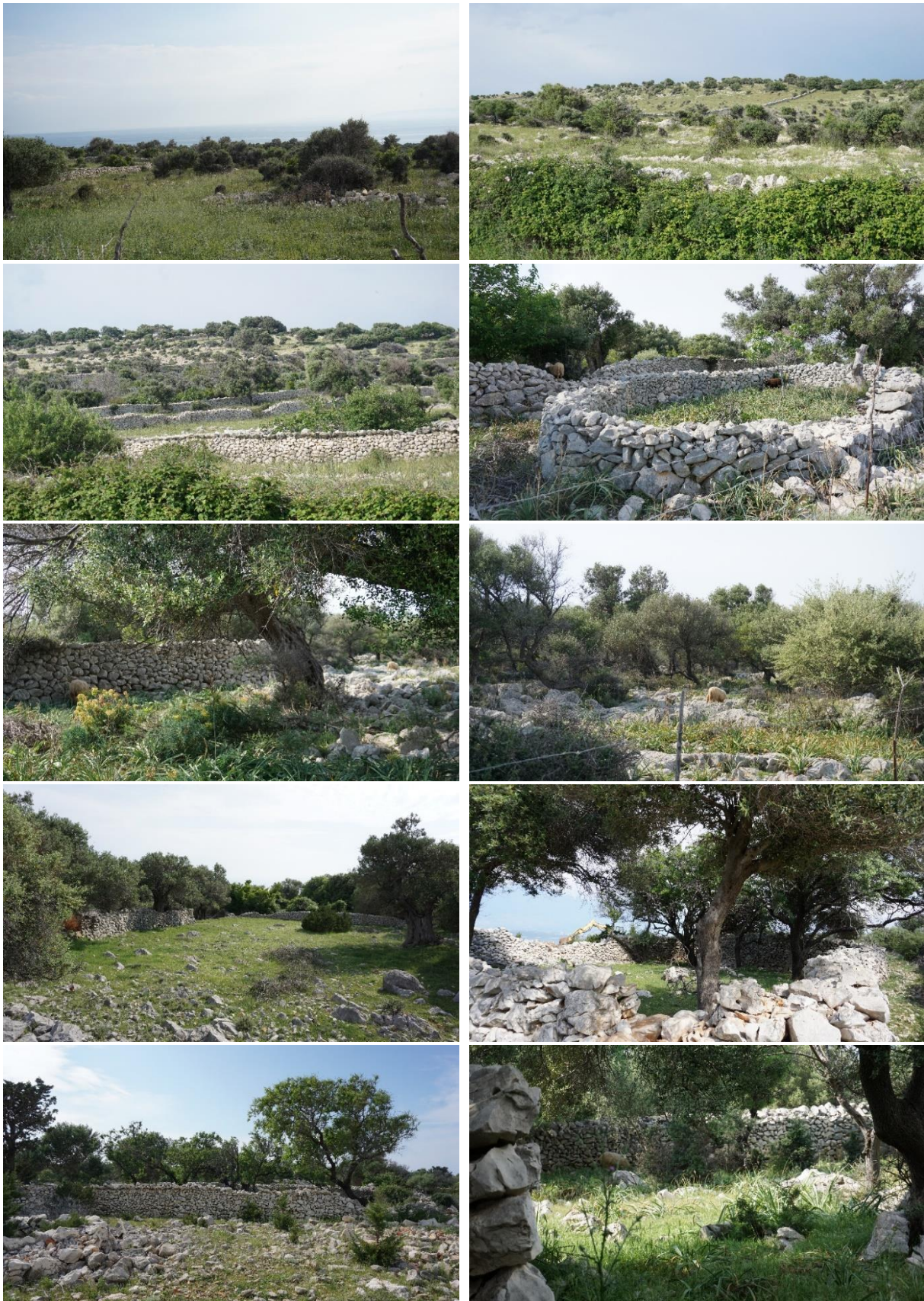
Slika 100. i 101. Uz manja naselja parcele postaju manje i nepravilnije geometrijske ili organskih oblika (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 102. i 103. Vidljiv je kontrast izduženih parcela ogoljenih površina na istoku na koje se prema zapadu, naročito uz naselja, nastavljaju parcele nepravilnih geometrijskih ili organskih oblika (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 104. i 105. Nepravilne geometrijske i organske parcele uz cestu i naselja (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

Slika 106., 107., 108., 109., 110., 111., 112., 113., 114., 115. Raznolikost pašnjačkih površina na Lunjskom poluotoku

5.1.5.2. Antropogeni elementi stočarskog krajobraza otoka Paga

Tradicijske stočarske objekte teško je ograničiti samo na one vezane za ovčarstvo jer ono nikad nije bila djelatnost sama za sebe kao što to može biti danas. Uz ovčarstvo, na otoku Pagu vezano je stanovanje gdje nalazimo stanove i druge manje nastambe, poljoprivreda odnosno ratarstvo, vinogradarstvo i maslinarstvo za što su služila polja ili krčene njive pa i medarstvo obzirom da pašnjaci obiluju kaduljom i drugim aromatičnim biljem. Za prijevoz, nošenje tereta i poljoprivrednu djelatnost važna je bila i druga stoka poput magaraca, mula, volova i sl., ali i perad i svinje za prehranu pa su se i za njih gradili priručni objekti. Također je voda bila važna pa se uz pašnjake i na pašnjacima mogu naći različiti bunari, lokve, vrulje i drugo. Suhozid, naročito u zadnjih stotinjak godina posebno je obilježio krajobraz otoka Paga, posebice u općini Kolan, a i na Lunskom poluotoku gdje na nekim dijelovima gotovo ograđuje i glavnu prometnicu. Veliki doprinos istraživanju antropogenih elemenata krajobraza na otoku Pagu dao je Ivo Oštarić izdajući knjigu Stani otoka Paga – od prapovijesti do danas, koja je bila glavna literatura za ovaj dio rada.

„Paški su pašnjaci, ne tako davno, bili velikim suhozidom odvojeni od polja. Isto je bilo na području otoka pod upravom pašskog plemstva od Gajca do Fortice kao i na dijelu otoka pod upravom rapskog plemstva od Gajca do Sv. Martina na Punti Luna. Novaljsko polje je bilo odvojeno visokim suhozidom od Zaglave, koja je bila zajednički pašnjak u kome su novaljski stočari imali svoje torove i stanove. Isto je tako bilo u Kolanu gdje je polje bilo odvojeno od pašnjaka, u Slatini ili na drugim pozicijama gdje se dodiruje polje i pašnjak. Tako je bilo i u Pagu i južnim selima. Po mjestima su postojali pudari, to jest čuvari stoke ili drugih usjeva, koji su strogo kažnjavali one stočare čije bi se ovce našle u polju. Danas je situacija posve drugačija. Zidovi u pašnjacima su između pojedinih vlasnika porušeni tako da se na neki način vrši neka vrsta komasacije po dogovoru. Takvo je stanje na cijelom otoku. Polja su zapuštena, pretvorena u pašnjake, žicom su pregrađeni nekadašnji vinogradi i njive gdje su se sijale sve vrste žitarica. Većina bunara i lokvi se ne održava pa se polako zatrpavaju. Po stanovima gdje su donedavno bila prava mala sela danas se vide sve više različite registracije automobila parkiranih u dvorištima veelebnih kuća za odmor.” (Oštarić, 2017:32)

SUHOZID

Važan dio pašnjačkog krajobraza otoka Paga je graditeljska baština radi koje je otok prepoznatljiv. Prvenstveno su to suhozidi koji služe kao međe između parcela, ograđuju pašnjake od ceste ili vrta, njive, polja ili livade. „Ovca živi slobodno u ograđenim pašnjacima – ograđenima suhozidom. Taj način gradnje zove se zid u mrtvo. Gradnja tih zidova trajala je godinama. Podizali su ih vlasnici pašnjaka, a grade se još i danas pri diobi pašnjaka između nasljednika. (...)” (Palčić 1972:45-46 prema Kale, 2009:2)

U prethodnom poglavlju obrađene su različite lokacije na otoku kako bi se utvrdio uzorak parcela omeđenim suhozidima. Vidljivo je da postoje različiti načini parcelacije, ali tako i različiti načini gradnje ovisno o lokaciji i mogućnostima graditelja.

Na Pagu se javljaju dva tipa suhozida. Ovisno o lokaciji gradili su se jednostruki ili dvostruki zidovi. Jednostruki ili kako ga Pažani nazivaju „unjuli“, gradio se od većeg kamena jer je već time bio stabilan, ali i u slučaju gdje nije postojala velika opasnost od prelaska ovce u drugu ogradu. Dvostruki zid se gradio s dva lica sa sitnijom ispunom.¹⁴ Također je mogao imati i dodatak, takozvani ozub koji je bio dodatna zaštita od prelaska stoke. Takve zidove s ozubom može se pronaći u blizini Luna odnosno lunskih maslinika. Zidovi su od 130 pa i do 170 centimetara visine i ograđuju maslinike ili vrtove kako ovca ne bi prešla i pojela ono malo što ljudi tamo uzgoje. Za zaseok Gurijel Oštarić kazuje: „Uz ovo veće polje u pašnjacima sa šumom maslina brojne su veće i manje iskrčene njive koje su sve bile ograđene visokim „kiklopskim“ suhozidima s ozubom na vrhu zida, koji je efikasno priječio ovcima i kozama ulazak u njive.“ (Oštarić, 2017.:40) Najčešće su suhozidi visine od 90 do 130 centimetara.¹⁵

Slika 116. Jednostruki suhozid s velikim stijenama u podnožju koji ograđuje nekadašnju njivu, a sada pašnjak u katastarskoj općini Poveljana

¹⁴ **K4:** „Ti suhozidi su bili građeni di je bio manji kamen, on se gradio s dva lica, dakle kamen s jedne i druge strane, a u sredini je bilo malo sitnije. A di je bio veliki kamen, tamo si gradio jedno lice, kamen na kamen se gradio. To je trebalo biti u ono doba vješt. U Kolanu su većinom dvostruki, većinom, ali negdje gdje je bilo moguće napraviti unjuli, mi kažemo, ako je veći kamen onda se radio taj. Onda su neki ljudi išli na dnevnicu pomagat. Trebalo je iskopat kamen u zemlji i onda ugradit 10 metara. Tko to nije mogao, njega se nije zvalo na dnevnicu. To je bila jedna dužina kao norma. Negdje je bilo di je ravno i gdje ima kamena, a recimo ima iza Kolana gdje su velike strmine i gradili su se suhozidi, to je bilo strašno mukotržno, ali se gradilo. Sve se ogradilo, sve što se podijelilo.“

¹⁵ **K5:** „Recimo mene je otac uvijek isto učio – (pokazuje) zamisli ovo ti je linija suhozida, ovo je puno, al se malo urušilo, onda meni otac zna reći, ovo treba ograditi, jer ovca ta mala udubina od 10 centimetara, ona nju vizualno mami da preskoči i to treba poravnati. Ako je zid od 90 centimetara visok i ravan da nema te udubine da nije srušeno ovca neće, ali zid od 130 i palo je 15 centimetara i znači puno je viši od tih 90 centimetara, ovca to mami da ide preko. I onda ona pređe i u dnu su veće stijene, prema vrhu manje. Kad prođe prva, ona je srušila jednu, dvije stijene, kad prođe druga... onda se to širi i širi, a netko je to gradilo, netko se mučio.“

Slika 117. i 118. Neodržavani jednostruki suhozid na njivi koja je prenamijenjena u pašnjak

Slika 119., 120., 121., 122. Jednostruki suhozid koji omeđuje pašnjak uz šumu u katastarskoj općini Povljana i jednostruki suhozidi na području Mandre

Slika 123. i 124. Suhozidi kao dominantno obilježje krajobraza otoka Paga

Slika 125., 126., 127. Suhozidi kao dominantno obilježje krajobraza otoka Paga

Slika 128. i 129. Visoki suhozid u Dudićima na Lunskom poluotoku

Slika 130. i 131. Visoki suhozid s ozubom u Lunu i visoki suhozid uz cestu s vezanim ozubom na Lunskom poluotoku

Dužina suhozida ovisi o lokaciji, terenu i vlasništvu. Prije diobe zemljišta, posebno u Kolanu, suhozidi su ograđivali tadašnje počteve. Tek nakon diobe počelo je intenzivnije pregrađivanje

parcela jer su se dijelile po obiteljima odnosno po osobama.¹⁶ Dodatno usitnjavanje bi se događalo ženidbom muške djece, a vrlo mali dio bi odlazio na miraz. S vremenom, u Kolanu su parcele bile sve sitnije upravo radi nasljeđivanja zemljišta.¹⁷ Osim toga, u diobi su se dobivale parcele na više različitih mjesta ovisno o klasi pašnjaka i godini diobe pa nije bilo moguće imati velike parcele. Zato je pregonski način stočarenja na otoku Pagu još i danas prisutan.

„Prilikom agrarne reforme kad su podijeljeni pašnjaci došlo je do pregrađivanja nekada jedinstvenih pašnjaka, a time i vizualne i teritorijalne izmjene u prostoru.“ (Oštarić, 2017.:311)

Oštarić (2017.) često spominje prapovijesne gomile koje se javljaju u blizini stanova. Neke znaju biti očuvane, a neke se jedva može razaznati. Naročito u vrijeme diobe, kada je došlo do intenzivnijeg pregrađivanja zemljišta, ljudima je lakše bilo preslagivati postojeće kamenje od starih suhozida ili gomila nego kopati novo pa su mnoge gomile, vile rusticae i stoljećima stari suhozidi i mnoge druge nastambe oštećeni ili potpuno uništeni.¹⁸

„Novije“ gromače ili „gramače“ nastajale su krčenjem pašnjaka kako bi se dobile manje površine za sadnju najnužnijeg povrća. (Oštarić, 2017.)

Slika 132. i 133. Kamena gomila i prapovijesna gomila na poziciji Zmorašnji Grm. Kazivač Šime navodi da se unutar njegove parcele nalaze „gramače“ na lokaciji Zmorašnji južni Grm za koje smatra da su sigurno starijeg postanka. Oštarić (2017.) gomile na toj lokaciji smatra prapovijesnim. (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 268 i 295)

¹⁶ **K5:** [Prije diobe je bilo manje suhozida] „Bilo ih je, ali to je bilo možda 3% od onog što ima danas. To su bili ti poštevni ograđeni, a ovo je sitno, onda je bilo braće pa je svako gradio. Ovi suhozidi su u zadnjih 100 godina, puno ih je i srušeno.“

¹⁷ **K4:** „Moj otac je bio od braće sam, kao muško, i ja sam sam, tako da se zemlja nije cjepala nego se nešto davalo u dotu, ali to je nešto sitno bilo. Otac je imao jednu sestru, onda je nešto njoj dao malo, zapravo dvije sestre. Ja imam dvije sestre, nešto su i one dobile, ali vrlo malo. Sve je više manje ostalo kako je bilo prije sto godina, tako je i sad, nije se cjepalo. Gdje bi bilo puno braće, muških, onda se cjepalo. Moj pradjed je imao ogromne površine, imao je osam sinova, i zemlju je cjepao na osam dijelova, jer su svi ostali na kući, raditi na poljoprivredi...“

¹⁸ **K5:** „Tu ja imam pašnjak blizu Mandri. I usred njega je jedan suhozid koji je ko zna od kada. A imaš ća mi rećemo gramače, pravilno raspoređenih, vidi se da je ljudska ruka utjecala, to je valjda prije dvi, tri tisuće godina, to je toliko urušeno da se ne vidi što je to bilo, da li je tu bila gromača ili neka naseobina, ja ne mogu odredit, tamo nikakav arheolog nikad nije bio. Ali je pravilno raspoređeno i taj naš dio je ograđen u suhozide, u 98% je sve dupli zid, samo u par dionica imaš onaj unjuli ili jednostruki jer je bio veći kamen. Di je bi veći kamen tamo se u biti gradi jednostruki ili ako je bila manja opasnost da će ti doći od susjeda ovce, ali di je trebalo braniti tamo je bio dupli zid, što širi, što veći sa onim ozubom. U toj parceli ima i pregrađivanih suhozida koji je nešto dijelio nekada, sad treba to ispitat što je dijelio.“

STAN

Stan kao nastamba ili sklop nastambi prije diobe pašnjaka bio je sastavni dio pašnjaka još od davnih vremena naovamo. Oštarić (2017.) navodi da se stočarski stani nalaze na istim mjestima čak od prapovijesti, preko Antike i srednjeg vijeka pa sve do danas. Bili su važan čimbenik opstanka života na otoku i nužnost za stočara. Problem je bilo nositi pomuženo mlijeko do više kilometara udaljenog stalnog mjesta stanovanja, a u njemu su se čuvala i drva koja su stočari koristili za sezone mužnje ovaca. Također, stan je koristio kao zaklon od nevremena posebno u sezoni janjenja. Radi čestih krađa stoke nastambe se grade unutar tora ili na njegovom rubu. Uz stan ili u njegovoj blizini iskrčila bi se njiva pa se i radi tog mukotrpnog posla bilo naporno vraćati u stalno mjesto boravka.

Prije dioba pašnjaka, gradili su se stanovi za stočare na kojima bi se kraće ili duže stanovalo i gdje bi se pravio sir. Bilo je i malih samostalnih koliba koje su služile kao zaklon stočarima u slučaju nevremena ili za pospremanje trave i radnog alata na koje Oštarić nailazi na području Paga i Dinjške. Stanovi su mogli sadržavati nekoliko nastambi, a ponekad imati i više od njih desetak. Uz njih gradili su se torovi za mužnju ovaca i krčile njive sađene žitaricama, povrćem i vinovom lozom. U blizini bi bili bunari ili u nekim slučajevima i nešto dalje lokve za napajanje stoke. (Oštarić, 2017.) Nakon diobe više nisu bili potrebin jer su svi čobani nosili mlijeko doma na sirenje, a njihovi pašnjaci su bili na različitim lokacijama.¹⁹

„Govoreći o Pagu, valja spomenuti još jednu pojavu: ovdje naime nalazimo pojavu nastanka manjih naselja, kao sezonskih staništa većih. Tako je npr. Stanišće nastalo (što mu i samo ime govori), kao sezonsko stočarsko stanište Luna, na području njegovih kanta, a s vremenom se pretvorilo u stalno naselje. Međutim, Dabi, kao sezonsko stanište Novalje, to su i ostali. Unutar Novalje uvijek je postojao stanoviti antagonizam između zanatlija i ribara koji su tu živjeli preko cijele godine i ratara i stočara što su u Novalji bili preko zime, a ostali dio godine u selima u potezu od Novalje prema Lunu (Šanki, Škunce, Dabi, Vidas, Borovići, Šonji), gdje su imali svoje obradive površine i, dakako, pašnjake. Oni su na ta svoja staništa odlazili na proljeće, kada počinju poljski radovi, a u Novalju se vraćaju na jesen, nakon berbe. Naravno, u tom periodu padao je i glavni posao oko ovaca.“ (Pavlovsky, 2000:111)

Paški stanovi su oni koji pripadaju katastarskoj općini Pag, ali kada se govori o vlasništvu onda su paški stanovi i oni na području Kolana, Barbata i drugih sela jugoistočno od grada Paga. U

¹⁹ **K4:** „Prije te podjele di su bili ti stanovi ili pošte, tamo je bilo smješteno sve. I štala za magarca ili za mulu, kuća di je taj stočar odnosno vlasnik živio, određen prostor za napraviti kopy za stog ili dva sijena i tor za musti ovce. Onda su isto imali puno ovaca, ti gazde koji su imali te pošte imali su po 200, 300 ovaca. Onda su morali torovi biti veliki. To su bili prostori onako možda nekih 500, 600 kvadrata, ograđeno.“

K3: „Stanovi su bili do diobe do '27., '28. godine. Većinom su bili stanovi jer su imali po 150, 200 ovac, gdje ih je bilo 7, 8 koji su imali ti pašnjaci, onda su tamo na stanovima pravili sir jer je bilo nemoguće nositi masu mlika doma, a onda je bilo lakše u Pag transportirati nego svako jutro i večer 100, 150 litara mlika, to je bilo nemoguće.“

K3: „Posli diobe kad se išlo pješke ili bicklom, kasnije i motorima, ako te uvati, uvati te i teraš.“

K1: „Mi smo svi doma hodili. Ali svi su ranije imali stan, nije se imalo u čemu nosit mliko. Mliko se činilo, sir se čini u pinjati, ali ona je bila bakrena, a ovdje se muzu u kablama. Odma je ono toplo mliko pomuzu i odma ga je tamo počini, odma je siri. Onda je nakon dva tri dana tamo drža sir, na konja, (svi su su imali znate konji, one bisage) donijeli doma, bile su one konobe hladne, to se već počelo u 4. mjesecu. 20.4. su se janjci vadilo, ali prije ranije kad su stanovi bili, dok je bilo tuđe, ali poslije već smo mi doma sir radili, svi smo nosili doma mliko. Stojiš onamo u Gajcu tri ure za ovcami, pomuzu bi i onda onu kanticu bi hiti za tor i gotovo. A danas treba gledat higijenu, tako je onda bilo, ali je bilo sve zdravo.“

srednjem vijeku na teritorij pod upravom Paga naseljavani su Pažani, ali i drugi doseljenici te im paške vlasti daju prostor u kojem mogu živjeti i raditi radi održivosti tih naselja. (Oštarić, 2017) „Mogli bismo zaključiti da su paške srednjovjekovne vlasti vrlo učinkovito i mudro gospodarile prostorom i shvaćali da je svako novo naselje ili stan jedna gospodarska interesna zajednica koja mora imati i uvjeta i interesa da se na tom prostoru održi.“. (Oštarić, 2017:384) Većina stanova odnosno nastambi u ruševnom je stanju. Neke nemaju krova, a za neke je bez većeg istraživanja teško reći jesu li nastambe ili nešto treće. Neke starije su stradale kada su se gradile nove, a neke kada su se u diobi pašnjaka gradile međe između različitih vlasnika kada je bilo lakše uzeti kamen sa postojećih objekata koje nemaju namjeru koristiti, nego vaditi novi iz tla. (Oštarić, 2017)

Trevov stan u katastarskoj općini Kolan primjer je stana, kako Oštarić navodi, sa za ono vrijeme vrlo velikom kućom „(...) oko koje su bili veći i manji torovi za ovce, volove, konje, magarce, kućice za perad i svinje i veće gumno za vršenje žitarica.“ (Oštarić, 2017.:262.)

Također spominje Barišićev i Šuljićev stan 200 metara udaljen od Trevovog u pašnjaku. Ondje se nalazi šest kamenih nastambi od kojih su neke građene i žbukom i torovi za ovce. Uz nastambe su sađena stabla smokve, badema ili murve, a u vrtovima su sađeni zelje, bob, crveni i bijeli luk.

Principi gradnje mogu se iščitati iz Čemeljićevog stana na Veternicama. Oštarić (2017.) ga opisuje kao pet malih nastambi odnosno kućica poredanih u nizu od kojih je jedna odvojena putom. Građene su ispod prirodnog kamenog nagiba kako bi im zid okrenut prema buri bio zaštićen, a zidovi su bili debljine do jednog metra.

Nastambe su bile pokrивane tegulama odnosno crijepom ili ševarom odnosno trstikom. Svaka kuća imala je komin oko kojeg se navečer ili za vrijeme hladnijih dana okupljala obitelj. Nastambe su mogle biti manjih dimenzija građene suhozidom, samostojeće, dvojne ili djelomično pa i potpuno ukopane u zemlju. Mogle su biti i djelomično građene vezivom ili biti puno većih dimenzija pa u potpunosti građene žbukom. Zidovi su bili dvostruki sa sitnijom ispunom, a debljina im je znala biti i metar, metar i pol pa i dva, naročito onih okrenutih buri. (Oštarić, 2017.)

Slika 134. Teško prohodan teren do Popičevog stana (naziv iz knjige Ive Oštarića (2017.)). Objekti su zidani kamenom uz upotrebu vezivnog sredstva, danas u ruševnom stanju bez krova i dijela zidova.

Slika 135. i 136. Pogled sa sjeveroistočne strane stana prema Kolanskom polju i pašnjacima izdužene parcelacije i pogled prema stanu iz polja gdje ovce pasu na livadama

Slika 137. i 138. Vjerojatno sklop stočarske nastambe i struge u ruševnom stanju na općinskom pašnjaku uz cestu u K.O. Povljana (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

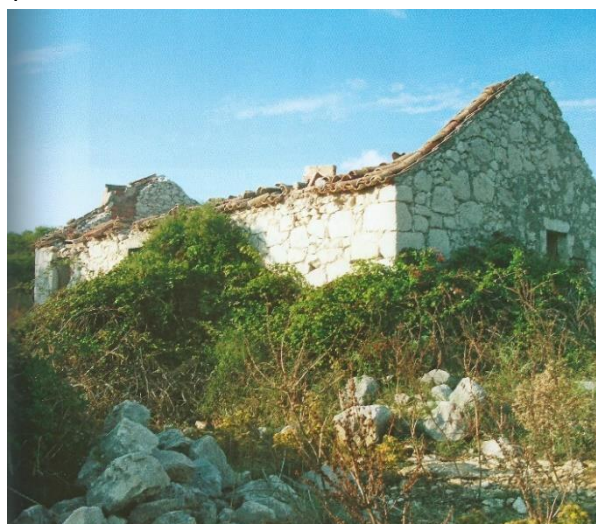
Slika 139., 140., 141., 142. Vjerojatno sklop stočarske nastambe i struge u ruševnom stanju na općinskom pašnjaku uz cestu u K.O. Povljana

Slika 143. Nekadašnja stočarska nastamba s vidljivim drvenim gredama krova na području K.O. Povljana

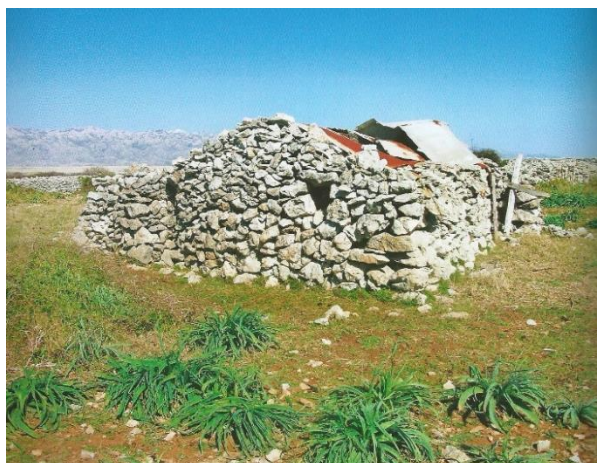
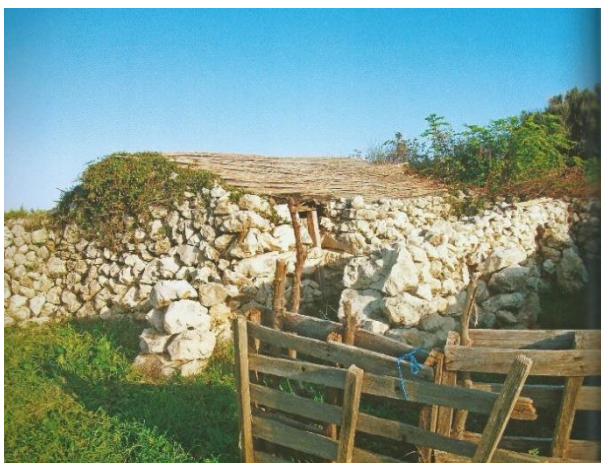
Slika 144. Ruševni stočarski stan u K.O. Kolan u pozadini

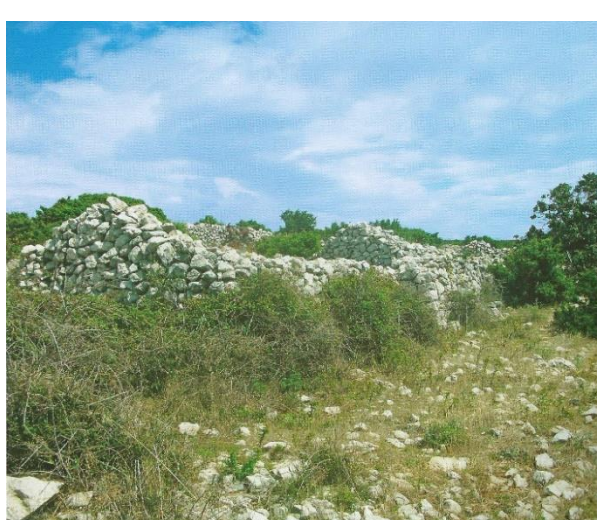
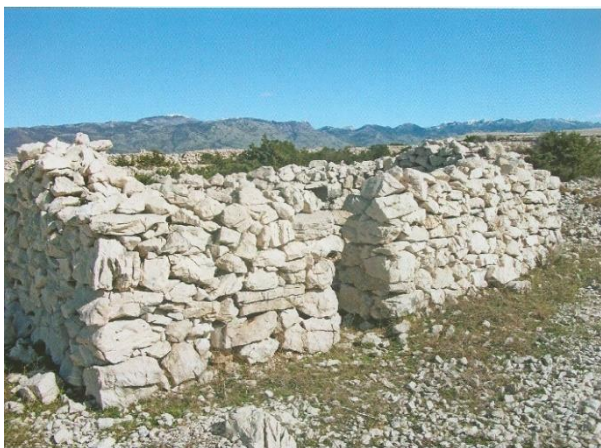
Slika 145. i 146. Napuštene stočarske kuće (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 75 i 115)

Slika 147. Održavani stanovi na posjedu Paške sirane (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 397)

Slika 148. i 149. Nastamba pokrivena ševarom i nastamba pokrivena limom (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 256 i 586)

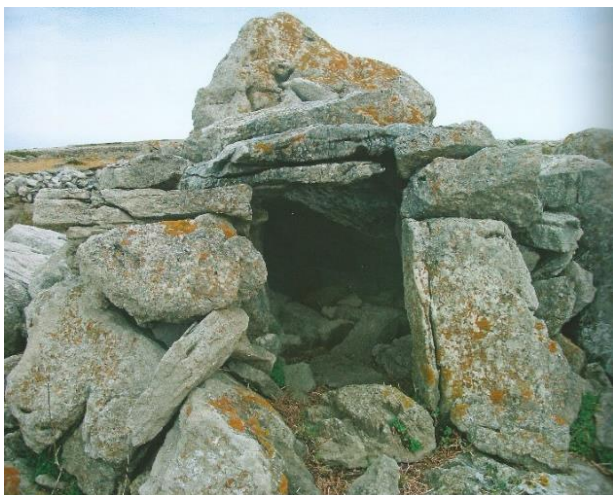
Slika 150., 151., 152., 153. Ruševne nastambe (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 171, 251, 263 i 270)

Slika 154. i 155. Ruševna ukopana suhozidna nastamba i napuštena dvojna koliba (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 365 i 519)

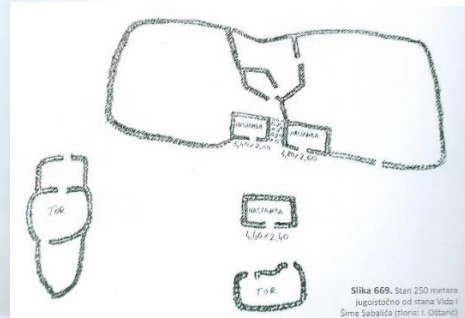
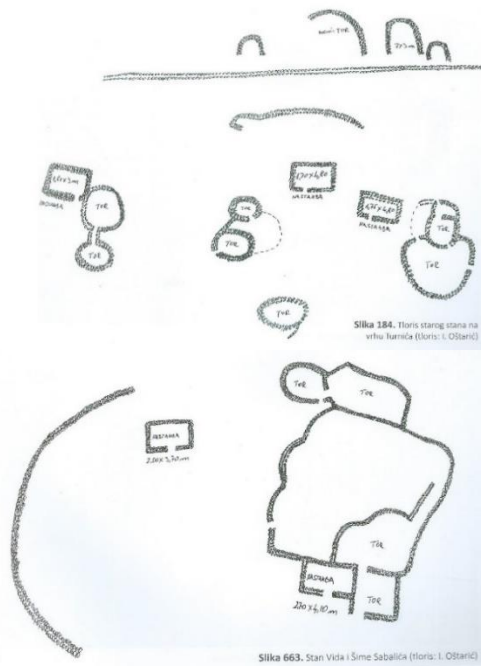
Slika 156. i 157. Nastamba širokih zidova i nastamba na kojoj su zidovi okrenuti prema buri debljine i do 1.5 metra (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 388 i 444)

Slika 158. Mala specifična nastamba ili sklonište za jednog čovjeka za koju Oštarić tvrdi da je jedinstvena na Pagu (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 295)

Slika 159., 160., 161., 162. Stanovi sa sklopovima suhozida (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 430, 450, 456 i 465)

Slika 163., 164., 165., 166. Tlocrti stanova (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 171, 476, 501, 505)

STRAŽICA

Još jedan oblik zaštite od krađe bili su stočarski zakloni ili „stražice“ ili „gracići“. Oni su bili postavljeni na brežuljcima okrenutim prema Podvelebitskom kanalu (Oštarić, 2017.), građeni od suhozida kao promatračnice usmjerene prema moru.

Ti zakloni bez krova postavljali su se na strateška mjesta na pašnjaku i uzvisinama radi zaštite stoke od pljačkaša. Građeni su kao jedan suhozid iza kojeg bi se sklonio stočar, a u katastarskoj općini Pag zna se za jedan koji je zaklanjao stočara u tri pravca pa je stočarski stan dobio ime Trigraci upravo prema tom „graciću“. (Oštarić, 2017.)

Slika 167. Kameni gracić za kontrolu brodica

(Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 295)

TOR/OSIK/STRUGA

Tor je sastavni dio većine pašnjaka na Pagu te služi za mužnju ovaca. U njega se dva puta dnevno „utjeraju“ ovce te se obavlja mužnja. Osim tora, u Dudićima se javlja osik kao objekt za zajedničku mužnju, ali na cijelom poluotoku osikom se nazivaju i objekti za držanje svinja i peradi. (Oštarić, 2017.) Također, Pavlovsky (2000) navodi da se na lunskom poluotoku kasnije javio kočić kao jednodimenzionalni osik koji zamijenio takav zajednički način mužnje poznat u Dudićima.

Na otoku Pagu ovce su najčešće slobodne na pašnjaku. „(...) U pašnjaku je i ograđen prostor za mužnju nazvan *osik*, *tor*, *struga*. Veličina tog prostora ovisi o *bravarici*, stadi ovaca. Nekada su bravarice bile velike, brojile su po nekoliko stotina ovaca pa je i prostor za mužnju morao biti velik. Danas nema velikih stada, bravarice veće od stotinu glava su rijetke i prostor za mužnju je manji. (...)” (Palčić, 1972.:45-46 prema Kale 2009.:5)

Kada dođe vrijeme mužnje, čoban specifičnim zvukovima doziva ovce i tjera ih prema toru dodatno uz pomoć nabacivanja kamenja prema njima.²⁰ Ovce se utjeraju u tor i važno je svaku pomesti da ne dođe do upale ili gubitka mlijeka kroz par dana. S obzirom na to da postoji jedan ulaz odnosno izlaz, one ovce koje su prve ušle i stoje pred zidom tora, bivaju zadnje pomužene, dok se one koje su ušle zadnje muze prve. Zid tora jednake je visine kao suhozid koji omeđuje

²⁰ Obilaskom terena autorica je imala priliku sudjelovati u popodnevnoj mužnji ovaca s kazivačem Šimom iz Mandre

parcelu pašnjaka, najčešće u blizini ulaza u sam pašnjak. Širine je oko metra i pol, a dužina mu ovisi o broju ovaca u stadu.²¹

Nekada su mužnju, barem u Kolanu, obavljale žene. Muškarci bi najčešće radili u polju i obrađivali zemlju, a žene su pješačile i uz pjesmu zajedno odlazile do svojih pašnjaka.²² Muzlo se, kao i danas, dvaputa dnevno, a pašnjaci su znali biti i po par kilometara udaljeni od mjesta stanovanja.²³

U Dudićima, prema dokumentarnom filmu Alekseja Pavlovskog za HRT, ovce pasu na pašnjacima koji su relativno teško prohodni, obrasli grmljem i visokim stablima. Tada se, osim dozivanjem, čobani koriste i pračkama kojima gađaju daleko u unutrašnjost pašnjaka kroz stabla što plaši ovce i tjera ih prema izlazu. U Dudićima je bio specifičan zajednički način ispaše. Zato se izgradio zajednički osik koji je imao nekoliko različitih prostorija koje su svaka imale svoju namjenu. Također, vidljivo iz navedenog dokumentarnog filma, mužnja je bila zajednička, ali svatko bi muzao svoje ovce koje bi prepoznali prema „biligu“ na ušima. Brojale su se kamenčićima koliko je tko imao i ako bi se primjetilo da neka nedostaje, naknadno bi se išlo u potragu preostalih ovaca. Dudićev osik prestao se koristiti 1995. godine kada su korisnici odlučili samostalno se baviti ovčarstvom. U Kolanu, na spomen osika, kazivači nisu bili upućeni u takav način mužnje odnosno organizacije.

„To je objekt koji bi zajednički sagradili i koristili stočari što na istom dijelu komunalnoga pasišta napasaju svoje ovce, dakle, stočari jednog sela ili nekoliko zaselaka. Od suhozida je, nenatkriven, višeprostroran, svaki od njegovih dijelova kružnog je tlocrta i svaki ima svoju funkciju (npr. za odvajanje janjaca u vrijeme mužnje, ili da se zatvori nečija zalutala ovca, i sl.). Nazivi tih dijelova osika u Dudićima (kojega još i danas koristi pet udruženih obitelji) su: *veli osik*, *kočić*, *oblaka*. Još između dva svjetska rata postojalo je na sjevernom dijelu otoka Paga više takvih *osika*. Jedan osik mogao je pokriti površinu i do 1000 m².“ (Pavlovsky, 2001.:23)

„Danas se još, osim u Loparu, na Rabu i u Dudićima, na Pagu mogu vidjeti višeprostrorni nenatkriveni objekti za zajedničku mužnju i strigu ovaca (osik, osika), onakvi kakvi su bili i prije 2. svj. rata, a koje i dalje zajednički koriste ovčari tog kraja, dakle, taj kolektivni duh ipak nije u potpunosti izgubljen.“ (Pavlovsky, 2000.:110-111) Pavlovsky navodi da se u Dudićima koristi zajednički osik jer je istraživanje proveo osamdesetih godina. Jadran Kale u opisu isječka HRT-

²¹ **K4:** Prije su ljudi radili isto od kamena suhozid, uski prostor, širok oko metar i pol, visok isto u visini suhozida, to je negdje metar i dvadeset, a dužina ovisi o broju ovaca. Ako je imao 10 ovaca, napravio je mali tor, a ako je imao puno, da mu sve stanu, da može ih must. Ne može must jednu po jednu na pašnjaku nego ih skupi u tijesni prostor i muze. Kako koju pomuze, onako samo pusti van. Pretprostor je samo tako da su mirnije. To sam ja samo stavio žicu da su ovce mirnije, kad izađu iz tora da ne idu po pašnjaku, da ne bleje. Onda ove u toru čuju i onda bi i one van. Ovako su na okupu i da su mirne i da se lakše muze.“

K4: „Onda su morali torovi biti veliki. To su bili prostori onako možda nekih 500, 600 kvadrata, ograđeno.“

²² **K2:** Ne, više ja nego on jer su muški hodili kopat.

K1: „Onda su one, divojke su hodale, one su pivale, njih je po deset se sastalo tu od Mandre i onda gore prema Kolanu, svaka je nosila 5-6 litara mlika na sebi, imale su one pumpice, to su kovači pravili rukama.“

²³ **K2:** „Znate ka di je Gajac? Tamo nam je ograda jedna. Odavde na noge poći jutro i večer must.“

K1: „Ali od kuće ni kruha ni imala. Lako da si bi sit, ali nije se onda gledalo znate trebalo je poć i gotovo.“

K2: „Ali moralo se je poć. A onda doć doma, onda kuhat, onda prat. A da je bilo plina, trebalo je u šumu. A to ostavit mliko i uzet tovara, magarca uzeti i onda ajde po drva i doji doma, onda nastavit...“

K3: „Pašnjak je bi, Slatina je bila 4 kilometra od kuće, Punta isto točno 4 kilometra, ovi drugi pašnjaci su bili bliže, tu okolo mista, okolo Kolana i neki tamo malo par kilometri dalje, ali uglavnom Slatina i Punta su bili 4 kilometra od kuće.“

ovog dokumentarnog filma kojeg je snimao Pavlovsky na YouTube kanalu daje do znanja da se Dudićev osik koristio do 1995. godine što je potvrdila i stanovnica Dudića za vrijeme obilaska terena.

„Rab, kao i sjeverni dio Paga (koji spada u rapsku općinu) ima višeprostornu kamenu osiku (...). Osik na sjevernom Pagu transformirao se s vremenom u jednoprostorni kočić (...).” (Pavlovsky, 2001.:24)

„Na cijelomu Lunu jedino u Dudića je postojala zajednička ispaša ovaca, a dosljedno tome i zajednička briga oko pregrada, plotova i zidova između pojedinih dijelova pašnjaka. (...) Zajedno se išlo sić dračje, činit brimena, nosit brimena i gradit plotove, te ziđat kamene pregrade. Druga jedinstvena pojava, koja proizlazi iz one prve, je zajednički osik i zajednička mužnja ovaca. Sam Dudićev osik je zanimljiv kao građevina s toliko raznovrsnih prostorija od kojih svaka ima svoju posebnu funkciju i namjenu, i kao takav je jedinstven u cijeloj Hrvatskoj, a ja mislim i na svitu. Jedinstveni stočarski 'urbanizam'. Budući da su ovce pasle zajedno, da bi se znalo koja je čija svaki vlasnik je imal svoj bilig kojim su bile obilježene uši ovaca. (...) Poseban bilig je bio za ovce koje su pripadale rapskom gospodaru, a poseban za one koje su pripadale čobanu, koje su se zvale vlašće. Drugi Badurine, koji su prije prestali biti kmetovi Rabljana, a i neki drugi Lunjani, imali su puno manje vlastitih ovaca, koje su pasli u svojim oziđanim ogradicama, a svaka ogradica je imala svoj kočić. (...)” (Badurina, 2006.;31-32 prema Kale, 2009.:4)

„Dabi, na Pagu, nisu imali višeprostornih osika, već također zajednički, okrugli, ali jednoprostorni *kotac*. Jedan dio sela imao je svoj *kotac* na pašnjaku, *kantu*, a drugi dio u samome selu. Dio otoka južno od grada Paga ne poznaje ni osiku, ni kotac, već je ovdje rasprostranjena *jara* (...). I paška *jara* građena je u suhozidu, na pašnjaku, uzdužno uz jedan njegov zid (tako se pri gradnji jedan zid „uštedi”), pačetvorinastog je tlocrta, pokrivena krovom na dvije vode s biljnim pokrovom (...).” (Pavlovsky, 2001.:23)

Na području Dinjiške Oštarić (2017.) za tor koristi naziv struga, a za pašnjak Planikovac spominje višepregradni tor kao oblik objekta za mužnju. „Na području tog kamenjara desetak je manjih torova za ovce koje stanovnici Vrčića i Stare Vasi zovu struge. Te su struge (torovi) relativno blizu jedna drugoj i vrlo su slične po izgledu i po veličini. Sve su po polovici pregrađene, ali je ostavljen prolaz iz jednog u drugi dio tako da ovce mogu slobodno prolaziti, ali samo pojedinačno, a u svrhu njihove lakše mužnje.” (Oštarić, 2017.:566.)

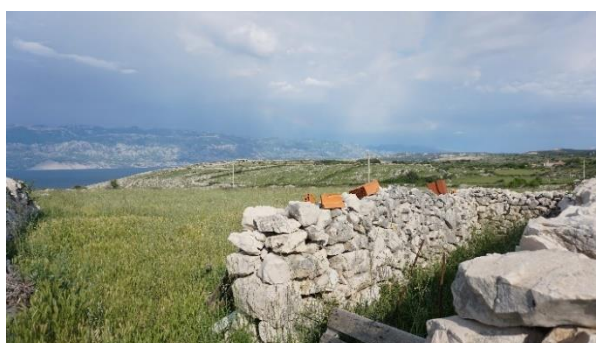
Također, na području Poveljane spominje isti naziv, ali i lučar: „Velika struga – tor i manja ograda zvana Lučar (lučili se janjci ili trkali se) mjesto je gdje su se preko noći odvajali janjci od ovaca.” (Oštarić, 2017.:586), a na poziciji Stan naselja Vlašići Oštarić (2017.) kazuje da tamošnji stanovnici tor za mužnju zovu „laz”.

Pavlovsky dakle ne spominje naziv struga ili laz već jara za prostore za mužnju za područja južno od grada Paga, a Oštarić s druge strane nigdje ne spominje naziv jara već struga niti spominje kotac kojeg spominje Pavlovsky (2001.) ili kočić kojeg navodi Badurina (2006.) prema Kale (2009.).

Kazivači iz Kolana ne spominju te nazive već ih jednostavno nazivaju torom.

Slika 168. i 169. Tor na području Mandre. Obzirom na uzak put koji je između parcela pašnjaka, ulazni prostor je izmaknut unutar parcele kako bi se osigurao dodatni predprostor vjerojatno za prikupljanje ovaca, donošenje tereta, a danas i za vozila. Drugi tor na ulasku u pašnjak paralelan s vanjskim suhozidom na području Kolana

Slika 170. i 171. Improvizirani tor u od žica i paleta Kolanu i tor na početku Lunjskog poluotoka

Slika 172. i 173. Ovce na ulazu i na kraju tora čekajući mužnju na pašnjaku kazivača Šime u K.O. Kolan

Slika 173. Ovce u toru čekajući večernju mužnju

Slika 174., 175., 176., 177. Vjerojatno osik i sklop osika na Lunjskom poluotoku

Slika 178. Dudićev osika u Dudićima, upisan u Registar kulturne baštine. Stanovnica sela navodi da se nekada pod mogao doslovno mesti unutar prostorija osika, ali on je danas zarastao i zapušten

Slika 179. i 180. Struga na neograđenom pašnjaku na području Poveljane. Ispred natkrivenog dijela nalazi se suhozidom ograđen predprostor pregrađen po sredini s ulaznim otvorom

Slika 181. i 182. Ovce slobodno izlaze iz natkrivenog dijela struge kroz otvor na predprostoru

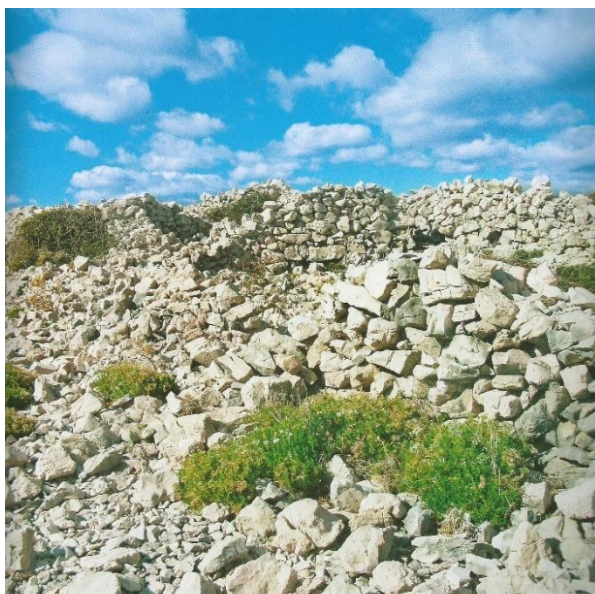
Slika 183., 184., 185., 186. Primjeri osika

(Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 50, 126, 113, 159)

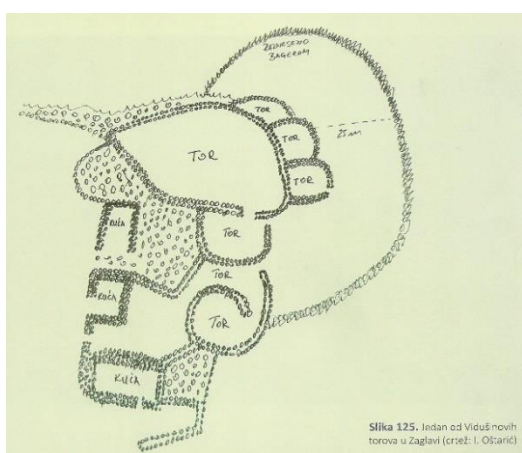

Slika 187. i 188. Višepregradni tor i lučar

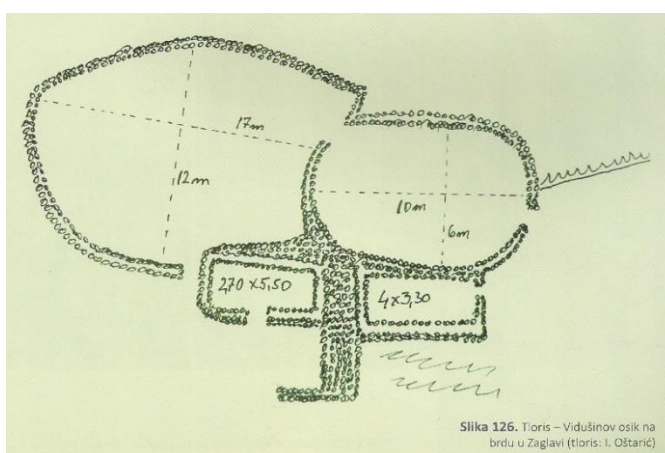
(Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 568 i 587)

Slika 189., 190., 191. Primjeri raznolikih struga na otoku Pagu
(Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 560, 565)

Slika 125. Jedan od Viduš novih torova u Zaglavi (crtež: I. Oštarić)

Slika 126. Tloris – Vidušinov osik na brdu u Zaglavi (tloris: I. Oštarić)

Slika 192. i 193. Primjeri tlocrta tora i osika
(Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 131)

Slika 194., 195., 196. Primjeri torova

(Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 378, 414, 553)

ŠTALA

U prošlosti su bili rijetki slučajevi da su ovce boravile u štali. Najčešće su bile prepuštene same sebi zimi i ljeti u nepovoljnim vremenskim uvjetima i znalo je doći do ugibanja stoke. Štala je jedan od novijih načina sklanjanja stoke od vanjskih nepogoda, zimi od vjetrova i hladnoće, a ljeti od vrućine. Danas su ovce također najčešće na otvorenom ljeti, a borave u štali zimi gdje im se donosi hrana: sijeno, kukuruz, djetelina i slično.²⁴

„Govoreći o zaklonima recimo i to da su u Dabima, o. Pag, kao zaklon ovčama radi zaštite od vremenskih nepogoda znali sagraditi objekt zvan *naslon* koji se sastojao od dva ili tri zida – suhozida – i krova od trupaca i granja. Gradili bi ih u *kantima* i u *ogradicama*, obično u blizini kakve lokve.“ (Pavlovsky, 2001.:23)

Ostaci nekadašnjih nastambi znaju biti pretvorene u štale te se natkrivaju različitim jeftinijim materijalima ili se grade nove koje su većih dimenzija i građene najčešće od betonskih blokova te vizualno narušavaju skladnost pašnjačkih krajobraza.

²⁴ **K4:** „Kroz zimu zapravo imamo staje i onda spremamo sijeno i djetelinu i onda su recimo od nove godine do prvog travnja otprilike na jednom mjestu. Kad počne zelena paša onda se premještaju s pašnjaka na pašnjak zbog zelene ispaše.“

Slika 197. i 198. Moguće nekadašnja nastamba za čobana danas u funkciji štale prekrivene eternitom na koju se nastavlja tor za ovce u mjestu Smokvica

Slika 199. i 200. Suhozidna štala (možda nekadašnji stan) na području K.O. Poveljana te brojne štale i pomoćni objekti u Kolanskom polju

Slika 201. i 202. Štale novije gradnje neatraktivnog izgleda u K.O. Poveljana i K.O. Kolan

Slika 203. Ostaci starih nastambi danas u funkciji štale za ovce i torova (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 538)

VRULJA, LOKVA, BUNAR, KAMENICA

Voda je vrlo važan čimbenik za same stočare, ali i za uzgoj stoke na bilo kojem području, posebno u ljetnim mjesecima za velikih vrućina. Na otoku Pagu vrulja je negrađeni oblik izvora vode koju stočari kopaju na pašnjacima uz more.²⁵

Ukoliko nije bilo izvora u blizini kopale bi se lokve i bunari koji su se nalazili na pomno izabranim mjestima kako bi što dulje zadržali vodu u ljetnim mjesecima. Lokve su bile u prirodnim udolinama, ali i na brdima gdje bi pronašli ilovaču koja bi duže zadržavala vodu. (Oštarić, 2017.) Lokve su se kopale na točno određenim mjestima koje bi stočari prepoznali po biljkama koje rastu u ilovači.²⁶ Kopale bi se dovoljno duboko da se u njima skuplja određena količina vode i

²⁵ **K4:** [Na pašnjacima koji su bili uz more, čoban je kopao rupe u tlu odnosno vrulje kako bi] „našao pitku vodu, mislim ono, moreš je pit ko kišnicu. To su ovce pile onda je to bilo puno lakše, nije se moralo, osobito preko ljeta, vozit vodu. To je bio spas ljudima.“

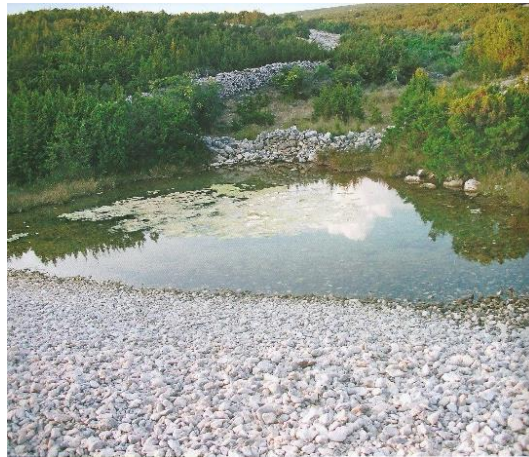
K3: „Voda je bila pretežno tamo di su ove Slatine i ove Punte doli, i ovi Gajci. U većini slučajeva je bila voda uz more, vrulja.“

²⁶ **K4:** „Onda ima recimo negdje di je takav teren kao ilovača, glina, nepropusna i onda se napravi lokva, samo se iskopa i onda se kišnica unutra skuplja i to je takoreć cijelu godinu za pit ovcama. Postoji određena biljka, ako raste ta biljka na tom dijelu, kopaj tamo, nač ćeš vodu i bit će je uvik. Mi smo je zvali sitika, sitičica, ta biljka koja je znak da tu sigurno ima vode, nepogrešivo.“

rijetko su presušivale pa su bile stalni izvor vode. Znaju biti ograđene suhozidom ponekad i s ugrađenim stepenicama kako bi se moglo lakše pristupiti vodi u ljetnim mjesecima kad je nivo vode niži. Neke znaju biti i razdijeljene suhozidima ili imati suhozidne ograde koji vode okomito na lokvu kako bi se točno usmjerilo stoku na određeni dio lokve jer je istu lokvu znalo dijeliti više stočara pa da ne dolazi do miješanja ovaca u stadu. U katastru se čak i za lokve upisuje vlasništvo te znaju imati i nekoliko vlasnika. Ovisno o lokaciji znaju biti bliže ili dalje starim stanovima.

Bunari su najčešće zidani u suhozidu, dok lokve to ne moraju biti, i manjih su promjera i češće bliže nastambama.

Još jedan oblik su i kamenice koje mogu biti prirodne, isklesane u kamenu ili betonirane u kojima se skuplja kišnica ili ih stočar samostalno puni vodom. Danas se, ukoliko nema lokve u neposrednoj blizini, grade betonske cisterne ili se voda dovozi.²⁷

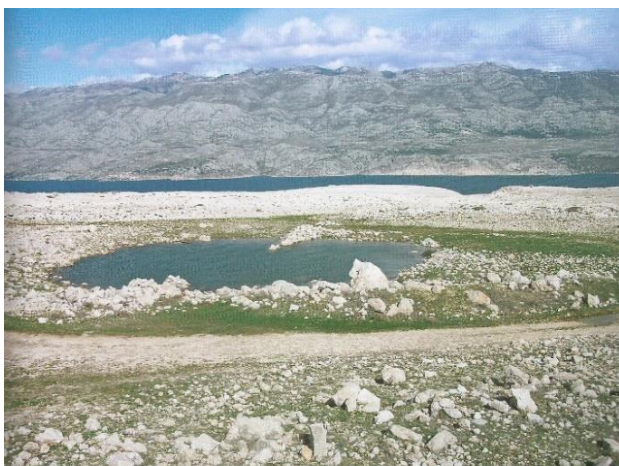

Slika 204. Vrulja (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 422)

Slika 205. i 206. Lokve velikih dimenzija
(Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 70 i 412)

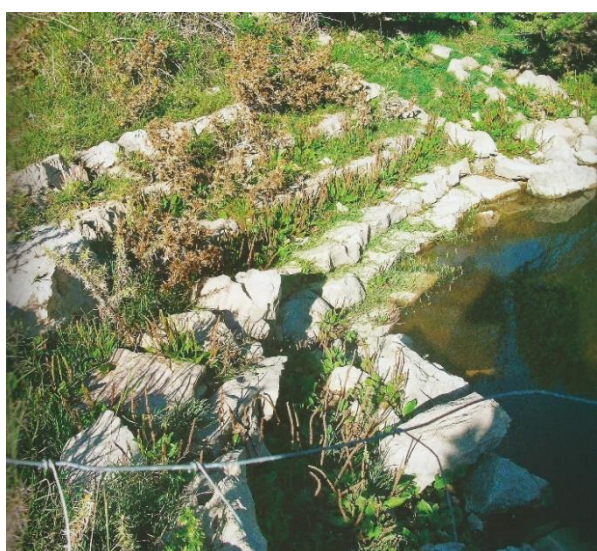
²⁷ K4: „Danas imamo cisterne betonske napravljene, a nešto se i doveze.“

Slika 207. i 208. Lokva vjerojatno iz prapovijesnih vremena i lokva u kamenjaru (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 157 i 225)

Slika 209. i 210. Lokve pregrađene suhozidom na četiri i dva dijela vjerojatno radi dijeljenja vlasništva (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 282 i 569)

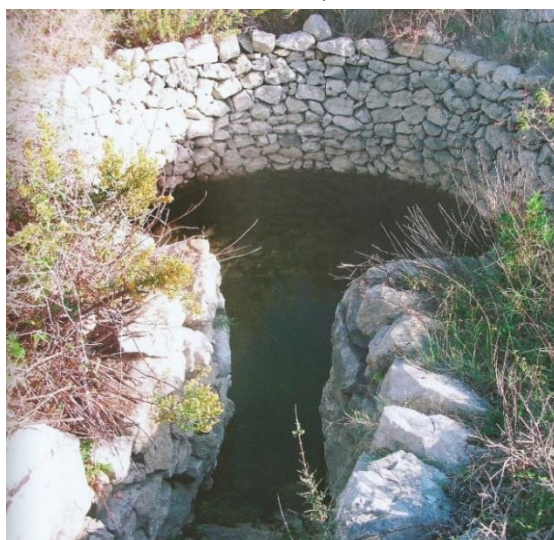
Slika 211. i 212. Nedavno produbljena i proširena lokva i lokva sa suhozidnim stubama (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 312 i 441)

Slika 213. i 214. Lokve sa suhozidnim ulazom jer je lokva vjerojatno dijeljena između više vlasnika pa da ovce ne bi prelazile na tuđu parcelu. (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 311 i 418)

Slika 215. i 216. Lokva djelomično ozidana suhozidom i lokva s prirodnom vegetacijom (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 563 i 590)

Slika 217. i 218. Suhozidni bunari sa stepenicama (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 43 i 53)

Slika 219. i 220. Betonska kamenica i suhozidno betonska cisterna za vodu na kolanjskim pašnjacima

Slika 221. i 222. Betonska kamenica na starom gumnu s rezervoarom za vodu sa strane i kamenica betonirana na prirodnoj stijeni (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 266 i 315)

LIVADA

Livadama na otoku Pagu nazivaju se parcele najčešće u polju koje služe za kosidbu trave i djeteline za sijeno za hranu za ovce zimi. Na njima često borave i ovce ovisno o dobu godine. Ukoliko stočar nema livada, sijeno mora kupovati.²⁸

Kazivač Šime spomenuo je i kopišće koje je bilo sastavni dio gotovo svakog pašnjaka gdje je bila štala ili pojata na većem pašnjaku ili gdje je bila blizina kuće ili stana. To je suhozidna ograda koja je služila za ograđivanje kope odnosno plasta sijena. Danas se sijeno balira i kopišće se više ne koristi u tu svrhu.

²⁸ **K4:** „Kukuruz kupim, a sijeno sam nakosim 400, 500 bala. Imam livada pa nakosim. Nekad više, ovisi. Ove godine će bit dosta jer je bilo kišno proljeće pa je naraslo, a zna bit, kad je proljeće sušno, malo. Sad kosim, sad su najavili kišu, čim prestane ova kiša, odmah ću kosit [op.a. razgovor je vođen u svibnju]. Već sam nešto i kosio, jedno 30 bala. To su livade, to je u polju.“
K4: „Pašnjaci su pašnjaci, to je krš, tamo se ne kosi, a imam dosta livada. Evo sad već vidim neki ljudi su kosili, trebao sam i ja, ali ja sam mislio kiša će, bili su najavili dosta kiše pa sam odustao, a pogriješio sam. Trebao sam prije 10 dana pokositi i spremiti suhu dobru travu i kvalitetniju travu. Onda kad je paša mlađa onda je i kvalitetnija, onda je ovca bolje pojede.“

Slika 223. i 224. Livada u Kolanskom polju ograđena suhozidom i trstikom te na malom dijelu živicom od smokve. Na Pagu je specifično da se polja ograđuju i terasiraju trstikama koje su i preko tri metra visine

Slika 225. Kopišće i tor iza njega okomit na cestu te tor na susjednoj parceli paralelan s cestom u Kolanu

POLJE I NJIVA

Poljoprivredne površine su također dio stočarskog života i arhitekture pa se moraju izdvojiti i njive koje su krčene u blizini pašnjaka ili one u polju, koje su u današnje vrijeme u velikom broju zapuštene ili prenamijenjene u pašnjake, jer su bile sastavni dio i izvor hrane tamošnjem stanovništvu odnosno obiteljima koje su uz to držale i ovce, a tada to jedno bez drugog nije funkcioniralo.²⁹

Poljoprivredne površine bile su u blizini naselja koja su najčešće građena uz polja odnosno plodnu zemlju. Na ostalim područjima su se uz pašnjake često krčile njive koje su osiguravale egzistenciju, naročito još u vrijeme kada se živjelo na stanovima. Odijeljene od pašnjaka suhozidom, mogle su biti manjih dimenzija za tek najosnovnije povrće ili većih od više stotina kvadratnih metara na kojima se sijala pšenica, kukuruz, raž, proso i zob. (Oštarić, 2017.) U Kolanu su ih najčešće obrađivali muškarci dok su žene odlazile u mužnju, a djeca su im nakon škole odnosila ručak u polje.³⁰

²⁹ **K4:** „Za ovih 40 imam tri pozicije. Zadnja je više u polju, to nije veliko, ali je izdašnije, tamo budu uvijek najviše jer je polje, onda gdje se ovca okrene svuda može zagrist, nač travu. To je sad u doba mužnje, e kad mužnja prestane onda su mi recimo preko ljeta u toj trećoj, u polju tamo cijelo ljeto. Malo im sijena odnesem, malo kukuruza, vodu, jasno bez toga ne može. I onda su takoreći cijelo ljeto na jednom mjestu.“

³⁰ **K2:** „Ne, više ja nego on jer su muški hodili kopat.“

Bartulonova ili Kotarina draga primjer je terasaste krčevine na brdu u kojoj se nekada sijala pšenica, sadili vinogradi, a kasnije sijala djetelina kao stočna hrana. Okružuju ju pašnjaci ograđeni suhozidom ili gromačama sada djelomično porušenima. Sada je zarasla i djelomično ju pasu ovce koje lako preskaču porušene zidove. (Oštarić, 2017.)

Šimunsko polje nekada je bilo veće nego danas ovo ograđeno, sada već zapušteno. (Oštarić, 2017.) U Kolanskom polju, ali i u drugim poljima na Pagu, mnoge parcele su pašnjaci s kvalitetnom travom gdje ovce mogu boraviti ljeti. Danas je vrlo teško razaznati što je nekada bilo oranica ili livada, a što oduvijek pašnjak kada nisu više u upotrebi ili su prenamijenjeni.

Slika 226. i 227. Kombinacija oranica i pašnjačkih površina kod Smokvice i njiva u K.O. Poveljana koja se sada koristi kao pašnjak

Slika 228. Ovce u Kolanskom polju

Slika 229. Ovce u Vlašićkom polju

K1: „A mi smo, sve ovo polje se kopalo, nije bilo kultivatora nego si mora kopat, to je svaki metar bio obrađen.“

K1: „Ovo polje što vidite to je ledina, to se sve kopalo, ili je bila djetelina posađena ili livada da se kosila, ali 99% bio je vinograd. Onda '75. godine je ova zadruga otkupila 450 vagona grožđa, a toliko ga je i doma ostalo jer su ljudi doma držali pa prodavali. To je bi Barbati, Kolan, Mandre i Šimuni. Ali sve je bilo, i u brdu se kopalo i pravilo za vinograd, od toga se živilo, mogao si prodat.“

K1: „A onda si zaša od škole, i onda si morao u polje nosit ručak, ocu, stricu, svima, svi su nosili jer bez ručka nije bilo.“

Slika 230., 231., 232., 233., 234., 235. Nekada obradive njive sada zapuštene ili pretvorene u pašnjak (Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 122, 226, 287, 457, 519 i 602)

PEĆINA

„Kod Stare Novalje u uvalici Slama nalazi se više prirodnih pećina nekada korištenih za spremanje slame ili sijena za ovce. U blizini su i Rupice, u samom naselju, spiljice uz more. Nedaleko od mora, na JZ dijelu u. Pećašna kod Novalje ima rupa, zvanih Pećine, s više pojava vode pod kamenim škrlama gdje se sklanjaju ovce.” (Magaš, 2011.:11)

Slika 236. Prirodna zatrpana pećina koja štiti ovce od bure
(Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 493)

5.1.6. VREDNOVANI PAŠNJAČKI KRAJOBRAZI OTOKA PAGA

Paški pašnjaci

Obrazac 20

Geografski smještaj	veći dio površine otoka Paga
Opis karaktera krajobrazna	Paški su pašnjaci jedinstveni primjer tipični ekstenzivnoga kamenjarškog pašnjaka kvaternarnih otoka kojeg je glavno obilježje podjeljenost na velike, većinom pravilne pravokutne parcele. Na njima se razvio sustav prugovite ispaše koji se, ovisno o geomorfološkim i mikroklimatskim uvjetima, manifestira u različitim strukturnim karakteristikama: od manjih okupljenih parcela, preko parcela srednjih veličina bogatijih vegetacijom, do velikih i potpuno ogođenih parcela. Neki su se pri pregovoru stoke zadržali i privremeni stočarski stanovi te objekti koji danas više nisu u funkciji. Za paške je pašnjake karakteristično izmjenjivanje s plodnim udolinama u kojima su prirodna blata i polja zatvoreneog tipa (ograničena stirkom). Paški pašnjaci i njihovi ispašni dijelovi potpuno predstavljaju iznimni kulturni krajobraz, a kao specifične izdvajaju se četiri cjeline.
Reprezentativnost	- područje kvaliteto predstavlja ekstenzivni tip pašnjakoga krajobrazna, krajobrazni kamenjarški pašnjaci su prostorni, opstaju u očuvanom i aktivnom stanju, očuhono obliku koji odražava povijesni i tradicionalni djelatnost
Rijetkost	
Kompleksnost	
Koherenost	- dosljednost izmjenjivanja parcelacije pašnjaka prema logici prirodnih karakteristika i potrebama ekstenzivne prugovite ispaše
Prostorni identitet	- pašnjaci su temelji prostornog identiteta Paga, nepreglednost i vizualna monotonoost površina ogođenih kamenjarških pašnjaka, velike geomorfološke parcele pašnjaka ograničene subrozidima - kontrast kao prepoznatljivost; nasuprot izrazito suhim pašnjacima u udolinama se pojavljuju plodne i vlažne udoline i blata
Povijesna značajnost	- očuvanost povijesnih slojeva od naseljena, preko antičke, srednjovjekovnih kolumna iz 18. st.
Agroekološka vrijednost	- jedinstveni stočarski teritorij (posolica, bura, vegetacija) u kojem se oblikovao poseban genotip paške ovce - bogatstvo samonikle vaskularne flore koje zbog prugeve dimenzije ispaše, napuštaju s jedne strane i jačanja ispaše na poljima onemogućuju potpuni integritet područja
Asocijacijska vrijednost	
Interes za opstanak	- prisutan je veći broj radova i istraživanja o temi pašnjake flore, paške ovce, tradicijskih obilježja ovčinstva itd. - značajna aktivnost pojedinih udruga koje se bore za očuvanje prirodnih i tradicionalnih karakteristika otoka Paga - međunarodna prepoznatljivost glavnoga otočnog proizvoda pašnog sira kao snažni argument za očuvanje i racionalno upravljanje pašnjakim krajobrazima
Cjelovitost	- u strukturnom i funkcionalnom smislu pašnjaci su očuvani i kvalitetan element pašnjakoga krajobrazna, no niz pojedinih i grupnih degradacija te napuštanje tradicionalnih funkcija u poljima onemogućuju potpuni integritet područja

20. Područje III – Prozorski pašnjaci

Geografski smještaj	sjeverozapadni dio otoka Paga, između uvale Čaika, ceste Novaja-Zigljen i vrha Valo trsto čelo
Opis karaktera krajobrazna	Karakterističnost ovih pašnjaka proizlazi iz činjenice da površinom zauzimaju područje specifičnoga geomorfološkog oblika prepoznatljivog po uzastopnom izmjenjivanju depresija i hlanova. Takva je geomorfološka situacija, u usporedbi s okolicom, gruda površine uspele za rast vegetacije i organizacije pašnjaka. Uz to, prema Kale (2007.), riječ je o području većeg broja ostila (maloznačne strukture koje su predstavljale zajedničke potpisne objekte na komunalnom pašnjakom zemljištu, višeprostrorne su i otvorena krova, karakterističnoj floristi načunog od više kružnih formi, svaka sa svojom funkcijom). Povijesna važnost tih pašnjaka isitne se prisnošću fragmenta mihozida rimske limitacije (Iakovac, 1998.).

21. Paški pašnjaci IV – Lunjski pašnjaci

Geografski smještaj	sjeverozapadni dio otoka Paga, od Novlje do Luna
Opis karaktera krajobrazna	Za razliku od ostalih tipova pašnjaka pašnjaka, Lunjski se izdvajaju prema specifičnom načinu ispaše. Namne, veći dio Lunjskog poljovništva funkcionira kao agropastoralni sustav pri čemu na jediničnoj površini opstaju masline i ovce. To se očimje i u strukturi krajobrazna u kojoj su uzastopno velikih parcela pašnjaka različite masline. Konstatirani takva obrasci djelovanja očimje se u prisutnosti divjih maslina koje su zadržane kao botanički rezervat.

18. Područje I – Kolanski pašnjaci

Geografski smještaj	srednji dio otoka Paga, uključuje naselje Kolan i Kolansko polje te okolno kamenjarško pašnjakovo područje između naselja Gajac, Mandre, Šimuni, vrha Sv. Vid i područja Sv. Duh
Opis karaktera krajobrazna	Područje obuhvaća naselje, polje, pašnjake i blato. Kolansko blato, koje ima status ornitološkog rezervata, gravitacijska je točka tog područja, a oko njega se progresivno razvijaju i staju uzorci polja, terasa, pašnjaka te naselja. To je jedino paško područje koje zbog zadržavanja tradicionalne strukture svih elemenata (naselja, polja, pašnjaka) relativno kvalitetno zadržava integritet. Za potpuni integritet treba razmotriti i očuhvanost tradicijskih funkcija u obliku prugevite ispaše.

22. Terasirani krajobraz područja Sv. Duh – Crnika – Girišće

Geografski smještaj	otok Pag, uski obalni pojas od šume Dubrava na JI do lokacije Sv. Duh na SZ
Opis karaktera krajobrazna	Izdruženi uski pojasi između mora i stepnovitoga hrpta predstavljaju sloj akumuliranoga pjeskovitog fliša blago nagutog prema moru. Područje je potpuno razdijeljeno pravilnim terasama poduprtim stirkom, koja ima i funkciju zaštite od vjetera te posolice. Strmi kamenjarški hrapovi nad terasama razdijeljeni su nepravilnim sistemom subrozida u svrhu ispaše.

19. Područje II – Povljanski pašnjaci

Geografski smještaj	jugoistočni dio otoka Paga, uključuje poluotok Prutno u područje između vlatičke i povljanske udoline te Velog Blata
Opis karaktera krajobrazna	Područje obuhvaća specifičan uzorak pašnjaka, manje okupljene tlocrtno nepravilne parcele ograničene subrozidima (stir). Takve su forme nastale kao spog specifičnim načinom korištenja pašnjaka (prugevi) i prilagodbe manjim krizim depresijama koje se nisu tim područjem.

Obrazac 25

Reprezentativnost	
Rijetkost	- nevakidajušnost karaktera krajobrazna prema specifičnosti materijala i prostornih odnosa
Kompleksnost	- raznolikost uzoraka, obala, terasa, pašnjaci
Koherenost	- dosljednost izmjene strukture načina korištenja zemljišta
Prostorni identitet	- opisani karakter krajobrazna iznimno je prepoznatljiv i odlike od karakteristika okolnih područja
Povijesna značajnost	
Agroekološka vrijednost	
Asocijacijska vrijednost	
Interes za opstanak	
Cjelovitost	- iako je struktura tradicionalnoga krajobrazna čitljiva, u poljoprivrednom smislu terase su gotovo potpuno napuštene; prisutne su i veće degradacije kao što su autokamp, odlagališta otpada i erozije pjeskovitoga materijala

Slika 237., 238., 239., 240. Isječci iz doktorske disertacije vrednovanih pašnjakih krajobrazna otoka Paga (Izvor: Andlar (2012) Iznimni kulturni krajobrazni primorske Hrvatske, str. 140-143)

Geografski smještaj	otok Pag, udolina, njezine strane i ljeviti u zaleđu grada Paga
Opis karaktera krajobraza	Područje kompleksnog sklopa solane, naseleja, polja, terasa, pašnjaka i vjetroelektrana. Simetrični raster solana slijedi konfiguraciju potopljene otoka koji se u susjedstvu otoka nalazi u sastavu otvorenog/zatvorenog polja. Bočno od solane i polja na manjim padinama nižu se paralelne pjeskovite terase podizane trstikom. Nad njima slijedi područje raspoređenih kamenjarskih pašnjaka čije se dimenzije povećavaju prema rani nadmorske visine. Na visoravni nad udolinom, na otvorenim pašnjacima, dominira novi oblik kulturnoga krajobraza - krajobraz vjetroelektrana.
Reprezentativnost	- područje u funkcionalnome, strukturnom i povijesnom smislu vrlo dobro predstavlja kompleksni krajobrazni tip koji obuhvaća solane, naseleja, polja, terase, pašnjake i vjetroelektrane; glavn aspekt reprezentativnosti jest solane
Rješenje	
Kompleksnost	- složenost geomorfoloških karakteristika te struktura raznolikost antropogenih uzoraka i njihovih fizičkih karakteristika (vodni, kanali, pjesak, livade, trstika, kamen)
Kobeznemanost	- visoka struktura srodnost uzoraka solane, polja, naseleja, terasa, trstike, okolnih kamenjarskih pašnjaka i konačno vjetroelektrana na vrhovima; sklad tih uzoraka s prirodnim karakteristikama
Prostorna identitet	- jako strukturalno rodni uzorci korištenja zemljišta, svaki od njih predstavlja ekonomskom jedinicu svojstvenih karakterističnosti - izražene kontrastne situacije različitih ekosustava, voda i blato u solanama, travnjaci u polju, ograđene terase trstike, soli kamenjarski pašnjaci, naseleja - izražene proporcije osnovnih prostornih jedinica i njihova dosljednost u kultiviranju ističu osjećaj mjesta, mirnije panoramskih vizura - dominacija vjetroelektrana nad prostorom
Povjesna značajnost	- solane, kontinuitet od antičke
Agroekološka vrijednost	- iznimno vrijedno umjetno močvarno stanište (guyevite pitca i stanište halofilnih biljnih vrsta) koje je zbog lova, krivolova te odmištanja tradicionalne poljoprivredne djelatnosti iznimno ugroženo
Asocijacija v.	
Interesi za opstanak	- proizvodnja soli kao izrazni gospodarski aspekt, pokušaji za UNESCO-ove nominacije
Cjelovitost	- Moguće sagledati u vidu dobra odnosa gospodarskih, ekoloških i povijesnih funkcija, grad, solane, polja, pašnjaci, vjetroelektrane. No pitanje je veći broj degradacija. Grad Pag u porijetnoj matrici slijedi logiku prostora, ali suvremene intervencije u vidu nove arhitekture i karakterističnima prostornog rasporeda odražavaju od povijesne organizacije prostora. Lokoji sliči prostora idu u prilog i pojedine degradacije dijelom udoline i polja te nepažljivost poljoprivrednih površina.

Slika 241. Isječak iz doktorske disertacije vrednovanih pašnjačkih krajobraza otoka Paga (Izvor: Andlar (2012) Iznimni kulturni krajobrazi primorske Hrvatske, str. 139)

Andlar (2012.) je u svojoj doktorskoj disertaciji kategorizirao šest krajobraznih područja otoka Paga kao iznimne krajobraze primorske Hrvatske. To su kolanjski, povljanski, prozorski i Lunski pašnjaci, terasirani krajobraz Sv. Duh-Crnika-Girišće te paška udolina zajedno sa solanom, obradivim površinama i pašnjacima.

Krajobrazno područje kolanskog blata i polja, istočni kolanski pašnjaci te područje obale Sv. Duh-Bošane vrednovani su najvišim ocjenama u projektu COAST (2009.), dok područje Mandre-Šimuni dobiva osrednju ocjenu. Andlar u svom radu obuhvaća navedena područja te smatra da imaju iznimnu vrijednost. U ovom radu opisan je i povijesni aspekt područja, ali i današnji način njegove primjene. U njemu se ogleda sklad ne samo krajobraza već i čitave zajednice koja se zajedničkim snagama borila za dobrobit svih ljudi na području Kolana. Kolan je danas prepoznatljiv radi obiteljskih sirana, ali i iz tog područja najveći je broj ljudi koji se bave ovčarstvom.

Povljanski pašnjaci specifični su radi uzoraka

pašnjaka koji se svojim nepravilnim geometrijskim, zapravo i poluorganskim formama u skupinama slažu unutar općinskih pašnjaka, a dio pašnjaka K.O. Dinjiška koji su obuhvaćeni u vrednovanju također su vrijedni radi formi i radi kontrasta Velog blata, polja i pašnjaka.

Prozorski pašnjaci izdužene pravilne parcelacije „zauzimaju područje specifičnoga geomorfološkog oblika prepoznatljivom po uzastopnom izmjenjivanju depresija i humova” (Andlar, 2012.:142) te su okruženi ogoljelim državnim pašnjacima i kamenjarom.

Lunski pašnjaci bili su pod upravom rapskih plemića i u manjoj mjeri žitelja poluotoka pa je postojao poseban sustav upravljanja. To je agropastoralni sistem gdje je kombinirana ispaša i uzgoj maslina na jednoj površini. Vršila se parcelacija zemljišta i oko stoljetnih maslina su gradili se vrlo visoki suhozidi. Jedan od kazivača je čuo da kada su se ograđivali pašnjaci, oni koji su bili vlasnici maslina vjerojatno nisu dobili točno tu parcelu gdje su im bile masline na kojoj bi vršili ispašu, ali tko god je dobio pravo ispaše na određenoj parceli koristio ju je samo u tu svrhu, dok je vlasnik masline i dalje imao pravo koristiti masline koje su bile njegovo vlasništvo. Na tome području javlja se i Dudićev osik kao zaštićeno kulturno dobro, ali cijela površina poluotoka je vrijedna radi načina upravljanja i vršenja ispaše.

Krajobrazno područje paške udoline visoko je vrednovano i u projektu COAST (2009.). specifični uzorak solana u kontrastu je s rubnim padinama koje ih omeđuju na kojima se protežu pašnjaci. u vizualnom smislu iz pješačke perspektive, posebno uz solane, ovo područje nema toliko snažan estetski dojam obzirom na zatvorenost puteva trstikom i teško vidljive strukture pašnjačkih površina, ali solane same po sebi imaju iznimnu povijesnu vrijednost.

5.1.7. Zaključna razmatranja o pašnjačkom krajobrazu otoka Paga

Otok Pag zaista se može pohvaliti prekrasnim plažama koje su prepoznate od brojnih turista koji ondje dolaze, a uz to nudi mladima festivale i druge sadržaje radi kojih se zadržavaju na otoku. Veliki problem je nekontrolirana urbanizacija upitnih arhitektonskih zdanja posebno u Novalji koja zaista mijenja identitet prostora kakav je on nekada bio. Ali ono na čemu je gospodarstvo oduvijek počivalo je ovčarstvo radi kojeg krajobraz otoka Paga izgleda danas kako izgleda. Danas je Pag prvenstveno prepoznatljiv po turističkoj ponudi; glazbenim festivalima, plažama te je procvao apartmanski način smještaja. Oni koji se bave ovčarstvom, također znaju imati i apartmane koji su im dodatna zarada. Osim toga, ljeti posao oko ovaca nije pretjerano opsežan pa se mogu i posvetiti tom drugom načinu zarade. Isto tako, povećan broj gostiju na otoku pruža potencijal za bržu i lakšu prodaju sira. S druge strane, turistima se ne nudi mogućnost doživljaja kulturnog krajobraza, ne priča im se o pa i nedavnoj povijesti otoka koja je i fizički itekako vidljiva u prostoru osim u smislu kakve gastronomske ponude ili botaničkog rezervata maslina u Lunu.

„Posebice su značajne mogućnosti razvoja turizma i brojnih pratećih djelatnosti, jer otok Pag ima značajne prirodne privlačnosti, povijesnokulturno naslijeđe, etnološke posebitosti, a može vrlo skoro znatno poboljšati ostale činitelje turizma: infrastrukturu i komunikacije, različite oblike ponude itd. Uz turizam, stimulativno treba djelovati i na postojeće oblike domaće stočarske i poljodjeljske proizvodnje. S tim u svezi potrebno je zaštititi poljodjeljska zemljišta od erozije, devastacije i nepotrebne izgradnje, i stimulirati različite oblike obrade zemlje.” (Magaš, 2011.)³¹

Kako navode kazivači, na otoku Pagu nikad nije bio problem prodati sir.³² Dodatno brendiranje sigurno je pomoglo kao poticaj za proizvodnju, ali nije utjecalo na odabir bavljenja tim poslom.

³¹ **K4:** „Neki recimo kao gore OPG ima ovce, napravio je restoran veliki i tako preko ljeta, i maslinik je napravio veliki. Neki su počeli spajati dakle sve skupa i kroz turizam. Netko se sam odlučio i ide u rizik, ali nije svatko za sve.”

K1: „A ja vas pitam, što bi Hrvatska da ne dobije toliko milijardi od turizma? On koji je ugradio kuću samo za turizam, on dobije. Ako ima osam, devet apartmana ili imate desetak soba, on dobije. Ovi gore Barbat, da nije tog turizma bi bilo odselilo sve, nije se moglo živiti.”

K1: „Vidite ovo polje, tu bi se moglo levande sve posaditi, smokve posaditi, masline, sad ove godine nešto nastradalo, ali neće mladi raditi. Da bi se nešto imalo morate raditi. Vidite oni prodaju djedovinu, što će njihova djeca? U Mojsijevom zakonu, ono što si naslijedio nisi smio prodat, samo što si ti privredio to si mogao prodat. A ono što si od svog oca i djeda dobio to nisi smio prodat. Tad je taj zakon bio, a danas on kad nema proda gradilište, briga ga kako će mu bit sutra djeca, dobije 100 000 eura za hiljadu metara i tako, nije dobro. Eto šta ćeš, takva su vremena došla.”

³² **K1:** „Sir bi se proda, vuna bi se prodala. Kilo sira je bilo 10 dinari za vrijeme stare Jugoslavije, kilo vune je bilo 12 dinara, skuplja je bila vuna od sira. Kilo cukara, šećera je bilo 10 dinara i kilo meda ovoga kaduljnoga je bilo 10 dinara. Jer mi nismo imali šećerane, mi smo dobivali iz Italije, one kockice, to je bila kašeta od 50 kili i to su švercali od Zadra ovamo. A sir se prodava i prije, za vrijeme Austrije, ranije, čujete, otkako Kolan postoji on je živio od stočarstva, od sira, ovoga polja. Vinograda je bilo malo, nego se sijao kukuruz, žito.”

K3: „Nikada nije bilo problema za prodaju sira. Nikad se ja ne sjećam da je nekome ostalo da ga ni moga prodat. Zadruga je bila ta koja je vršila otkup najviše, a išlo je i privatno, najviše gostione onda grupa ljudi. Najveći gubitak za Kolan je bila poljoprivredna zadruga, odnosno gubitak iste. Ne samo za nas, nego kadigod čuješ na otocima di su nestale zadruge, nestalo je mesta. Ode trgovina, ode kafić, ode otkupna stanica, nema, gotovo je, smrt je prisutna na tim mistima. Zadruga je imala svoj upravni odbor, direktora, blagajnika, knjigovođu, administraciju, trgovce. Oni su bili profesionalci zaposleni u poljoprivrednoj zadruzi.”

K4: „Radili su sve skupa tijekom godine, oni su isto radili sir, prodavali isto janjetinu. Uvijek se to prodavalo, onaj tko je novaca imao, kupovao je dobar proizvod. Moj djed je na Maunu radio sir pa bi došli Talijani kupiti iz Zadra, Zadar je onda bio pod

Oni koji se odlučuju na bavljenje ovčarstvom najčešće već imaju uhodan posao.³³ Ograničavajući faktor za (legalnu) proizvodnju sira su pravilnici Europske Unije koja je propisala određene standarde za proizvodnju sira na temelju proizvodnje sira diljem Europe koji se razlikuje od standarda za proizvodnju paškog sira.³⁴ Turizam je uvelike pojednostavio prodaju te je sir lako prodati na kućnome pragu.³⁵ Kazivači govore da uzgoj ovaca samo radi mlijeka nije isplativ, a državni i europski poticaji su kako jedan od kazivača kaže upravo poticaj za bavljenje tim poslom i olakšavaju čobanima da ne ulaze u posao s gubitcima. Država također daje poticaje na gradnju suhozida, 4 kune po dužnom metru. Kazivač Šime smatra da je to prilično dobar poticaj, možda zvuči malo, ali obzirom da parcela ima desetke ili stotine metara dužnih suhozida, poticaj je dobar obzirom na to da ti daju novce za održavanje ukupne dužine suhozida, a obnova se vrši na dijelovima gdje bude potrebe. A održavanje suhozida je za njihovu korist jer ga ionako moraju održavati da ovce ne bi prelazile u drugu parcelu.³⁶

Italijom, kupit janjetinu, sir, bez problema. Makar i nije bilo turizma, dakle nula turizam je bio onda, ali svi su se proizvodi isto prodavali, malo teže možda, ali je išlo isto.“

K3: „Ako je potreba naznačiti, u većini slučajeva je sav sir iša, koji se proizveo u domaćinstvima, to je išlo većinom, u 90% slučajeva prema Zadru i Splitu. To govorimo o godinama od početka jer su trgovci i prije te '25. godine, su bili veletrgovci u Pagu, oni su uzimali sav sir normalno. I oni su dalje za Zadar, Split, Šibenik transportirali.“

³³ **K5:** „Poče sam se baviti prvenstveno zbog toga jer mi ima tko praviti sir, jer mi mater pravi sir. Da imam te ovce i da prodajem mlijeko ne bi mi bilo isplativo i ne bi to sigurno radi. Ali budući da mi ima ki napraviti sir, jako kvalitetan sir, čak možda najbolji. Da je druga priča nikad se ne bi s tim bavio jer nema smisla pa gotovo ako prodaješ mlijeko, gubiš dvi trećine. Imamo i dosta polja di možemo i kositi, znači livada, pa se može iskoristiti to sijeno za dohranu od nove godine ili oko 15.-og, ovisi kako se pojanje ovce, onda su ovce na suhome, na kukuruzu, na dohrani i, ili kupiš sijeno ili imaš svoga. Mi imamo dosta svoga sijena i ovi poticaji odnosno te mjere, dobivaš novac, koji je bespovratan i treba ga uložiti u nešto što ja znam raditi. Jednostavno se poklopilo puno stvari da se s tim bavim. Da nemam svoje zemlje, da samo idem u najam, vjerojatno se nikad ne bi s tim počeo baviti i ovako se lakše širiti. Imaš nešto svoga i onda se širiš, pitanje koliko. Možeš čak i naglo krenuti, ali nemaš kvalitetu. Nego postepeno i da su ovce da paši, da konzumiraju tu pašku pašu, da dobiješ i kvalitetnijeg janjca i kvalitetniji sir. Jer možeš ti poč sa puno više dohrane, ali gubiš na kvaliteti.“ [*Širenje onda znači i dodatan najam*] Apsolutno, ograničen si, imaš zemlje koliko imaš. I to je za toliko ovaca. Ako ćeš ih imati više, ili moraš kupiti ili iznajmiti. Za kupiti nemaš para, onda iznajmiš. Možeš ti i kupiti preko tih fondova i preko natječaja, ali iz vlastitih sredstava nitko neće kupiti pašnjak jer mu se ne isplati. Za kupiti pašnjak da bude privatni, on je neisplativ dugoročno nikada. Iz pašne to ne možeš isplatiti, možda da pereš neku lovu ili da planiraš da će sutra biti nešto drugo tamo, ali ako ostane uvijek pašnjak u naravi, ne može se isplatiti.

³⁴ **K5:** „Mi nemamo uvjete, po standardima, samo sad se opet mijenja situacija. Ja sam išao i u školu sira. Mi smo prepisali zakone i pravila od Europske unije za proizvodnju sira. Oni su za paški sir stavili uvjete to treba bit pločice, skladište u keramici i u pločicama. To je bio uvjet prije 15 godina. Onda se s vremenom dogodilo to da su profesori sa fakulteta skužili da stvarno taj paški sir više ni ča je bi, ne sazrijeva kako treba jer su te pločice, ta keramika, nisu davali zraka. Uglavnom treba staviti nekakav materijal da prostorija diše, najbolje beton, ili kamen, ali kamen u suho u zemlji, ali tog više nema, mislim može se i to, ali to onda diže i cijenu proizvoda možda nekad i ja to dostignem.“

³⁵ **K4:** „Da nije turizma ne bi se taj sir ni prodao. Ne da ne bi, ali sporije i teže. Par gostiona opskrbljujemo, a drugo se prodaje tu na kući, imamo već neke stare mušterije koji kupuju kod nas godinama, i stranci, a i sad kad dođe ljeto. Ali i preko prijatelja plasiramo sir prema Rijeci. Uglavnom se prodava, za sad se prodava sve, recimo tamo već mi krajem 8. mjeseca nemamo više sira, a napravimo ga tonu, možda ove godine i više, imamo sada više ovaca pa možda bude i više.“

³⁶ **K3:** „U bivšoj državi bili su loši poticaji, slabi, čak nikakvi, a u zadnjih desetak godina su ti poticaji na pašnjake, na ovce, na razne poljoprivredne kulture tako da se nešto nakupi. Sad kad je počelo sve kliziti onda se daju to, ali tu malo pomoći više, ali dobro dojde.“

K5: „I tako smo mi te ovce jednostavno preuzeli, a mogu za godinu dana napraviti stado od 25 ovaca koje je moje i priman još poticaje. Na tih 25 ovaca možeš izvući 20 000 kuna poticaja. To je doduše samo poticaj doslovno, jer da nema tih poticaja ne bi se gotovo nitko s tim bavio. To je baš ono na rubu da ti se isplati da zaradiš, da se vidi da za nešto radiš, ne da ono si ko neki kmet, nego da imaš i ti i država ti daje neki poticaj da se nešto događa. Ali da nema poticaja ne bi bilo paške ovce i paškog sira. Taman je izbalansirano da ljudi radi i da su potaknuti toliko da moraju raditi. Da ih potiče da jednostavno rade s tim.“

K4: „Potpore imamo, koliko prijavimo po broju grla i po površini pašnjaka odnosno livada, toliko dobivamo potpora. Ja o matičnom stadu moram dosta voditi papirologije oko toga i mora štimit broj uvijek na prijavi za sljedeću godinu za potpore tako da tu ima dosta papirologije koja se mora poštivati ako dođe kontrola pa ti nešto otkriju nepravilnosti onda znaju bit sankcije pa ti malo ukidaju. recimo kao matično stado ja ne smijem skidati broj grla moram uvijek imati isti broj ili više ako imam manje onda već dolazi do nekih sankcija, malo kažnjavaju i tako.“

Još u mlađim danima starijih kazivača ovčarstvo je bilo glavni oblik egzistencije uz poljoprivredu i u tadašnjim uvjetima od toga se teško živjelo i ovce su naspram danas davale puno manje mlijeka. Do nedavno gotovo svi su otočani držali ovce. Danas je to posao od kojega se može vrlo dobro živjeti ukoliko postoje predispozicije za to (vlastita zemlja i vlastita proizvodnja sira), a može biti i sporedna grana kojom ljudi mogu ostvarivati dodatnu zaradu ili smanjiti troškove kupnje mesa, mlijeka, sira i slično, ali mnogi se time više ne žele baviti. Kazivači zaključuju da će sve manje biti onih koji ovce čuvaju, ali da postoji tendencija da ovaca bude sve više.³⁷

K4: „Ima tih mjera gdje se može prijaviti. Šime je pokušao na jednu mjeru, pa nije prošlo, nije imao dovoljno bodova pa je bio ispod crte, sad će se javiti opet na tu mjeru pa ako uspije uspije. Mladi ljudi imaju prednost u odnosu na starije ljude kod tih mjera, kod prijave.“

K5: „Mjera 6.1, ja imam brokera koji to radi. To je mjera, znači, imaš uvjete, imaš do 15 000 eura ili do 50. uvjeti su o ekonomskoj veličini gospodarstva, a to znači količina pašnjaka koliko ih imaš i konzumiraš, bez obzira ne mora bit u tvom vlasništvu, u najmu, ali da se konzumira, ovce, da li je livada, da li je kultura neka – djetelina, uglavnom po nekima koeficijentima imaš veličinu gospodarstva, ako imaš do 4000 eura, onda spadaš u ovu do 15 000 eura, ako imaš do 8000 eura onda spadaš u ovu do 50 na kojoj se ja natječem i za to imam uvjeti. Daju čak i poticaje, čak ako sad moj stari, na njemu je OPG, ako on prebaci OPG na mene, ja dobivam 5 godina 30% veći poticaj nego što bi on dobivao ako je na njemu, samo da se prebaci ime, ali ja moram i plaćat doprinose državi, znači samozapošljavanje nekakvo.“

³⁷ **K1:** „Kod nas se nije išlo van ovcima, drža si onoliko koliko si ima pašnjaka. Ali uvijek se držalo i više nego se moglo, svak je rad ima više pa bi bile i slabe, četiri ovce su davale litru mlika. Danas nama da dnevno litru i dvadeset pet jedna ovca, isto jutro i večer, litru i dvadeset pet, a onda su davale četiri ovce litru. A gdje su davale tri ovce litru, o to je bi dobar pašnjak, poznati pašnjak. Sir se uvijek prodavao i ranije, to su ovi i za vrijeme Austrije i za vrijeme prve Jugoslavije, za vrijeme NDH, ove Jugoslavije. Ovdje je bila zadruga naša iz Kolana, danas si učini sir, već si ga sutra moga ponit tamo prodat, nije bilo problema.“

K1: „Ali čujte to je jako unosno danas, danas ovaj sir po 200 kuna, 50 kuna skuta, janje 80 kuna, 90, ali obično 80, mi prodamo sve u Zagrebu. Treba imat volju, za sve se trebate roditi, a onda kad ste rođeni kad imate tu, onda to nadopunit, onda je to u redu. Meni je reka jedan rođak inženjer: Ante, ako ti kopaš pa si zadovoljan onda ti je bolje nego ja inženjer koji nisam zadovoljan. Vani nisi nigdi moga, u tuđe zemlje nisi moga poći, nisu nas primali. Sada ovde je jedna konoba, kad jedete sve je puno. A mi smo samo subotom, ili na karte ili na boće. Meni kaže mama, ja sam se već s njom (Anđelkom) poziva, ali nismo se još ono javno ženili, meni kaže mama, ono jutro nedilja, ja ti nemam 20 kuna za poč u ovaj dom, narodni, i unutra je bila plesna dvorana, i nisam moga poč, mladić od 25 godina, nije bilo. Ako bi prodala bila malo rakije i nešto, nije bilo za živit.“

K1: „To je naša zemlja, naša djedovina. Onda vidite, ovaj je naslidi pčele stariji, ja više ne mogu, a moglo bi imat 50 košnica, nema ni ovce, nema ni panja, nema ni maslina, nema ništa sad. Ima nešto maslina, ali to je dvi masline, ali onda unuci pogotovo. Vidite kakva praksa je, kažu da 10% od oca nasljeđuje pčelarstvo, al od djeda samo 1%. Ove godine su slabe, mi smo znali dvi tone meda prodat kaduljnoga Njemcima, Talijanima, Slovencima. Kilo meda ovde 100 kuna, ali kilo meda koji je koliko puta na analizu išlo. Pazite to je bogatstvo, kadulja, sama kadulja. Ali znate što je, mladi lakše živu, neka i živu, ali kažem vam, tko ovde ima zaposlenje i još malo drži okućnicu i kukumari i pamidori i zelje, sve to more, a ne da kupi ono zlo, to je sve otrov, mi imamo na tone gnoja od ovaca. To je bogatstvo kad vi stavite stajski gnoj, a ne ono umjetno, to je otrov. Ali morate nekako raditi ako ćeš živit.“

K3: „Nekad, ne tako davno je u Kolanu svako domaćinstvo pravilo sir. Unazad dvadeset godina, svako, 95 posto. Međutim sad to polako, mladi neće da tu ostaju, škole su uzele svoj danak, cure odlazu, neće se udati za onoga tko pravi sir, ki čuva ovce tako da će još za desetak godina ostati čitavi ovi pašnjaci kolanjski možda na desetak, petnaest OPG-ova. Smanjivat će se broj poljoprivrednih domaćinstava, ali će se povećavati, neće se povećavati, ali može se povećavati, jer sam ja moje ovce iznajmi, onaj drugi je iznajmio onomu trećemu, pa će onaj treći još uzet od dvojice, trojice pa će ih imat 100 ili 150. i dobit će svi pašnjaci na ispašu tako da će se broj ljudi koji se bavi s tim smanjivati, a broj ovaca možda ostajati isti ili čak veći.“

K4: „Ali svejedno otok Pag nikad nije imao ovaca kao sada, nikada. [ali manje ljudi ima ovaca] ali je veći broj, da, to je istina. Mnogi su odustali od toga, eto netko je napravio 10-15 apartmana i to mu je dovoljno da se ne treba baviti s ovcima. Ja to ne mogu, ja nemam, i ne mogu. (...) Ali radim ono što znam to me naučio otac, oko ovaca nešto znam, ne nešto nego, imam ja 60 godina.“

K5: „Moji roditelji su kroz život stvarno svašta radili, meni je stari bi profesionalni ribar, moker „u ribara mokre gaće za večeru ne znaća će“. Onda je radi kamen, majstor je za gradit kamen, samo takav. To i ja radim, to sam ja sve nauči. Moj stari se bavi i vinogradarstvom, nekad. I njegovi did i otac i pradi i on se bavi. To je on zadnji ki se bavi. I sad kakav bi ja to bi čovik da se ja s tim ne bavim, a postoji neka zemlja koju sam ja samo dobi, ja to ni zaradi, to je ono ko bingo, to je neka vrijednost, to čak i nema cijenu, ali nešto vrijedi. Da ideš prodavat, vrijedi. I tamo je netko nešto radio i od toga zarađivao i sad je puno lakše od toga zaradit. Meni je did ima 36 ovac ja mislim, do 40. Meni stari sad ima, stari i ja, 100 ovaca. Jer imamo i u najmu ća meni did ni ima. Znači da se isplati. U najmu imamo pašnjake, ovce nikad ne bi imao u najmu, neću ja od tuđega must ovce.“

Brojni pašnjaci na Pagu danas su zapušteni, ali njihova krajobrazna i kulturna vrijednost mami da se po tom pitanju nešto poduzme. Sobina preplavljuje pašnjake nekoć izražene bioraznolikosti, gdje su kadulja i drugo aromatično bilje hranili ovce i davali mlijeku odnosno siru te janjetini prepoznatljiv okus. Mukotrpnim radom podizani suhozidi djelomično se urušavaju pod zubom vremena te bivaju zaklonjeni od pogleda između raslinja. Kazivači smatraju da je potrebno da se suhozidi obnavljaju, makija uklanja i da se događa razvoj, ali da su za to potrebna stručnost, veća ulaganja i planiranje.³⁸

Zanimljivo je i istaknuti poimanje vrijednosti zemljišta za vrijeme podjele i danas. Od kazivača Šime poznanikov otac je radio kao gimnazijalac na izmjeri parcela za diobu. Od izmjere su ostajali viškovi lošijeg terena i oni koji su radili natim izmjerama dobivali su komad tog općenarodnog zemljišta kao naknadu za posao koji su obavili. Upravo ta zemlja koja se smatrala nekvalitetnom i bezvrijednom, kako kažu, pašnjak nulte kategorije, sada je to jedna od poželjnijih lokacija što se tiče turizma, u Mandre uz more.

Mlađi kazivač Šime kaže da na području K.O. Kolan postoji desetak mladih koji se bave ovčarstvom. Smatra da je važno zadržati tradicijski način uzgoja jer on doprinosi kvaliteti paškog sira i takvog ga se treba zadržati.³⁹ Potrebno je podizati svijest stanovništva Paga, ali i

³⁸ **K4:** "To je nešto neprocjenjivo zapravo. Ovi suhozidi na Pagu, a osobito kao Kolan. Novalja i ove druge katastarske općine nemaju tako puno suhozida kao Kolan, jer oni nisu napravili tu podjelu odnosno diobu pašnjaka kao Kolan i nakon te diobe to kad je bilo 1925. onda je svaki svoje ograđivao. To je bila robija godinama. I sad se ti suhozidi održavaju, više manje. Mi smo odgovorni prema starijim ljudima, prema djedovima, trebali bismo ih bolje održavat. Sad nešto država da će plaćat te suhozide da ih se što bolje održava (Kazivač Šime smatra da tih 4 kune po metru je vrlo dobar poticaj za njih da te suhozide održavaju i obnavljaju)."

K4: „Tako da je kompletno područje Kolan fascinantno što se tiče tih (suhozida), to se ne može nešto posebno izdvojiti, jer sve je iskrižano, to ste i primjetili kad se vozite cestom, to je isprepletano suhozidima. To su neke parcele uže, neke su šire, kako tko dobije, tako je gradio zid.“

K4: „Samo ća ja da bi počistio moje pašnjake od te makije, treba puno novaca. Ali dobro, neki ljudi nešto ovako imaju, prodadu možda neku parcelu, onda dio novca potroše u to. Ta bi se makija trebala čistiti, ovca bi bolje iskoristila kroz pašu.“

K4: „Čišćenje parcela od te makije, to bi moglo. Kad bi barem država dala gorivo za bagere, bar to. Za mali dio. Meni bi trebalo par sto hiljada kuna da bi to počistio, da počistim svoje parcele, to bih možda mogao etapno, ali to je isto investicija dosta velika. Neke su parcele prilično čiste, gdje nema te makije, a neke su potpuno obrasle. Jer ona kad počne, sjemeni se i samo izbijaju nove mladice i tako se pokriva kompletno područje. Neke su čiste, ali makija je problem veliki nama, ta sobina i smrič, to je za stočarstvo i ne samo za stočarstvo, ona je ugušila dijelom i kadulju koja je bila na tom prostoru isključivo kadulja i onda se pojavila ta makija, prije 50 godina je to bilo, takoreći ovo brdo je bilo golo. Ona strana gore prema Velebitu gdje posolica više proljiva to je golo, ali ovaj dio vamo gdje je već zaštita, to se stalno oblači u tu makiju i sve gušće, sve se više širi. Ali ljudi su neki počeli čistiti i pokazalo se dobro, bolja je ispaša, više ovca iskoristi, čoban dobiva malo bolju potporu jer ima veći koeficijent i tako.“

K1: „Dolazu ljudi koji nisu za to na vlast. Ova općina bi ja vjerujem preko poljoprivrednog ministarstva i Europske unije za ovo dobila par ovih strojeva pa bi i općina mogla kupit, zaposlit pet, šest ljudi. To bi trebalo se vadit. Inače ako se to ne povadi neće imat paškog sira ni janjetine niti meda.“

K5: „Vrime gre napid, ne možeš vrime zaustavit. Nekad što je nešto bio pašnjak, sad je građevinsko ili nešto drugo. Treba konzervirati i zadržavati postojeće, ali ovisi u kojoj količini. Treba to apsolutno ograničit svakojaki razvoj, treba ga ograničit, ali nikako ne zaustavit, i planski radit. Sad pitanje što je cilj, da li želimo da ljudi lakše živu, da kvalitetnije živu, da bolje živu. A što je bolje živit? Da li je to novac, da to je novac.“

³⁹ **K5:** "Ali moje generacije, čak ih ima nekih, ako uzmemo dvije godine plus, dvije godine minus, ima ih desetak tu u našoj općini koji se bave baš ovčarstvom i sudjeluju u krajobrazu, malo grade suhozide, malo ovce, malo zrušu zid jer su iznajmili pa su susjedi pa onda zrušu onaj suhozid koji je netko gradio. Onda dođe lovac, debel onako, onda ne može preko suhozida pa zruši suhozid i ja moram gradit.“

K5: „U svakom slučaju radit na kvaliteti proizvoda i da radim sam. Da radim na obiteljski način, da to ne širim, da nemam nekog na plaći. Rađe smanjit kapacitete, a povećat kvalitetu. Tako i sad radim. Koliko ima zemlje, koliko se može, koliko ljudska ruka može, čak planiram ne ići na muzilice, na nikakvu strojnu, nego da dobijem veću cijenu proizvoda baš zbog toga jer se više mučim. Ali moji planovi su ostat tu na zemlji, bavit se ovčarstvom, proizvodit paški sir i sad zavis, to su moji planovi, čovjek snuje Bog određuje. Ja sam bi i stariji brat onda sam ja uvijek i pomaga ocu, uvek kad je nešto trebalo sam ja. Onda nisan hti uopće ić u školu. Oduvik sam hti radit ovo ća sad radin i to mi se ostvarilo samo sad treba pomalo. Ja sam tek krenuo radit,

cjelokupnog stanovništva i turista o iznimnoj baštini kakvu otok Pag ima i poticati razvoj i napredak ruralnih područja u kombinaciji s ostalim profitabilnim djelatnostima uz prateći tradicijski način privređivanja.

Magaš (2011:46) zaključuje: „Osnovni preduvjeti budućeg razvoja ostvaruju se kvalitetnim infrastrukturnim uključivanjem Paga u prostorne sustave Hrvatske, posebice povezanošću sa sjevernodalmatinskim kopnom Zadarske županije (energija, voda, odvodnja, mjesni putevi i luka, gospodarenje otpadom i sl.), odnosno Zadrom kao najbližim istaknutim regionalnom središtem. S tim u vezi očuvanje prirodne ravnoteže i harmonije, uz umješno i održivo korištenje otočnih površina, posebice u izgradnji objekata u naseljima i izvan njih, prvenstveno vikend i turističkih zona, postavlja se kao nužnost u suvremenom odnosu stanovništva i gostiju, odnosno i lokalnih i širih društvenih struktura, prema otočnim resursima. Poglavitito se tu misli na očuvanje prirodnih resursa, mora i obala, biogeografske osnove s postojećim biocenoza, geomorfoloških cjelina (plaža, strmaca, otoka, speleoloških objekata), a posebice pedogeografskih s površinama autohtonog sredozemnog poljodjelstva. Ujedno očuvanje, zaštita, restauracija i prezentacija povijesno-geografsko-etnološke i kulturne baštine, što uključuje i golem posao oko sagledavanja onomastičke i toponimijske građe, postavljaju se kao potreba potvrđivanja i unaprjeđenja tisućljetnih uljudbenih obilježja hrvatskih otočnih sredina, pa tako i otoka Paga.”

Kako bi se očuvale krajobrazne vrijednosti i kulturna baština krajobraza otoka Paga, važno je analizirati i vrednovati cijeli otok Pag u povijesnom, kulturnom, sociološkom i krajobraznom smislu kako bi se najprije dobila podloga za stvaranje plana upravljanja prostorom koji će osim očuvanja i unaprjeđenja postojećeg stanja omogućavati daljnji sustavni i kvalitetan razvoj za dobrobit svih stanovnika Paga, a tako i čitave Republike Hrvatske. U nastavku se osvrnulo na postojeće vrednovanje krajobraza otoka Paga koje je dobra podloga za daljne planove očuvanja, ali i odgovornog razvoja pašskog kulturnog krajobraza.

sad tek počinjem. Ja san čak planira početi se baviti ovcama od tridesete, to sam si nekako bi zamisli od tridesete, ali tako splet okolnosti... Onda sam reka bolje da se počnem od 26-e pa ću možda sa 50 stat, a ne do 55, možda mi je bolje ća prije početi. (smijeh) *[Ako dođe do toga da tvoja mama neće više moći praviti sir?]* Onda ide smanjenje ovaca i ja pravim sir. Ili ako mi ne bude ima ko praviti sir, ako ne nađem žensku ili nekog da mogu platiti, iako to nije problem, za naučiti sir ti treba 3-4 mjeseca iskustva ili ajmo reć jedna sezona iskustva i ti radiš sir i platiš nekoga, sad sve zavisi. Ali teško je nać bilo kakvog radnika, ali dobro, dobro platiš i sve zavisi kako će se razvit situacija. Ne, neću odustat, ali sad dal ću ga ja praviti, dal će ga neko drugi praviti, o tome će ciganka gatati, ali vjerojatno neko drugi. Sad dal iz familije ili za plaću to vjerojatno za plaću. Ali to je budućnost, ja se nadam da će mater još bar evo bar 5 godina praviti, ne zbog mene nego i zbog oca i još uvijek je to posal, a možda se i ja u pet godina oženim pa nađem neku koja će praviti sir, a možda nađem neku koja će raditi za plaću ili možda i nekog.“

5.2. Analiza pašnjačkog krajobraza Dinare

5.2.1. Zemljopisna obilježja Dinare

Tekst koji slijedi interpretiran je iz izvora: Dinarsko Gorje, internetski izvor; Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje; Marković (1971); Marković (1989) i Poljak (1986):

Dinara je planina u Dinarskom gorju na granici Dalmacije i Bosne i koja zajedno s Troglavom i Kamešnicom čini prirodnu granicu između Hrvatske i BiH u u duljini od 84 km u takozvanom dinarskom smjeru sjeverozapad-jugoistok. Sama Dinara je duga 20, a široka oko 10 kilometara. S 1000 do 1400 metara visoke krške površine izdiže se niz vrhova, a vrh Sinjal ili Dinara (1831 metara) najviši je vrh u Hrvatskoj. Granicu joj s jugozapada obilježava cestovni polukrug Uništa – Cetina – Kijevo, zatim uz jugozapadnu stepenastu stijenu dugu 6 kilometara prema Kninu i dalje na sjeveroistok do Grahovskog polja, te prema Peulju na jugoistoku i natrag preko 1230 metara visokog prijevoja Privija iznad Uništa koji je dijeli od masiva Troglava sa najvišim vrhom (1913 metara) koji se nalazi se s bosanske strane.

Dinara je građena od pretežno karbonatnih stijena, od krednih vapnenaca i dolomita, pa se u prostoru mogu pronaći karakteristični krški oblici (ponikve, škrape, jame, uvale i slično).

Unatoč obilnim oborinama, zbog vapnenačke građe voda ponire pa na cijeloj planini nema vodenih tokova ni značajnijih vreća. Tek u podnožju planine izbijaju snažni izvori Krčić i vrelo Cetine.

Na jugozapadnim dalmatinskim pristrancima razvio se krški kamenjar s rijetkim oazama šume i šikare, a na višim predjelima livadni i šumski pokrov ne odaju da je to krško bezvodno područje. Šume na Dinari rastu do apsolutne visine od oko 1300 metara. Na sjeveroistočnoj strani prevladavaju miješane bukove i jelove šume, dok su viši planinski predjeli bez šumskog pokrivača.

Na sedlima između zaobljenih golih vrhova, na visini iznad 1100 metara, prostiru se zaravni planinski pašnjaka koji su stoljećima bili ekonomski značajni za ispašu ovaca.

Klimatski se Dinara s dalmatinskog mediteranskog područja naglo diže preko pretplaninskog u planinski pojas i dijeli mediteranski dio od kontinentalnog. Klima je oštra, planinska, sa velikim dnevnim temperaturnim razlikama, te se i za ljetnih noći temperatura zna spustiti do ledišta.

Zbog svega navedenog Dinara je oduvijek imala povoljne geografsko klimatske uvjete za sezonsko stočarstvo pa joj je gravitirao nizinski krški dalmatinski kraj na kojem je bilo premalo obradive zemlje pa je stočarstvo bilo glavna gospodarska grana. Taj kraj čitavog šibenskog primorja preko prostranog zaleđa istočno od kanjona rijeke Krke sve do izvora rijeke Cetine klimatski je nepodoban za ljetnu ispašu stoke pa su stočari bili prisiljeni zajedno s blagom odlaziti na planinske pašnjake ili ga dati drugima na čuvanje. Dok je u ljetnim mjesecima (srpanj) srednja temperatura u poddinarskom dijelu oko 24° C, na Dinari je 13° C, a također padne dvostruko više kiše tako da pašnjačka vegetacija na planini ima dovoljno vlage.

Na pašnjake središnje Dinare dolazi blago koje potječe iz potplaninskih sela Kijeva, Uništa i Cetine. Stanovnici tih sela primali su na čuvanje stoku iz udaljenih mjesta primorja, jer su od takvog zanimanja imali više koristi nego od vlastite stoke. Isti su se poslom stoljećima bavili i stočari poddinarskog sela Uništa.

To je selo koje se smjestilo u podnožju planine između Dinare i Velikog Bata u plodnoj uvali na nadmorskoj visini od oko 700 m. Nalazi se nekoliko kilometara iznad izvora rijeke Cetine, oko sedamsto metara s donjim i oko kilometar i pol s gornjim selom preko hrvatske granice, tako da mjesto teritorijalno pripada Bosni i Hercegovini, ali sva infrastruktura dolazi iz Hrvatske (cesta, struja, pošta, opskrba). Uništa su polazna točka za uniške Doce na Dinari u kojima se nalaze njihovi ljetni stanovi. To je područje koje pokrivaju najveći i najbogatiji pašnjaci. Bez obzira što su ti pašnjaci na bosanskom dijelu Dinare, prava dalmatinskog blaga za ljetnu ispašu na Dinari stvarana su tijekom mnogih stoljeća i smatraju se svojinom običajnog prava.

5.2.2. Povijesni razvoj i povijest upravljanja pašnjacima Dinare

Radi nedostatka povijesne građe za mjesto Uništa, posebno o vremenu prije turskih osvajanja, u ovom radu će se koristiti dostupna građa i o mjestima Cetinske krajine u neposrednom susjedstvu, posebno Kijeva i Vrlike s kojima su Uništa bila povijesno povezana. Tekst koji slijedi kompiliran je iz: internetskih izvora mrežno izdanje Hrvatske enciklopedije; Grad Vrlika; Općina Kijevo; Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja; pisanih izvora: Galiot (2000.); Jurić-Arambašić (2000); Marković (1989.), Piplović (2012); Soldo (2005); Stulli (1967); Šarić (2010).

Neosporno je da su se ljudi na ovom području, dugo kroz povijest, bavili nomadskim i polunomadskim stočarstvom. Na tlu današnjeg Kijeva bilo je središte ilirske općine koja je obuhvaćala područje s desne strane Cetine i sjeverno do Uništa. Rimska vlast, pokorivši ilirska plemena gradila je upravna središta od kojih je jedan bio i u Kijevu. Već od tih vremena vodio je starinski put preko Kijeva i Uništa za Bosnu. U 6. stoljeću Avari su opustošili i razorili Dalmaciju, a početkom 7. stoljeća Hrvati progone Avare i naseljavaju današnje prostore donoseći svoju plemensku i rodovsku organizaciju kao temelj buduće države i župu kao teritorijalni oblik vlasti.

Doseljeno hrvatsko stanovništvo razvilo je dvojni način privređivanja: ratarstvo i stočarstvo. Stada su im se napasala u blizini naselja ili na obližnjim planinskim pašnjacima, a preko zime su boravila u selima. Uz doseljene Hrvate na ovom području žive i zatečeni poluromanizirani i romanizirani domoroci, dinarski (bijeli) Vlasi⁴⁰, koji su tu još od antičkih vremena. U početku žive u svojim zajednicama izolirano od Hrvata, govore svojim romanskim jezikom i bave se nomadskim ili polunomadskim stočarstvom. Kreću se za travom i podižu svoje šatore na mjestima na kojima bi se zatekli: ljeti u planinama, a tijekom zime na nižim župskim pašnjacima.

Te zajednice su živjele samostalno, imale su ustaljena nepisana pravila koja su sami stvorili i njima je upravljao glavar ili starješina kojemu su bili potčinjeni svi članovi. Sve zajednice na području sjeverne Dalmacije bile su povezane u višu plemensku zajednicu, kojom je upravljao vlaški knez. Prihvaćali su feudalnu vlast jer im nije uskraćivala da žive po svojim pravilima dok im služe i plaćaju porez, a vremenom su stekli neka prava i privilegije koje nisu imali ostali feudalni podanici. U tom je važan tzv. vlaški zakon koji je 1436. godine donio hrvatski ban Ivan Frankopan i u kojem se nabrajaju sva prava i obveze koje su se ticale cetinskih Vlaha. Tako je određeno da im ne mogu suditi Hrvati nego samo vlaški sud, da im se ne smiju plijeniti konji jer bez konja ne mogu opstati, te da ne moraju ići u rat za vrijeme kada se bave stočarenjem. Također, nisu bili dužni plaćati travarinu ni na planini ni na mjestu gdje prebivaju zimi. Od obaveza, obitelji su bile dužne o Jurjevu svome feudalnom gospodaru dati ovcu, janje i nešto sira. Tim se započeo stvarati vlaški zakon, a s vremenom su i sposobniji Vlasi uključeni u javni

⁴⁰ „Riječ Vlah ili Vlaj kod različitih naroda naziv je za tuđinca. Na Balkanu je to predslavenski romanizirani stočarski živalj. Turci će pak nazivati Vlasima sve kršćane, Hrvati katkada pravoslavce, a u samoj Dalmaciji naziv Vlaj pridaju naši primorci svim stanovnicima Dalmatinske zagore, slično kao što su ih ranije Mlečani nazivali Morlacima.“ (Jurić-Arambašić, 2000)

i politički život i počeli su živjeti ravnopravnije. Kroz neko vrijeme počeli su se naseljavati u blizini hrvatskih naseobina, pa su postepeno prihvatili norme i običaje nove sredine tako da su se do dolaska Turaka većinom prirodno asimilirali s Hrvatima i u vjeri i jeziku.

Nakon pada Bosne 1463. godine Turci nastavljaju osvajačke pohode prema Dalmaciji, pa tako učestalo prodiru kroz klanac Uništa na prostor Cetinske krajine, a 1522. je osvajaju i njome vladaju gotovo 200 godina.

S napredovanjem turskih osvajanja iz Bosne prema Dalmaciji, narod bježi u primorje i na otoke, a opustošena područja naseljava novo, stočarsko i selilačko stanovništvo koje je imalo svoje glavare i plemensku autonomiju te uživalo povlašteno status "vlaha". Sve prebjege ili doseljenike iz Osmanskoga Carstva (i katoličke i pravoslavne vjere) mletački pisani izvori od kraja 15. do 18. stoljeća zbirno nazivaju Morlacima. Tako su tim imenom nazivali i stanovništvo u zaleđu dalmatinskih gradova, koje se nalazilo pod osmanskom vlašću ili je živjelo uz mletačko-osmansku granicu. Mletački upravitelji u Dalmaciji su povlasticama i privilegijama poticali morlačke starješine (serdare) i njihove obitelji na naseljavanje njihovih teritorija radi borbe i osiguranja granice prema Osmanlijama što su činile morlačko-hajdučke čete.

Morlaci (Šarić, 2010) koristi taj pojam umjesto Vlasi jer taj termin ima izraženo regionalno značenje i odnosi se na Dalmaciju i njezino stanovništvo u dalmatinskoj Zagori bez obzira na etničku i vjersku pripadnost) su bili nositelji transhumantnog stočarstva odnosno kretanja stada za travom i u 16. i 17. stoljeću su postali najvažnija demografska, socijalna i vojna činjenica na prostoru u koji su donijeli svoju kulturu čuvara i goniča svojih stada i socijalne obrasce poput ideala časti, zadane riječi, junaštva, pobratimstva i drugog u kojima je herojski kodeks glavna vrijednost, a nepokornost glavna vrлина.

Turci su u osvojenim područjima zavodili svoju dobro organiziranu vlast, gdje su jasno određene obaveze i prava za sve slojeve stanovništva, uz najveće privilegije za muslimane i kršćane koji su se islamizirali. Cjelokupno zemljište je državno vlasništvo koje je starim posjednicima ostavljeno samo na korištenje. Turska vlastela - spahije dobivali su zemlju kao nagradu za ratovanje, a kršćansko stanovništvo - raja je imalo različite obaveze plaćanja poreza. Fiskalne obaveze su zemljišni porez i glavarina, zajedničkim imenom harač.

Svi su seljaci bili dužni davati svomu gospodaru (spahiji) desetinu (ušur) od svih uroda, te povremeno obavljati besplatne radove na zemlji. Glavarina (harač) se plaćala u gotovu novcu po muškoj glavi i išla je sultanu za vojsku. Filurija je porez koji je iznosio dukat po ognjištu, a plaćali su ga samo stočari. Prema sačuvanim turskim dokumentima može se zaključiti da su se tadašnji stanovnici Cetinske krajine uglavnom bavili stočarstvom i da su imali „vlaški“ status. Odnosno, da je osim doseljenog stanovništva „vlaški“ status stekao i dio katoličkog stanovništva koje se u vrijeme osmanskih provala okrenulo stočarstvu napuštajući sjedilački način života i ratarstvo.

Prednost „vlaškog“ statusa temeljila se na činjenici da su se po osmanskim poreznim propisima posebno oporezivali pašnjaci, a posebno stoka, a nije se oporezivala proizvodnja koja predstavlja osnovu egzistencije. Tako su Morlaci bili izuzeti od plaćanja poreza na stoku i plaćali su samo porez za ispašu i to u novcu ili su davali jednu ovcu od svakog stada. Travarinu

i nomadsku pristojbu za privremeni boravak plaćali su samo oni stočari koji su dolazili sa drugog sandžaka ili pak druge države.

1688. Mletačka Republika osvaja dinarsko područje i protjeruje Turke. Promjenom vlasti došlo je do novih velikih migracija stanovništva. Muslimani su napuštali područja koja su sada pod mletačkom vlašću i odlazili u Bosnu i na druga područja pod osmanskom vlašću, a u te nenapučene krajeve prema mletačkoj Dalmaciji krenuo je još jedan veliki migracijski val kojim počinju stizati novi stanovnici iz Bosne i Hercegovine.

Karlovačkim mirom iz 1699. godine i novim razgraničenjem Venecije i Osmanskog carstva koja je išla takozvanom linijom Grimani, granica se utvrđuje preko Kozjaka tako da veći dio doline Cetine i dalje ostaje u sastavu Turske što je donijelo nove neprilike ovom kraju. Tek nakon još jednog rata i oslobođenjem od Turaka, Požarevačkim mirom 1718. granica je pomaknuta na Dinaru, a cijela Cetinska krajina ostaje pod vlašću Venecije.

U razdoblju od 1721. do 1723. na terenu je provedeno definitivno razgraničenje koje je s otomanskim opunomoćenikom utvrdio mletački providur u Dalmaciji Alvis Mocenigo te se tom Močenigovom linijom proteže i današnja državna granica između Hrvatske i BiH na planini Dinari.

Svi osvojeni prostori planina, šuma i pašnjaka u dalmatinskom zaleđu i sva zemlja bili su u vlasništvu Mletačke Republike pa ju je državna uprava dodjeljivala pojedinim korisnicima. Tako je, osim domaćim siromašnim i zaslužnim obiteljima, dijelila napuštenu i zapuštenu zemlju novim obiteljima prebjelim s turskoga područja.

Zbog nesređenih vlasničkih odnosa i nepostojanja katastarskih knjiga generalni providur 1756. godine donosi Odredbu o uređenju zemljišnih odnosa u Dalmaciji. Svi ugovori o dodjeli zemljišta upisani su u knjige i stvoren je novi katastar poznat kao Grimanijev katastar kninskoga, zadarskog i splitsko-klisačkog područja s popisom čestica, imenima posjednika, površina i vrsta kulture na zemlji. Tim zakonom seljaci u Dalmatinskoj Zagori nisu bili vlasnici zemljišta na kojem su živjeli i obrađivali ga, već samo doživotni pravoužitnici s isključivim pravom nasljeđa muškom potomstvu plaćajući desetinu od prihoda.

Oni koji su dobili zemljišta morali su ga obrađivati i saditi na njemu određene kulture. Nije bilo dopušteno prodavanje, ali su veći posjednici mogli zemlju davati u zakup - kolonat. Grimanijev zakon se bavio i načinom obrađivanja zemlje i odredbama o uzgoju stoke i uređivao je i pitanja vezana za izvore, bunare i zdence. Detaljno se govorilo o tome da je transhumantno stočarstvo snažno utjecalo na procese uništenja šuma u mletačkoj Dalmaciji te su nastojali ograničiti stočarstvo, a posebno zabraniti koze. Ciljevi zakona trebali su u potpunosti izmijeniti društvenu sliku „morlačke“ Dalmacije i sa stočarstva ih preorijentirati na poljoprivredu. Mlečani su bili svjesni da je Dalmacija u 18. stoljeću, s oslobođenim stečevinama, postala izrazito stočarska pokrajina, kojoj glavno obilježje daje morlačko transhumantno stočarstvo koje su smatrali primitivnim i nekvalitetnim. U nametanju zabrana pokušali su pokušavali zabraniti i izdig stoke na Dinaru, međutim, zbog otpora stanovništva nisu mogli provesti svoje planove.

Morlački stočari s istočne strane kanjona Krke, iz cijele Zagore, bez prekida su bili orijentirani na Dinaru i bliže bosanske planine. To je bilo moguće zbog toga što političke granice nikada nisu ozbiljnije poremetile strukturu transhumance. Linija Grimani i Linija Mocenigo izazvale su privremenu pomutnju, ali Morlaci su nastavili koristiti svoje uhodane rute ne mareći za granice. Državnim vlastima nije bila po volji takva praksa, ali su je u tolerirali. Stoga je mletačka vlast na kraju prepuštala Morlacima da sami s osmanskim vlastima sklapaju privatne ugovore i nagodbe o korištenju pašnjaka.

U pregovorima oko linije razgraničenja sa Venecijom, Turska strana je svim silama nastojala da najbolji pašnjaci i sjenokoše pripadnu Turskoj. U tome je dobrim dijelom i uspjela i tako je (u to doba još pusta) Uniška dolina sasvim neprirodno podijeljena na dva dijela, veći dio je pripao Turskoj, a manji dio (Kvartir) pripao je mletačkoj državi. Odmah po određivanju granice dvije države su uspostavile granični prijelaz, preko kojeg su nastavile ići karavane od mora prema kontinentu i obrnuto. Time su Turci zadržali dominaciju na Dinari i kontrolirali putni pravac preko planine u Dalmaciju kroz dolinu Cetine.

Na Dinari iznad Uništa bili su pašnjaci i staje na koje su u ljetnim mjesecima gonili blago seljani vrličkih sela, a kako su Turci povremeno zabranjivali napasanje onima koji nisu stalno živjeli na njihovom teritoriju, maovički stočari su doskočili Turcima na način da su po jednog sina ostavljali na Uništima cijele godine, tako da bi na sljedeće ljeto gonili svoje blago kod sina i tako dugi niz godina, te se na taj način na Uništima formiralo selo sa stalnim stanovnicima, većinom porijeklom iz Maovica ispod Svilaje. Uništa su najviše naseljavana oko 1770. godine, a naseljavanjem na Uništa, Uništani su od turske vlasti dobili u stalni posjed Doce koje su ranije koristili drniški stočari.

Utvrdjena granica je „razdvojila narod u dvije države, ali nije promijenila narodnu srž jer su ostali isti običaji, ista narodna nošnja, isto kolo i iste pjesme u Uništima i kao i u Vrlici, Kijevu i njihovoj okolini.“ (Galiot, 2000:310)

Nakon dužeg razdoblja sukoba i sporova na Tromeđi koji su se vodili za teritorij pašnjaka, a koji su mogli prerasti u veće konflikte, u drugoj polovini 18. stoljeća Mletačka Republika, Austrija i Osmansko Carstvo nastojali su regulirati stočarske migracije svojih podanika i izradili su međunarodne sporazume o korištenju pašnjaka na pograničnim planinama. Ti su ugovori omogućili još veći zamah transhumance. Jedan od sporazuma je i Drniški sporazum iz 1777. godine kojim je zajamčen pristup na bosanske pašnjake Dinare morlačkim stočarima iz drniških sela, te su utvrđena prava i dužnosti plaćanja pašarine osmanskoj pokrajinskoj vlasti. U isto vrijeme, osim drniških i veći dio šibenskih sela su dobila prava korištenja dinarskih pašnjaka. Tim se ugovorom iznova potvrdila i važnost Uništa koje je imalo pristup na najveće i najkvalitetnije pašnjake na Dinari. Uništani su se zato sasvim okrenuli stočarstvu, uzgajajući vlastitu stoku i uzimajući u sumjes stoku iz drugih sela i krajeva.

1797. godine propada Mletačka Republika i Dalmacija, nakon kratke vlasti Austrije, od 1806. do 1813. godine stiže francuska uprava. Napoleon je tako odmah ukinuo mletački zakon i seljaci su proglašeni vlasnicima zemlje, ali je desetina i dalje ostala kao porez koji se davao u naturi. Najvažniji pothvat francuske vlasti bila je izgradnja Napoleonove ceste kada su u vrlo

kratkom roku sagradili cestu dužinom cijele Dalmacije pa tako i cestu od Knina preko Kijeva, Vrlike i Sinja do Trilja. Cesta je izgrađena sve do ispod Uništa, a trebala je preko Uništa voditi dalje za Bosnu.

Od 1813. do kraja prvog svjetskog rata cijelo područje se nalazilo pod austrijskom vlašću. Dvadesetih i tridesetih godina devetnaestog stoljeća trajala je izmjera zemljišta u svrhu izrade modernog katastra na temelju kojega bi se plaćao novi porez državi, zemljarina umjesto postojeće desetine.

Kako su se i dalje stalno vodili sporovi, za pašnjake s bosanske strane potkraj 19. stoljeća izvršeno je detaljno razgraničenje i kartografiranje pašnjaka. Točno se znalo na kojima je ispaša rezervirana za koju općinu, a na kojima je zajednička. Nadalje, sporovi su se vodili sa bosanskim vlastima i zbog broja stoke koja se smjela izgoniti, a redovito i sporovi i pogađanja oko visine i načina plaćanja travarine. Travarina se plaćala najprije bosanskim begovima, a 1858. godine Turska donosi Zemljišni (Ramazanski) zakon o kategorizaciji kojom je propisana pašarina i na svim planinskim pašnjacima. U to vrijeme je donesen velik broj naredbi vezanih za ispašu dalmatinskog blaga na bosanskoj strani, ali su izostale dugoročnije mjere, pa su problemi dinarskih stočara i dalje ostajali neriješeni.

Ramazanski zakonik je regulirao plaćanje pašarine za strance koji koriste pašnjake u Bosni. Nisu priznavali običajno pravo ispaše dalmatinskog blaga na Dinari, nego su samo dopuštali ispašu uz naplatu pašarine. „Napлата se ubirala preko općinskih ureda u Kninu, Drnišu, Šibeniku, Vrlici i Sinju. Pašarina je iznosila 6 krajcara po ovci, za govedo se naplaćivalo 33 krajcara, a za porez na kolibu (kolibarina) 6 forinti za sezonu. Općine Knin, Vrlika i Sinj uživale su na kolibarini popust. Za njih je ona iznosila samo dvije forinte.“ (Marković, 1989:74)

1878. godine Austro-ugarska zaposjeda Bosnu, slabi i nestaje Osmansko carstvo, ali je zadržan običaj naplaćivanja travarine koja je i dalje naplaćivana preko dalmatinskih općina. 1888. godine napravljene su generalne karte dinarskih pašnjaka te su donesene uredbe kojima je propisano koja dalmatinska sela imaju pristup na koje pašnjake Dinare. Također je uvedeno da svi korisnici pašnjaka moraju imati svjedodžbe izdane od nadležnog ureda u Bosni o uplaćenju travarini. Na tim potvrdama su bili upisani svi podaci o vlasništvu i broju blaga, a posebno na koji pašnjak ima pravo pristupa. Radi sprečavanja stočnih zaraza, austrijska uprava u Dalmaciji je uvela i obavezan veterinarski pregled blaga prije izdiga na planinu, a bosanska strana je za sve blago na Dinari tražila „svjedodžbu paše“ koje su postale obavezne.

1918. ujedinjenjem nove Države SHS i Kraljevine Srbije u novu državu pod imenom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, pomiču se teritorijalne granice pa je čitavo područje Dinare došlo pod istu vlast pa se nastojalo riješiti pitanje naplate pašarine za čitav teritorij države, ali nije riješeno pa su se i dalje za odlazak dalmatinskoga blaga na bosansku stranu Dinare morale vršiti sve radnje kao i ranije i slati na odobrenje bosanskim vlastima. Jedino se napлата pašarine vršila različito. Na drniškom području travarinu su kupili starješine ili kolibari i novac nosili osobno u Grahovo ili Livno i tamo ga predavali, a u drugim dalmatinskim općinama popis stočara i uplatu travarine su vršili općinski blagajnici. Pašarina za pašnjake na Dinari je 1922.

godine iznosila po ovci 50 para, a za kolibarinu se plaćalo 20 dinara. Od 1924. tarifa se povećala dvostruko, ali je do 1941. ostala ista. Za ovcu se plaćao jedan dinar, za govedo šest, a za kolibarinu 40 dinara.

Prije Drugog svjetskog rata Dalmatinci su se koristili većim dijelom planine i imali su na Troglavu i Dinari 500 ljetnih stanova i 135.000 ovaca, dok su stočari sa bosanske strane na tom području imali samo 20 stanova s 15.000 ovaca. U isto vrijeme stare Jugoslavije, travarina se u Dalmaciji nije naplaćivala, ali se plaćao općinski porez na blago bez obzira gdje je ono paslo. Kasnije, u Hrvatskoj u sastavu nove Jugoslavije, nije se plaćala pašarina nego su je plaćali samo stočari koji su prelazili na bosanske pašnjake.

Drugi svjetski rat uzrokovao je iseljenje stanovništva Uništa i gubitak sve stoke, a nakon rata mnogi su se vratili i nastavili dalje sa svojom stočarskom praksom.

Stariji kazivač (K8) svjedoči da je iza njih ostalo stotinjak vlastitih ovaca i ostale stoke, te kad se sa svojom obitelji vratio iz izbjeglištva ništa nisu imali pa su ponovo stupili u kontakt sa stočarima iz okolice Šibenika i nanovo pokrenuli posao.⁴¹

Dakle u to doba transhumantno stočarstvo je funkcioniralo na način da bi se prikupile ovce iz šibenskog zaleđa za što su dobivali određenu svotu novaca od stočara iz tog podneblja, takozvanu čuvarinu. „Planinari“ bi osigurali sol za stoku i potrepštine za život na planini te trebali napraviti dogovorenu količinu sira za vlasnike stoke iz Dalmacije. Oni su morali označiti svoje ovce kako bi se znalo čije su. Ukoliko neka ovca ugine „planinari“ su morali donijeti glavu i dio s oznakom ovce kako bi dalmatinski stočar bio uvjeren da je to njegova. Najčešće nije bilo problema oko gubitka stoke jer su jedni u druge imali povjerenja prvenstveno radi obostrane koristi, ali se jako pazilo da do toga ne dođe.⁴²

⁴¹ **K8:** „Tako da smo mi došli na ništa, na golo. Ono što je bilo zeru sitnice, stvari tih, to je pokupilo iz kuće, odnilo, opljačkalo, ništa nisi ima, ni ovci. Iza nas je ostalo po stotinu ovaca, po petero, šestero goveda, konji ostali, sve. Pa uzmi u šaku ono što možeš ka i sada u ratu što su bižali ljudi, ista stvar. Sve ostalo, sve propalo i vratio si se natrag, vratio si se na to bez ništa. Ajde nemaš onda drugog izvora u životu, a stari pradiđ Jokaš taj moj, pa Franje did i onda su oni ovde gonili ovce i stričevići naši. I onda, ajde ponovo ono '47., osme, ponovo ovde, tražili ljudi ima li itko od nas Grizelja gori, ode bio jedan Martin Petković i on uhvati vezu s pokojnim starim i onda je još bilo nas dice razumiš, možemo, nema druge, pa onda tu na Strmac ajmo gonit ovce, '47. počeli. Tada tako je to bilo, sa tim se živilo. Od toga skupiš ono nešto za ovce solarine, travarine, ovo-ono. Travarinu si mora plaćati državi, a ono šta skupiš, šta ti je ostalo nešto priko pogonica ovo-ono dok nisi malo ojača. Kad se zeru stvorilo ala sto kili sira, možda ćemo moći sto kili sira prodati, pa za sto kili sira si uvatio lipo novaca da si moga nešto.“

⁴² **K8:** „Oni su dali ovce, ovde nisu imali pašę... Lito, izgori sve u Dalmaciji, u planinu da ovce mogu preživiti to. I gori bila planina i to sve skupa, zato da pričuvamo ovce ta tri miseca, od Svetoga Ante do Male Gospe.“

K7: „I ladnije i bolja pašę. A oni bi nami platili za to.“

K8: „I oni bi platili čuvarinu. Pa, po ovci kao sada, na sedam, osam stotina ovaca, skupilo bi se nešto, nekoga vraga. Koliko su to plaćali? Njima bilo skupo, a nami malo, kolko si muke vidio oko toga. To ti je omjer sada... Evo recimo, kolko je po trideset kuna, po pedeset kuna sada negdje plaćaju ovce. Tako sedam, osam, deset ovaca, imaš trista pedeset kuna, dvaest, pa onda na sedam stotina se skupi, imaš nešto ili šta ja znan kolko ovaca. Onda i sir je sada...“

K7: „Te ovce, znade se kolko, ja tebi kolko sam dala mojih ovaca. I zapitura, zabilježi, pituru meti koju odredi planinar. Onda po time će znati koje je čije kad se ide lučiti nakon tri miseca.“

K8: „A i mi poznajemo, naša pitura, ima drugih stada, da ne bi bila ista pitura, pa po pituri nađeš ako je netko drugi, ako je utekla...“

K7: „To se ne smi blago jedno drugome izmišati. To triba čuvat ko oči u glavi, to blago da ne bi izmiša. Da ne bi moje prišle u tvoje, da ne bi tvoje prišle u moje.“

Prostor na kojem planinari ljetuju na Dinari privatno je vlasništvo, a pašnjaci su državni odnosno općinski. Privatno vlasništvo bilo je na temelju običajnog prava još od doba Osmanskog Carstva, a službeno se steklo nakon odlaska Turaka iz Bosne.⁴³

Osim što su stanovali i radili na vlastitom zemljištu, uzimali su i tuđe posjede u najam jer je bilo važno mijenjati površine radi obnove paše i radi košnje za što su vlasnicima morali davati trećinu usjeva posađenih i posijanih na toj zemlji.⁴⁴

Za korištenje pašnjaka oko matičnog sela i na Docima morala se plaćati pašarina. Za svaki dio na planini znalo se pod čijom je upravom i kome se plaća. Uništani vrše ispašu na pašnjacima pod upravom općine Bosansko Grahovo pa su od tamo na pašnjake dolazili brojači koji su brojili ovce i prema količini naplaćivali propisanu pašarinu. Ponekad se na razne načine pokušavalo izbjeći platiti dio pašarine ili dobiti kakav oprost, ali to nije uvijek ljudima polazilo za rukom.⁴⁵

Osim korištenje pašnjaka, naplaćivalo se i korištenje šume odnosno sječa drva. Za to se moralo posebno plaćati lugarima koji su bili državno tijelo i koji su davali odobrenje gdje se i koliko

K8: „Blago je bilo, onda se sjati, to je bilo ispočetka, a poslim zvonare istiraš pa za zvonarim nekako olučiš pa ide svaka svome jatu nekako, ali nikada ne bi sve izišle... Onda si dužan za to, moraš platit... Ako krepa moraš doniti obilježje, odere se glava i uši da ostanu da vidi da je njegov biljeg to i onda je on uvjeren da je to to. E, a ako nema, ako si izgubio, mi smo morali platit tu ovcu koja je izgubljena, udavio je vuk, odnio, nema je, nisi naša od njega biljeg. Mogu ljudi nekada virovati, nekada ne moraju...“

K8: „Pokojni ćaća bi uvijek reka: dabogda moje, da nije od ovoga, da nije od onoga, ode od Plenče, onog iz Grebaštice Banovca, sve su to bili ljudi ka prijatelji s kojim si živio, od kojih si ima...“

K7: „Onda kad dođe jesen, dotira ovde ovce, oni dadu malo smokava, oni dadu kad dođe vrime ulje, oni dođu za Božić, dadu vina... Vaik je od tog bilo koristi...“

⁴³ **K7:** „To je starina, od početaka starih. To je naslijeđeno od prije 400 godina, 500. nije 500, ali 400 negdje.“

K8: „To se zva pašnjak, ispaša za blago. Za šibensko blago, za zadarsko blago, za okolice ko zna dokle. Pašnjak, dotlen dotlen seoski, dotlen dotlen državni, dotlen dotlen bosanski. Sve podijeljeno po planinom i udarene ono brojovi. Radi ispaše, ta je planina čuvena, radi blaga, radi ovaca, radi teladi.“

K8: „Znalo se doklen je dalmatinski, doklen je hrvatski... To je bilo za vrijeme Turaka još obilježeno.“

K7: „Pašnjak je bio podijeljen znalo se doklen je seoski, doklen je općinski, doklen državni.“

K7: „Nije pašnjak naš. Nisu planine naše, samo livada, di stanujemo.“

⁴⁴ **K8:** „Na tuđoj zemlji, to je bilo u našome interesu jer je onda bilo da mi tri godine koristimo tu livadu na kojoj mi kosimo i to. Dva dijela nami pripada od te trave, a treći njima.“

K7: „Nemaš ti svagdi svoga mista. Ja idem na tvoju livadu, ti meni daš da ja idem litovat na tvojoj livadi, na tvome mistu, na tvojoj njivi. Tri godine to je u mojim rukom. Moje su ovce to nagnjojile i tri godine ja imam pravo, a ti od toga imaš samo treći dio žita, kumpira, kupusa, trave. Ako ja nemam svoje zemlje... ove godine sam na mojoj, a dogodine sam na tvojoj, prikogodine na čijoj bilo. (Tko su bili ti ljudi koji su davali u najam?) Moji seljani, od sela našog. [Ljudi s Uništa su svaki imali komad zemlje na docima i onda oni ne bi išli gore nego bi ti na njihovom vlasništvu čuvala ovce?] Da. Uzmeš na tri godine na po to, gnjojiš njegovo i onda ima i on koristi i ti.“

⁴⁵ **K8:** „Naplaćivalo se... Čovik koji dolazi, pošalje čovika, pribroji ti ovce i koliko ti je pribrojio toliko je puta toliko po ovcu.

Pašarina se plaćala koju je odredilo taj ovaj dio pašnjaka koji se bavi s tim kao općina toga dijela, kotar, općina.“

K8: „Morali smo mi plaćati na svoje ovce i doli u selu travarinu. Često puta se uzimalo to. Travarina se isto plaćala samo manje, izbjegavalo se. Prijaviš deset ovaca imaš osamdeset i tako otprilike. Ali gori je obvezno bilo.“

K9: „Za pašarinu dolazili su ljudi iz Bosanskog Grahova jer onaj dio gori naš spada pod Bosnu i Hercegovinu. I onda bi općina Bosansko Grahovo poslala brojače pa bi išli po tim torinama, po tisuću il koliko ih je bilo, po bar petnaest torina, tisuću ovaca i više. I onda oni dođu brojat ovce. I onda po tim izbrojanim ovcama plaćalo se, znalo se koja je cijena po ovcu pašarine, i toliko bi se moralo platit poreza državi. To što su se ljudi snalazili pa bi odvojili dio ovaca da ovi ne vide, to je uvijek tako bilo. Nagonile bi se ovce pa bi se odvojile u neku pećinu ili dalje u ogradu neku il nešto. Onda bi se njima spremilo, zaklalo bi se janje tim brojačima kad bi došli ili rakije, rakija je onda bila zakon gori, onda bi ti oni oprostili sto ovaca ili ko zna. Više im potrošiš neg što oni oproste da se oni ugoste dobro. To bi ljudi vidli onda bi im bilo malo pa bi oni još malo odvojili sa strane i tako. To je snalaženje.“

smije sjeći prema propisima države. Kada bi zatekli ilegalno iskorištavanje šume, naplaćivali bi kaznu.⁴⁶

Nakon Drugog Svjetskog rata započelo je postupno raseljavanje stanovništva, a otprilike oko 1985. ovaj je kraj gotovo opustio, mlađi su otišli na školovanje ili poslom u gradove ili inozemstvo i stočarstvo je zamrlo. Domovinski rat samo je ubrzao i okončao proces depopulacije Dinare.⁴⁷

⁴⁶ **K9:** „Interesantno je gori, imaš točno gola brda, planine di su lokve, kud su bili pašnjaci, a di je šuma. Di se živilo i sad si ti na konjima mora ići dva sata do šume. Nisi ti moga pilat ti ti očeš, sić šumu, jer tu se sve na drva radilo. I mliko grijalo, i spiza i sve na drva išlo, sve se na konjima dogonilo. Šuma je bila daleko, nisi smia sić kako ti hoćeš, di ti očeš, sve je to bilo propisano, nisi smia ić kako je tebe volja. Pošumljavanje nikakvo nije bilo, kako je bilo onda kad sam ja bia dite tako je i sada.“

K8: „To se plaćalo, bilo je slučajeva da odeš, računaš neće lugar doći pa neće za suvo ništa, je vraga, zna i za suvo ponekad opomenit, ali najčešće naplatit. Znalo je biti opasno za sirovo kad bi za neku građu kao što smo lise mi te cipali. Ja i pokojni ćaća za pojate, žioke u Ruji tamo na kijevsjoj strani. I j*, povalili mi, ima tamo izbora, nekih bukava i toga svega skupa. Ali j* tu je malo slobodnije od lugara pa ćemo pokušat tamo, a i te žioke (*letve*) nekako, nisu one lise nego triba uže. Di se opet slamom pokriva priko toga kao i kolibe, one što su se pokrivalo. Dođe lugar, na 70 metara lega za bukvu koja je povaljena, koja je srušena, trula, sama od sebe pala, i uze nas na nišan. Stoj! Mi gledamo, šta je, lugar. Šta je, šta vičeš, stali smo. I j* on doša. Šta ste to radili? On se uplašio da su to bili Kijevljani. A Kijevljani su za njega ustaše i opasni, mogu okrenit protiv njega. Kad je vidio da smo mi sa Uništa, mi smo rekli sa Uništa, Grizelj Jure i Marko mali, onda je prominio ploču. Onda je kaže, mislio sam da ste s Kijeva, platili bi veliku kaznu, a vako nećete puno. Platili smo svakako, ali nešto umanjeno. Moga ti je ništa, ali on se nije želio mučiti, ko zna oklen je i di je ču sikaru daleko na drugim stranama i sad on mora opravdati da je on tu bio, da je nekog uvatio, kud je on sve oda na tome dijelu.“

⁴⁷ **K7:** „A sade to kako je sad ovaj zadnji rat ovaj prokleti doša, toga ničega nema, toga nestalo. To blago propalo, više niko ne drži.“

K8: „To malo se smanjilo i prije rata.“

K7: „Onda narod je poče ići po Njemačkoj, poče ić kojokuda, rastavilo se, otišlo, raselilo, stari svit umro...“

K8: „Rasula se obitelj, nisi se više moga baviti kad se obitelj raspe onda ode u Njemačku to prikida se, nema s čim to radit i tako dalje. Tako da je odlazak u Njemačku smanjio to sve skupa, i to planinarenje i te mnoge stvari. Onda ljudi pribacivali se, išli u Split raditi, kojekuda, u tvornicu cimenta, Dugi Rat tu tvornicu, na sve strane da bi se moglo nešto.“

K8: „Drukčije se okrenilo, počelo se drukčije živit. To je bilo prvo pedeset i nekoliko godina kad smo mi gori živili, ima više od pedeset i dvi godine da smo mi ode, i tri. E kako smo mi došli ode to je propalo, planina. Ode je odma bilo drukčije. Tu je Šibenik, on je radio u Šibeniku, kašnje je oša u Njemačku, kašnje dica završila školu, razišli se. Počelo se drukčije i bolje živit, eto t' moje dite.“

5.2.3. Tradicijske prakse stočara Dinare

Potrebno je osvrnuti se na tekst Šarića (2010) Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt za uvod u ovo poglavlje. Šarić Dinaru definira kao antropogeografski i etnokulturni prostor u smislu koliko su ekološki aspekti planine odnosno njezina prostorna struktura utjecali na pojavu i razvoj morlaštva kao povijesnog entiteta, odnosno koliko su antropogene strukture oblikovale i obilježile planinski prostor. Kako kaže, planina je upravljala životom Morlaka, a oni su upravljali ekosustavom planine – kroz stočarstvo i sječu šume mijenjali su i preoblikovali okoliš planine prilagođavajući ga svojim potrebama. U vrijeme 15. i 16. stoljeća transhumantni oblik stočarstva potpuno je prevladao, odnosno u vrijeme ekspanzije vlaškog sociokulturnog modela. Povijesne i prirodne granice, odnosno u slučaju Morlaka planine, nisu bile čimbenik radvanja i izoliranja već čimbenik spajanja. Planina je bila čimbenik povezivanja i usklađivanja interesa pastoralnih zajednica po čemu je dinarski prostor zaokružena antropogeografska i sociokulturna cjelina. Dakle, ona kao socijalni prostor je razmeđe, ali i mjesto susreta koja obzirom na udaljenost autoriteta državnih vlasti pruža autonomiju i slobodu, ali i trajnu egzistencijalnu neizvjesnost radi čega srodnički odnosi postaju najpouzdaniji oblik socijalnog udruživanja. Na planini se javlja disperzna naseljenost. Između katuna odnosno stanova javljali su se veliki međuprostori radi slobodnog kretanja stoke bez bojazni da će prelaziti na tuđi pašnjak. Stočarske naseobine smještale su se po manjim docima i krškim uvalama, obično uz rubove pašnjaka ili u zavjetrini. Planinski okoliš bio je u izravnoj vezi s vrstama i oblicima stočarske proizvodnje te podjelom i organizacijom rada.

STOČARSKA KRETANJA DO DINARE I UNIŠKIH DOLACA

Kada blago kreće na Dinaru, ne kreće na taj boravak stihijski, nego uz poznate i ustaljene norme ponašanja koje su se stvarale tijekom mnogih stoljeća. Tako se u narodu točno znalo kako se u tom pogledu treba ponašati i bilo je nedopustivo raditi drukčije.

Put do Dinare iz šibenskog i drniškog kraja slijede trase stočarskih putova kojima se ovdašnji stočari koriste od davnina. Najduži pristup do Dinare ima blago iz Dalmatinske zagore i šibenskog primorja. (Marković, 1989)

Blago iz šibenskog primorja kretalo se najkraćim putevima prema Drnišu iz više pravaca: prvi je išao starom cestom preko Konjevrate, drugi je vodio preko sela Vrpolja i Danila, a treći preko Perkovića i Unešića. Oko Drniša je blago prenoćilo pa nastavilo putevima koji su se dijelili ovisno gdje blago treba stići. Preko Petrova polja prema Vrlici ili preko Kosova polja i Suhog polja prema Uništima i središnjoj Dinari. (Marković, 1989)

Na središnjem dijelu Dinare najznačajniju ulogu su imali stočari iz sela Uništa. Oni su se rano počeli baviti uzimanjem blaga iz udaljenijih dalmatinskih sela, te su tako stvarali velika sumjesnička stada koja su izdizali na bosansku stranu na pašnjake na Docima, Batu i Gnjatu. Od sela do Dolaca, gdje se nalazi većina stočarskih koliba stiže se preko planinskog sedla Privije za manje od dva sata. Na Docima su imali oko 30 ljetnih koliba s torovima. Njihove obitelji su bile brojne, pa se čuvanje blaga obavljalo u krugu obitelji, bez unajmljene radne snage. Do

Drugog Svjetskog rata držali su gotovo čitavu organizaciju okupljanja dalmatinskog blaga, to su u manjoj mjeri nastavili i nakon toga da bi krajem stoljeća sasvim prestali sa svojom stoljetnom djelatnošću. (Marković, 1989)

Slika 242. Ilustracija stočarskih kretanja na Dinaru Mirka Markovića (Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51, online verzija)

Na obrađivanom području planine Dinare vrši se transhumantno stočarstvo u ljetnim mjesecima. Postoji nekoliko načina privređivanja na dinarskom području koje je naveo i Marković (1989.) koji vrijede i za obrađeno područje:

Prvi i najjednostavniji je individualno privređivanje domaćinstava. Obitelj odlazi na „ljetovanje” s vlastitim stadom i drugom stokom te proizvode sir za sebe i za kasniju prodaju. Također znaju imati i svoje livade koje onda kose i skupljaju sijeno.

Složeniji način je udruživanje domaćinstava radi zajedničkog izdiga kako bi se premjestila stoka iz sela radi nedostatka pašne u selu ili pojedinačni odlazak obitelji koja izdiže stoku pojedinaca iz sela.

Treći način je profesionalno obiteljsko uzimanje župskih ovaca u sumjes radi sezone ispaše kakav su radili kazivači.

Četvrti način je onaj društvenog tipa koji se u potpunosti bazira na ekonomiji gdje po nekoliko čobana zajednički čuva po nekoliko tisuća ovaca te na taj način zarađuju za život.

Posljednji način bazira se na profesionalnoj skupini čobana koji bi u sumjes uzimali i po nekoliko tisuća ovaca. Njih i po desetak nije dolazilo iz Uništa, već iz okolnih sela. Imali su svoju iznajmljenu parcelu na kojoj su boravili, svoju „majuu“ koja im je bila domaćica i koja je sirila mlijeko. To su znale biti ili žene ili sestre od nekog od čobana, odnosno „stare cure“, ali dnevne obaveze su bile jednake kao i kod ostalih načina privređivanja.⁴⁸

Tijekom posljednjih nekoliko stoljeća zapaža se povjesni kontinuitet stočarskih udruživanja koja su se razvijala u skladu s etapama razvoja društva od primitivnijih ka naprednijim. Na Dinaru su oduvijek stočari polazili po nepisanom redu, povezani zajedničkim odredbama koje su svi poštovali. Tako se radilo u srednjem vijeku, zatim u doba turske i mletačke prevlasti pa sve do kraja 20. stoljeća. Počevši od bunjevačkih katuna, preko mlađih vlaških katunarskih zajednica, zatim kumpanijskih družina od 18. stoljeća koje su nestale i ustupile mjesto stočarskim družinama.

Razlozi udruživanja stočara u družine javili su se nakon povlačenja tursko-mletačke granice preko Dinare. Stočari iz poddinarskih naselja su prvi prisvojili bolje pašnjake, pa su time stočari iz udaljenijih dalmatinskih sela ostali prikraćeni i ulazili su u sukobe. Radi nastupanja kod vlasti stvarali su stočarske družine organizirane po uzoru na vojne pa su dobile naziv kumpanije. Tako su se na Dinari tijekom 18. i 19. stoljeća umjesto ranijega katunarstva počele širiti organizirane stočarske kumpanije, kojih je primarni cilj bio pristup ispaši, a u drugom redu prihod. Stočari koji su sudjelovali u takvim kumpanijskim družinama točno su znali svoja prava i dužnosti, iako to nije bilo pismeno regulirano. Izabirale su se kumpanijske starješine, a on je birao trojicu pomoćnika – harambaša, od kojih je jedan bio čelnik jalovarskog stada, drugi muzničkog, a treći janjičarskog. Svaki harambaša je birao svoje čobane i vodio na planinu svoje stado samostalno. Jedna kumpanija od četiri do pet tisuća ovaca brojila je obično 30 do 40 čobana koji su morali raditi složno i biti poslušni starješini. Što su u međuvremenu stekli, nije bilo isključivo njihovo vlasništvo, već su to morali dijeliti s vlasnicima blaga. Vlasnici blaga

⁴⁸ **K7:** „A kupili se čobani, po deset čobana, i poviše, pa bi se ljudi složili pa bi skupili po pet iljada ovaca i gonili na te planine tamo i uzeli bi jednu ženu za majuu da siri. Ti bi čobani čuvali i danom i noći to blago i muzli, a jedna bi domaćica bila koja bi to sirila. Jedan bi između tih bio dobar, brija mišine, i taj čoban izliši se da ne ide ovcom pa onda siri taj sir i slaže u mišine. Onda na jesen taj sir podile. To se tako radilo kad se ono grupno po desetak čobana i puno ovaca.“

K7: „Po deset, petnaest njih, ne iz sela, iz okolnih sela. Pa se ljudi dogovorili pa bi oni to veliko stado imali po pet iljada ovaca, ti čobani što bi se skupili. Pa bi oni gori imali svoj komodu, svoj slobodu, svoju majuu, svoju kolibu, svoje blago, svoje domaćice koje sire, koje među sir u mišinu. To nisu domaća obiteljska grupa, ma to je... ljudi se dogovore. Način je bio isti, dakako. Musti dvaputa, siriti, mečat sir u mišinu. A čim bi se hranili... svaki taj čoban koji nije obiteljski, svoju hranu potira sa seбом, brašno, robu, di će spavat, u što će se prisvuć. Sve bi išlo to š njime, obiteljski, njegova obitelj ga doseli.“

dobivali od kumpanije veći dio prikupljenog sira i skorupa s planine, a čobanima je pripao tek manji dio. (Marković,1989)

Nakon je 2. svjetskog rata kumpanijske organizacije su nestale radi industrijalizacije i smanjenja broja stoke, a zamjenile su ih stočarske družine koji su se udruživali radi zarade. Prikupljali su blago po selima dok se ne sastavi stado od oko tisuću ovaca ili više. Družinu su činili poneki od vlasnika blaga, ali i ostali koji traže sezonsku zaradu. Promijenjeni su uvjeti pa vlasnici blaga plaćaju čuvanje, a od svojih ovaca s planine ne dobivaju ništa i svi proizvodi pripadaju članovima družine. (Marković, 1989)

Individualnim privređivanjem bavila se kazivačica sa svojom obitelji prije udaje. Na Uniškim docima imali su košaru u koju su dolazili svako ljeto s vlastitim stadom. Ondje su obavljali sve poslove vezane za domaćinstvo i stoku. Posjedovali su veći broj livada koje su kosili i od kojih su dobivali sijeno. Osim ovaca, držali su i volove koji su dolazili iz Dalmacije iz istog razloga kao i ovce, radi ljetnih vrućina i nedostatka paše. Nakon što su se vlastite ovce pomuzle, zadužene osobe bi otišle u provjeru volova, okupili bi ih ukoliko su se razišli, odveli na lokvu i o njima nije trebalo više brinuti koliko o ovcama pa je to za višečlanu obitelj (osmero djece) bila jednostavnija i povoljnija opcija.⁴⁹

Trećim načinom se bavilo svo troje kazivača (muž, žena i sin, treće dijete od ukupno pet do svoje devete godine života) naslijeđeno od obitelji starijeg kazivača, odnosno zajednički nastavljeno u istom domaćinstvu. Kazivač je samostalno sa svojom obitelji, a zatim i kad mu se pridružila kazivačica boravio na šest, sedam mjesta - ispod šume Šala, na Bunariću, Kupresu, za Glavicama, Jagodića guvnu te na Grizeljevom strmcu.⁵⁰ Takav način privređivanja opisan je u nastavku.

⁴⁹ **K7:** „Oni su imali svoje ovce i svoje krave i svoje konje i svoja goveda. Oni su tamo to držali, čuvali, muzli... Kosili svoje livade, oni su imali dosta te planine, tih livada. I kosili, radili, svak glavu čuvali za se. Pet, šest nas je bilo, sedam, čeri i kako se koja udala nako stari više nije moga, nije ima s kime raditi i odusta od toga, eto ti. Išli su oni na planinu i onda salaze, idu gori i doli. I kući i u planinu.“

K9: „Dida je ovcama se bavio, to od pradida još. A materin ćaća, on je kupio volove, ovdje iz Dubrave, iz Danila... ljudi su imali volove i prije se oralo sve na vole. Onda kad dođe lito nemaš di s volima, nema ode hrane, nema trave, velike vrućine, nema vode. Onda je dida ima po trista volova sakupio i bilo je njih više koji su kupili vole. I onda bi skupio vole i moja mate, to su one bile cure, čuvala vole. Imali su nekada davno prije ovce međutim dida se odlučio baviti volima. Triba manje svita, za blago, za ovce, velika je obitelj, za bavit se ovcama, mužnjom i tako dalje. A za vole ima jednog čobana koji je svaki dan iša volima. U početku je kad se dotiraju voli u planinu, onda se prvih deset dana moraju voli čuvati dok se nauče u jato, voli noću od vukova, znaš kako spavaju voli, od vukova, u krug, guzice unutra, a rogovi vanka i tako trista volova tako leži. Imaš vole koji leže i oni unutra koji stoje valjda kao stražari, kako to priroda radi svoje, onda se minjaju. Tako da kad dođu vukovi voli samo guzicama unutra jedni drugima, a svi rozi vanka za obranu, ne može vuk, ne smi prići. I onda kad se ti voli nauče, ti ih naučiš na lokvu, s lokve, di će po danu ležati i na kojemu brdu i voli nauče i onda kasnije ne moraš bit po cili dan kod njih nego dođeš samo po danu, jedan put skupiš ih ako se rašire, ako odu di, povežeš ih ponovo, otiraš na lokvu... Oni su volove držali, mi smo sa ovcama. Onda te bi ovce, interesantno gori, dobro je kad je kiša, onda ne moraš gonit na lokvu, kad je kiša, kad je mokro, kad ima rose, onda svaki drugi dan goniš na lokvu, ili treći, ali liti kad nema vlage svaki dan mora ovca na lokvu ići.“

⁵⁰ **K8:** „Ma vraga, minjali smo doli di su ove košare, doli smo bili pedesete godine, te sušne godine blizu gori, Šala se zvala, Krivodalo ta. Pa onda u tome polju isto doli, samo s drugu stranu polja. Doli smo stali jedne godine. Pa onda Jagodića guvno, čim priđeš priko brda, priko ove Privije, tu smo stali. Pa onda smo stali za Glavicom pa je to prominjeno... Dakle ovako: Strmac jedno, Krivodalo dva, Jagodića guvno tri, Glavice četri, četiri mesta... Bunarić pet, Strmac šest, Kupres sedam i eto ti.“
„Mi smo imali Strmac i Krivodalo, ona dva mesta, kasnije za Glavicom, to nije bilo naše, to nam je čovik iznajmio, posudio da na njegovome imamo. I onda kad ti tuđu njivu gnojiš onda imaš pola trave s njegove njive valjda tri godine pravo kositi. Kasnije kad je ćaća kupija gori na Bunariću, tu smo imali jedne godine torinu, onda je kasnije ćaća kad smo išli amo proda. Znači imali

Iz sela Uništa „planinari” bi se uputili u sela šibenskog zaleđa. Najprije bi najavili kada kreće polazak i dogovorili mjesto sastanka s čobanima. Na primjer, otac i sin bi dočekali čobane s ovcima i od svakog uzeli podatke, zapisali broj ovaca, koliko ih ima ukupno i koliko ih ima mliječnih jer bi se ovisno o njihovom broju izračunala količina sira koju bi „planinar” morao dati vlasniku ovaca po završetku „ljetovanja” odnosno po povratku s planine i kad bi vratilo ovce vlasnicima. Na putu prema Uništima, odnosno Dinari, „planinari” su imali pomoć „pojavaka”. To su bili ljudi iz sela u kojima su se uzimale ovce, najčešće svake godine isti, koji bi pomagali goniti stoku skroz do Doca.⁵¹ U zamjenu bi dobili svježe napravljeni sir. Broj ovaca koje su čuvali ovisio je o mogućnostima same obitelji. Obitelji, kojih je bilo dvadesetak pedesetih, šezdesetih godina prošlog stoljeća u vrijeme kada su kazivači bili aktivni čobani, „ljetovale” su na „torinama”. To je bio naziv za posjed na kojem se živjelo i radilo za vrijeme ljetnih mjeseci. Na livadi su se postavljali torovi kojima se mijenjao položaj svakih pet, šest dana, a na takvoj nagojenoj zemlji su se sadili krumpiri u proljeće ili žitarice u jesen.⁵² Već u proljeće počele bi pripreme za izdig: popravljale bi se košare, kolibe, bunari, torovi i pritorci, kupilo se kamenje s livada koje bi se obrnutim busenom zaštitile od ispaše radi košnje do blagdana Sv. Ilije 20. srpnja⁵³, a do Sv. Petra 29. lipnja bilo je pravilo da se stada moraju istjerati na planinu. (Galiot, 2000.) Također, u proljeće bi se sadilo razno povrće na zemlji koja

smo na tri mesta. Kad se Mijo rodio bija je negdje neki Kupres, ja ne znam čije je to bilo, bili su gori tamo kad je Mijo bio mali, kad se rodio. To je bila planila koliba ta, zapalilo se.“

⁵¹ Kazivači su ovce uzimali u sumjes iz Grebaštice i Vrpolja. Vlasnici su dotjerali ovce na vrpolske Vlake te se kazivač s pojavcima uputio prema Danilu, preko Žitniča do Drniša i Tepljuha gdje se prenoćilo. Dalje se nastavilo preko Kosova i Markovca, zatim Suhog polja i Kijeva do Uništa, gdje se nastavilo dalje za Uniške doce.

⁵² **K7:** „Ovo se zove Vrpolje, ovde, tamo priko brda zove se Grebaštica. Tako sela ima naokolo po cijeloj Hrvatskoj. I svak se je bavio blagom i poljoprivredom. Svak bi imao ovaca, od tog se živilo, o blagu i o poljoprivredi. I sad planinari dolaze odozgor, njegov ćaća, kašnje on, kako je je i on s ćaćom i to bi blago ljudi sakupljali, ko će čuvat liti tri miseca, čuvati po selim. Ti daješ svoje, onaj daje svoje, ja pišem čije uzimljem, kako se ti zoveš, kako ti je ime, kolko imaš ovaca. Dolazi planinar, bilježi planinar te ovce; tvoje, od drugoga, trećoga, tolko i tolko. Kolko moreš čuvat potiraš dvista, pet stotina, tisuću... Moja obitelj, ako možemo čuvati tisuću ovaca onda mi to samo obiteljski čuvamo, ali ako nemeremo nećemo ni tolko. Čuvat ću pet stotina, čuvat ću dvista, kolko očeš. (...) A domaći, ko mi šta smo naša obitelj, kolko morete čuvat to je to, šta je god. Di lituješ, tute gnjoiš, tute ovce seru. Na tome gnjoju u jesen kad se okiša to se izore pa se posije ozimica. Pa onda ostavi se jedan kraj, pa posiju se na proliće kumpiri, posije se na proliće kupus, posije se na proliće ječam. I onda to je hrana bila, a to je sve na samaru moralo sać u selo.“

K8: „Sve skupa, dat je njima svima zadatak. Reče se prije nego su jedan drugome razumiš, tako i tako pitura, krećemo ovcom tada i tada iz Grebaštice i to, nać ćemo se ode na Vlakama ili gori malo više poviše Danila i to. I onda tu skupe i dolaze. I onda, koje nisam popisa od kuće do kuće, ja sam pisa to uvik, ime toga i toga, tolko ovaca, tolko i tolko muzenih, tolko jalovih, koliko bez mlika. Jer za one koje su imale mliko mora si davat sir. Po po kila, na tri ovce po kila, i kako se to dogovaralo...“

K8: I onda si istira ovce. Onda mi gonimo gori sami, ne možemo sami pa triba par njih, pojavaka. Pa onda su se javljali neki ljudi koji su bili ka skoro uvik isti. Svake godine isti ljudi, oni odavde. Oni bi gonili s nama na Doce na planinu i onda bi se vratili. Onda bi prvi sir smišali onako ridak, sve skupa voda u njemu, da je bilo najlona pa smotaj u nešto, nego ono metne on u torbu, u nešto bi svezali, neku krpu, ajde to i onda po guzici mu piša ono surutka dok dotira kući. Al kakvi, sir je sir - nemoš doć kući bez sira. Kad to malo stisne se i to posoli, onda je to bilo i za njih ovde. Napravili se ti sirčići, onda bi svakome ode mora dat po sirčić.“

K7: „A mi smo to zvali torina, po dvadeset je ljudi držalo te ovce. Drugi nije ima ko s kime. Nemaš obitelji, nemaš familije, nemereš ti čuvat blago tuđo ako nemaš s kime. Većinom su išli tko je moćniji.“

⁵³ **K8:** “Kreće se, evo doli u selu se krećalo već oko Svetog Ante, posli Svetog Ante. Doli prije trava sazori, a gori je planina, gori sporije, prid Gospu.”

K7: “Okolo Svetog Jakova, Svetog Ilije.”

K9: „Kosilo se, mi bi došli gori oko Svetog Ante, znači negdi krajem šestog miseca počela bi kosidba, ovisi o godini, o kišama, o svemu. Krajem šestoga i to bi se pokosilo kroz sedmi misec, prvu polovicu sedmog miseca, sedmi misec bi sve bilo pokošeno. I onda u osmi misec dolazi ječam, raž, žito, vršidbe i drugi radovi. Tako je to išlo jedno za drugim.“

se gnojila prethodne godine⁵⁴, a vlasnici ovaca otkuda su dolazile ovce bi sredinom petog mjeseca strigli ovce kako im ne bi bilo vruće za ljetnih mjeseci.⁵⁵

Kazivači su na planinu sa svojim stadom odlazili 13. lipnja na blagdan Sv. Ante i ostajali do devetog mjeseca.⁵⁶ Na planinu se išlo s vlastitim odnosno „domaćim” i tuđim odnosno „bučkim” ovcama (Galiot (2000.) ih naziva „donjskim”) i ostalom stokom, kravama, volovima, konjima, svinjama i dr., a neke bi ostavili i u matičnom selu na čuvanju ukoliko nije bilo mogućnosti za voditi ih u planinu. Ovce bi vlasnici ranije označili bojom na točno određenim mjestima, a neke bi imale i „bilig” na ušima kako bi ih mogli prepoznati po povratku ili u slučaju da im se nešto dogodi.⁵⁷

Prije ženidbe su kazivači živjeli svatko sa svojom obitelji, a onda je kazivačica prešla u obitelj svoga muža. U školu su uglavnom išla muška djeca, a s poslovima u kućanstvu ili oko ovaca se kretalo u najranijoj mogućoj dobi. Na posjedu bi uvijek ostajali sinovi, a kćeri su odlazile u kuće svojih muževa gdje su onda živjele i sa njihovim roditeljima, eventualno i sa starijim članovima obitelji, braćom i njihovim obiteljima, s muževim sestrama ukoliko još nisu bile udane i sl.⁵⁸

⁵⁴ **K7:** „I onda di je bila ozimica na proliće drugu godinu posiješ, tute posadiš kumpire, lipo, meko, gnjorno, posadiš kapule, posadiš kupusa, posadiš važola, (...)“

⁵⁵ „Prije nego se ide gori. Kad ono, oko Paškala, ono prije svetog Ante, kraj petog, početkom šestog miseca.“

⁵⁶ **K7:** „Liti se živilo na planini, tri miseca, od Svetoga Ante do Gospe skoro do Rožarice, do prvi devetoga. Onda sađe kući, onda se kod kuće živi ono sedam, osam miseci, kolko triba.“

⁵⁷ **K7:** „Jednoga, dva prasca. Na noge ih gonili u planinu, na noge s planine. Polako, polako, to sporo ide, teško, debelo. Di god koju po putu i krepa i tako.“

K7: „Goniš prid seboj pa goniš ih na vodu, na lokvu ka i ovce šta idu. Goniš ih kad triba i kad imaš vrimenta. Imali smo krave, imali smo junce, imali smo volove, imali smo konje, imali smo . eto ono seljačko domaće stado, blago. Di god bi ostavili krave kod nekoga na selu kad ne bi mogli to čuvati. Kad ne bi ima ko. Ovaj ne bi bio kod kuće, Ante bi bio koji di, koji kuda, onda dica moja nejaka, onda ostavi krave drugome, nemereš gonit sa sobom. Nek drugi muze i čuva.“

K7: „A goveda, a volova, a krava, konja, svega. Pune planine te su bile blaga.“

K9: „Točno se znalo ove su se zvale domaće vlastite, a one su bile bučke. Ove su dolazile iz Dalmacije što si posuđiva, što su ljudi dali da čuvaš, te su bučke, a svaka ovca je imala, piturana. Svak je ima svog, oni bi dogovorili, ljudi, ko će kako piturat svoje ovce da se zna kada ode u tuđe stado koje je čija. Pa bi znalo na desnu stranu gori leđa staviti, pa na livu stranu boju koju si uze, pa nazad na vrh kostiju, i gori na pleći. I čak stavljali na glavu. Zelena, crvena, roza, ovisi kako je ko ima boju, tako se šinjavale. I naše ovce su se čuvale skupa, naše i te odavde, ali se znalo koje čije ovce. Onda su ovce prije imale rupe u ušima, bilig, znak, tako da se razlikovalo i u selu kad se ovca izmiša, zna se po znaku koja je čija u selu ili gori na planini. I onda kad bi dotirali te ovce ode onda je bija rat. Kad su oni lučili te ovce, lito, udebljalo se blago gori, posla si ih mršave, one gori u planini, ima trave, klima. Kad dođu ode ne poznaju svoje ovce, onda tražu nema mi ove nema mi one, a onda se site da su ju zaklali za Božić. A ono što bi failio ili što bi udavia vuk, ili što bi krepalo ili znali biti nevrime, krupa i tako, onda bi donili oglavinu od ovce, odere se to je oglavina. Ima biljeg na ušima i onda ljudi znaju da je to njegov. Kako je ona stradala, nemaju pojma. Jedne godine ja se sićam na Strmcu, stradalo je jedno pedeset ovaca, odavde oko svetog Ante istirali ovce, a gori krupa, zima, umorno blago, više od pedeset ih je crklo. I onda su zvali, dida pokojni, došli doli u Kijevo i onda zvali u Grebašticu, onda ljudi došli gori, ne bi smia zakopavat dok ljudi ne dođu, nije bilo kao danas, mobitel, slikaj, nazovi nego to je bilo tako. Bilo je tih teških godina. I nije lako uzeti blago, dida to nije nikad moga podnit, uzet tuđe blago pa ne vratit, ono brka, dignutog čela, pošten. A ovi danas mlađi kad su išli, zakolju tuđe, k.... vuk udavia, ovaj, onaj, a to tada nije bilo.“

⁵⁸ **K7:** „Tamo, tko je sve živio, stric i strina i moja mate i moj ćaća, bilo nas je petnaestero dice i koječega, i njiova mate i njiov stric stari. Mi smo skupa živili, skoro... Eto ja sam se i udala iz te obitelji. I to kašnje se razdililo, bilo u mene pet, šest sestara, brat se moj kašnje rodio.“

K7: „Onda sam živila sa svekrom, sa svekrvom i bile dvi zaove i diver. Zaova Boja i Anica i Ante. Nas četvoro petoro i mi smo čuvali ovce. Marija se udala prvo na godinu nego sam ja došla u njih u Grizelje.“

K7: „Nisam ni išla u školu. Nije mi ćaća da ić u školu. „Što će ženskom ditetu škola?!“ Tribaš presti, tribaš plesti, tribaš vesti, tribaš blago čuvati. Šta će ženskoj škola...“

K7: „Ja sam počela s tim čim sam prohodala. Slalo me ovcom, slalo me ode, slalo me... I mate mi da prešlicu, dade mi igle, dade mi vesti, krpiti, radit domaći rad ko je iša u školu.“

K8: „Mi Hrvati pogotovo, mi smo izbjegli tada '42. godine od tih četnika gori, onda je to bilo za nas užas. Onda smo otišli, vratili se '46. Otišli smo '42., četiri godine tamo bili, tamo išli u školu i tamo je sestra Marija završila 5. razred, a ja sam bija

Dan bi kretao mužnjom ovaca koju bi obavljalo više članova obitelji. Nakon toga se pripremala hrana te je glava kuće određivala tko što radi taj dan. S ovcama bi se išlo po nekoliko kilometara daleko, mijenjajući smjer kako bi našle novu pašu svaki dan. Ovisno o padalinama, rosi ili udaljenosti, ovce bi se vodile na lokvu svaki ili svaki drugi dan. Oko jedanaest, dvanaest sati ovce idu na „plandovanje” ili u hlad gdje bi ležale do otprilike tri sata popodne za koje vrijeme su čobani imali pauzu za ručak i eventualno popodnevni odmor. Po zalasku sunca vratili bi se do posjeda te je kretala večernja mužnja koja se obavljala i po par sati, a potom i večera. Po nekoliko osoba bi zajedno obavljalo mužnju. Najčešće su muški članovi obitelji čuvali ovce, kosili i „kupili plaste”, a žene bi donosile vodu i drva na konjima, kuhale, prale, prenosile torove, brinule o drugim životinjama, išle u mlin i sl. te eventualno čuvala stoku, a „maja” je uvijek sirila. Uloge bi se znale izmjenjivati ovisno o potrebi i mogućnostima. Djeca su čuvala janjad i telad, pomagala ženskim članovima obitelji ili, ako su muška djeca bila nešto starija, čuvala su ovce zajedno sa svojim djedovima ili očevima. Sadilo se razno povrće u vrtove, a nakon toga i žitarice. Povremeno su članovi odlazili i u matično selo obavljati radove u polju, vršidbu žitarica i sl.⁵⁹

mlađi od nje, ja sam završija 4., doša do u 5. i onda na Uništim ponovo kad se otvorila ta škola neka, onda završio 4. razred na Uništim, a završio sam ga već tamo u Sremu.”

K9: „Onda izjutra se digno rano, onda se muzu ovce i sad dobro to dok je suvo, al kad padnu kiša, većinom su kišna vrimena bila. I sad to, tor je nekad na ravnome, a nekad na klizavom pa padneš dok nagoniš ovce iz jedne strane u drugu, oni vataju jednu po jednu i muzu, a mi ovuda dica, gonimo ih da uđu. A kad klizneš pa ono bija od đubra više... i onda kad ide svak za svojim poslom i onda navečer zalazi sunce, ovce se vraćaju u tor, ponovo idu na mužnju. Onda, to bi se najčešće muzlo, bile zvizde na nebu, kad dođe litno vrime. Dođu ti ovce u osam i po sati, to do deset sati ne mogu se pomust, deset i nešto, deset i po. I onda kad se to pomuze, onda se zagrije mliko, onda se tek večera. A šta se večera, pure i mlika... i onda svak u svoj krevet, a kreveti nisu bili ko kreveti nego one kolibice, nadstrešnice...”

K9: „Onda to oko podne kad ugrije sunce, onda ovce idu na plandovanje ili u hlad, kako je bilo, ovisi, i tu bi one ležale negdi od 11 sati do tri ure popodne, jedno četiri sata bi ovce ležale. Po vrućini nisu mogle, ono na nekom brdašcu di puše uvijek vitar, di je ono strujanje. Onda bi se tu ručalo, to što si ponio.”

K7: „Je daleko, je. Odoše one, nemeš stić, za pašom. Nemeš stizat, odoše. A naročito kad je rosa i kiša, satareš se, nemeš stizat.”

K8: „Išlo se po četri, pet kilometara. Najmanje četri, pet; i sedam, osam kilometara se išlo. Iša si za pašom, tamo di je bilo paše jer kud prolazi puno ovaca ovaj je bio juče ovde, onda minjaš im trag. Onda jedan put na ovu stranu, drugi put na onu. Onda blago bolje pase.”

K7: “Čoban upravlja. A nemere jedan čoban; dvoje, troje nas je moralo ić po to nas je većinom išlo u ovce.”

K7: “Jedan čoban ide prid njima, jedan za njima i sa strane. Odredi se neko, bija stari dida onaj, stric ćaćin, bio mi je jedan rodijak šta je staja kod nas, Stipe Galiot, iša je i on ovcom. Išla mi je sestra Boja starija ovcom, onim domaćim ne onom cilome, samo domaće ovce, ne te što skupimo tuđe. (A tko čuva te tuđe?) onda u kući nađe se, odredi se par obitelji ko će ići i čobane koje smo skupili. Ovca mora imat čobana, ne smiju se izmišat s ničijim. Svoje samo za se i ništa više.”

K8: “Kad sam bila udana išla bi u drva, dva konja i pošalji me u šumu u drva. Pa išla bi ovcom kad mi odrede da idem ovcom. Kad mi odrede da idem u mlin u Cetinu, dvadeset kilometara, trideset, i dalje. Kud me pošalju, di mi naredi, tuda idem.”

K7: „Muški moraju kositi, muški moraju, šta je niki reka, ić kupiti, ići plast zbiti, koje kuda, a žene šta im se naredi, šta god triba. Triba kupiti travu, triba sadivat u plaste, triba prat robu, triba prat suđe, triba prinostiti tor, triba šta god triba. Triba raniti dicu, triba raniti prasad, triba raniti telad, triba siriti, triba prat one posude šta smo muzli u njih, triba ić na vodu, triba ić u snig, šta god triba, moraš ići.”

K7: „Svi zajedno muzli. Jedni muzu, jedni nagone, morali bi svi zajedno radit. Nemere jedno to. Po četvero, petoro bi nas muzlo da brže pomuzemo. Onda puštaš da idu na ispašu. Onda gospodar odredi ko će ić ovcom, ko će ići kositi, ko će ići na vodu, ko će ići u drva, ko će ići ovo, ko će ići sirit, ko će mećat sir u mišinu, to sve ima svak svoj posa.”

K7: „Ima vrtal, ima kapule ko je usadio, ima blitve ko je usadio, ima važola ko je usadio. Gnjojna zemlja, rodi sve. Bio bi običaj ujutru kad se dignemo odmah, uzvaruje se u tavi, duboka tava bila, nije vaka. Većinom je to bilo uzvari se jedna litra, dvi mlika, u to se umrvi krv ili pura ili što, to poideš i u torbu metne malo sira ili pure ili kruva ili šta ima i ajde ovcom, nema druge, nema do navečer, nema vraćanja, kakvi.”

K7: „Svaki drugi dan. Gore kako smo sa Strmca blizu lokve, svaki dan. A obično svaki drugi dan ovce idu na lokvu, na vodu.”

Osim čuvanja ovaca, sastavni dio života na planini bila je i košnja. Kosile su se vlastite livade, a to sijeno bi se ili „potiralo“ kući ili, ako bi ga bilo u većim količinama, „sadiovalo“ u plaste. Kada bi se potrošilo sijeno koje su već imali u selu, obitelj bi sa drugim stanovnicima sela, takozvanim „pičarima“ organizirala odlazak po sijeno na planinu. Uvijek se okupio dovoljan broj ljudi da se svo sijeno u jednom navratu donese na konjima u selo i tako su svi jedni drugima pomagali kad je bilo potrebno te je ona obitelj koja je to organizirala nakon odrađenog posla počastila pomoćnike ručkom. Sijeno se spremalo u „pojatu“.⁶⁰

U devetom mjesecu slijedio je povratak s planine. Osim ovaca, vlasnicima se davala određena količina sira ovisno o broju mliječnih ovaca koju su dali u sumjes. U zamjenu, „planinari“ su od njih dobivali raznovrsne namirnice, voće, ulje, vino i sl. radi održavanja dobrih odnosa. Također, ostajale su i određene količine sira za prodaju od čega su se kupovali različiti tekstilni materijali, obuća i druge kućanske potrepštine. Nakon povratka kretale su vršidbe, druge obaveze u polju i oko kuće, obrada vune, prikupljala su se drva i pripremala hrana za zimu. Mnogi muški članovi obitelji su još za vrijeme ili nakon „ljetovanja“ odlazili u Slavoniju na branje kukuruza pa je jedna od važnijih prehrambenih namirnica bilo kukuruzno brašno

K7: „Moja vako: Mijo, nije mu bilo pet godina, iša s didom ovcom, Dragan iša govedim, Jozo iša janjcim, a mater ti prljkala se u lugu, dok nisu naresli veći.“

K9: „A mi smo počeli, dica, ono, bija je raspored, to se navečer znalo di ko sutra ide. Dvoje je uvijek išlo ovcama, jedno je išlo govedima, jedno čuvalo janjce oko kolibe i oko te, ta maja je bila šta je sirila, jedno čuvalo janjce, a išlo se u drva, išlo se u mlin, kad bi bilo kosidbe, kupljenja, pa onda osmi mjesec kad je bilo žita, vršidbe i tako, sve to paralelno se radilo sa čuvanjem ovaca. Dica smo išli... Mirko je uvijek, brat, iša kravama. To je bilo po trideset čobana dice i svak je ima po troje, četvero govoda, po tri, četiri krave. A ja sam čuva janjce okolo kolibe, a Mijo je uvijek s didom iša ovcama. Najčešće Mijo s didom ili s materom, a najčešće s didom je iša ovcama. Kasnije sam ja iša s didom ovcama zadnju godinu. Kad bi se Mijo posvadio s didom, ne bi htio slušati, onda bi iša ja drugi dan.“

K7: „Je vraga, triba ić kući doli raditi, triba doli ono kositi žito, triba vrčiti, triba za zimu spremati u pojatu nositi slamu...“

K7: „A nisu, ne bi s blagom se vraćali. Samo se vraćaju oni kad imaš šta raditi doli. Tako svak, i mi idemo doli kad imamo šta raditi, a na ispaši čuva blago onaj ko je određen za blago. Onaj ko je određen da ide raditi, vrčiti, žeti, snope vezati i to, ozimicu, ječam i ono šta smo imali. To se žito gonilo daleko u mlin pa bi se onda krov kuva otoga brašna i otoga žita, pura varila od kuruza šta je bilo. Život na seljački način.“

⁶⁰ **K8:** „Za hranu ovcama, govedima, konjima, svemu skupa. Onda bi se to gori pokupilo, šta može sa manjih livada odmah se to pritira kući na konjima čim se osuši. Sve se pritira doli i meće se u pojatu, prostoriju, pojatu di se to slagalo. A ovo di nisi moga odoliti, di je bilo toga masa, ajmo reći po pet tisuća kili, to si stavlja u plast. Stožina jedna zabije se u ledinu i oko nje se slaže to sijeno. Gori jedan stoji nabija, ovi drugi bacaju vilama gori i na vrvu se to završi. Dođe to ala ka plast i onda gori ovaj da to ne bi nosio vitar, spletu se uža, najčešće je to bilo od raži, plelo se to ko je ima od žice, ali od žice nisi smio mećati, neko će ti skiniti jer njemu triba žica za opanke, za ovo, za ono, čobani... Ode to. A onako ona uža, to se uža mećalo i na tri, četiri mista, na križ najčešće, a ko je moga i više, moga je pojačati i još na četiri. To je stalo sve dotlen dok nije došla prilika da si ovo iz pojate potrošio nekim dijelom. I onda zima, to se išlo najčešće na snigovima kad se prtilo i to sve skupa kad su ljudi dokoni kad su obezbjedili drva i koječega, e onda u zajam. Ajde cilo selo, ovisi koliki ti je plast, koliko ima, ponekad ide po dvadeset konja, dvadeset tovara najedamput ili ako triba i više. Ako si razvršio, slučajno nisi diga taj cili plast, ne zna se kakvo će sutra vrime, može kiša, može to zatrpati, može propasti sijeno. Tako da se o tome vodilo računa da iskoristiš način da to najedamput dotiraš. I onda ujutro ručak, za pićare, zovneš ih na ručak, ono što ima isti, uvečer debela slanina, prasetina, bravetina, ko je ima suhu i to. I onda kad se to sidne, čoviče gori planina te iscrpi malo, dođeš ka vuk gladan. Slanina, cidi se niz bradu, slađe od materina mlika. Pura i skorup, to je bilo izvanredno, maslo i pura.“

K9: „Sijeno je tribalo za prehraniti blago jer su bile oštre zime doli u selu, stog ono na konjima tovariti sijeno, to se prigonilo, zato se nije išlo prema vodi nego prema livadama.“

K9: „Stoka se puštala u planinu, išla u stranu kad je lipo vrime, a kad padne snig početkom desetog mjeseca, po pet mjeseci blago nije moglo izići vanka ... onda si mora uvijek imati sijeno u pojatama tim, spremnicima. Što ne bi moga dotirati doli, to bi ostavili gori, napravili bi stog onaj, plast u planini i onda kad vrime se poboljša, kad okopni pa bi skupili po dvadeset konja ili ovisi koliki je plast taj, onda posude se konji, jedni drugima su posuđivali i onda bi se išlo to i pritira se cili plast i onda se opet kako se isprazni doli ta pojata di si drži sijeno, onda opet napuniš. Tako danas jednome čoviku, drugi put drugome, i odrađivali tako jedni drugima, nisu mogli sami. Kad bi na jednome ili dva konja pritirali to. A onako po dvadeset, dvadeset i pet konja kad natovariš, znaš kako je to lipo viditi niz planinu kad silaze konji natovareni sijenom.“

odnosno jelo „pura“ od kojih su se ljudi s tog područja prehranjivali. Za vrijeme zimskih mjeseci bilo je manje obaveza i tada su se ljudi družili odnosno odlazili na „prelo“. „Prelilo“ se svake godine u kući nekog drugog iz sela gdje se pilo, jelo, sklapalo prijateljstva i pronalazilo žene i muževe. Na „obali“ sela se igralo kolo i različite seoske igre. Kako je to Božićno vrijeme bilo gotovo jedino razdoblje za razonodu i tada je bilo vina, mesa i drugih kvalitetnijih namirnica koje se nisu jele čitavu godinu, tada su se odvijala i vjenčanja.⁶¹

⁶¹ **K7:** „Liti se živilo na planini, tri miseca, od svetoga Ante do Gospe skoro do Rožarice, do prvi devetoga. Onda se sađe kući, onda se kod kuće živi ono sedam, osam miseci, koliko triba. Onda se u selu doli kad smo sašli... Ima kumpire ići vaditi, ima đubar voziti, gnjojiti po polju i orati, sijati ozimicu. Triba ić u šumu sić drva, pribavljati za zimu drva, grijalo se na drva, nije se grijalo na struju. Uvijek imaš posla. Onda imaš vunu sritnu prati, prestiti, vlačiti, tkati, nikad dokon nisi, nikad, nikad, nikad. Jer nisi ti ima nizašto kupiti, nit šta prostriti, nit s čim se pokriti, niti što obući ako neš tu vunu rediti.“

K8: „Onda priko zime ovaj si ima, opet priko lita si nakupio tog skorupa da si moga za puru. Tu si nagnojio zemlju pa si moga imati kumpira, žita, svega. Pa si onda to dotira kući. Pa si onda otkuće priredilo se to žito, pšenica, ječam, što bilo i ideš u mlin, ideš deset, petnaest kilometara nekada kad je bio baleg i tko zna koliko i vrati se natrag. To ideš, imaš konjića, ideš u drva, dva sata, šest, sedam, osam kilometara razumiš i ozgo dok si naša to drvo, mora si platiti lugaru, razumiš, da te uvati da kradeš... i tako je to lunjalo, lutalo i živilo se i to. Bili su zdravi, derani, jadni, ilo se pure i mlika za večeru, kumpira i koječega. Ako si ima pure i kruva. A ovo ostalo, ima si kupus, ukiselilo se kupusa dvi tri stotine kili, odranio se jedan prasac, bila se po koja ovca zaklala, po kojoj janje... Kravu, nekada bi negdi udavio vuk pa onda donit po komad mesa, neka bi slomila nogu... Nema šta nije bilo.“

K7: „Onda oto zeru sira šta dobiješ onda bi prodati, a rado bi zadržao obitelji da imaš. A kad prodaš onda opet moraš kupiti soli, kupiti brašna, moraš kupiti gasa, moraš kupiti opanke štaš obut i tako se to priživljavalo, a nije plaće ima niko. Nije bilo firme državne za raditi.“

K9: „Oni su sirili... Kupili su ovce iz Dalmacije. Onda si za svaku ovcu mora davati kvarat sira ili po kile sire uz ovcu. Oni su dali ovcu, a ti njima moraš zauzvrat doniti sir, to je bilo onda. A danas, kasnije, u sadašnje vrime i unazad trideset godina, on tebi još plati da mu goniš ovce gori, nema sira, nema ništa, plati četrdeset, pedeset kuna sad po ovci za dva, tri miseca čuvanja, a prije su ljudi morali dati. Onda sirili njima, šta bi bilo viška, a moralo je biti za ljude koliko je bilo ovaca koje su se muzle, za tolko ovaca mora si dati po kvarat ili po po kila sira, ili ne znam koliko se tada davalo, kakav je bija dogovor, a višak ako si ima, dio bi se prodao, dio bi se ostavio za sebe. A sir se nikad nije kvalitetni, nego se uvijek ija onaj šta uđe u mišinu vitar, šta se pokvari, šta nije dobar, taj se ija, a ono što je valjalo, to si mora dati ljudima i to si mora prodati.“

K9: „Sir ti je, kako su oni računali, jedno pet litara do šest, ovisi. U početku lita je manje mlika tribalo za sir, a kasnije više ili obrnuto, ne znam sad koji je to odnos, ovisi je li početak ili kraj sezone, je li kišno vrime... Inače između pet i šest litara mlika je tribalo za kil sira, a oni su znali kad su gonili po jedno dvi mišine, šta ja znam to je cirka negdi 60, 70 kili do sto kili bi znali prodati toga.“

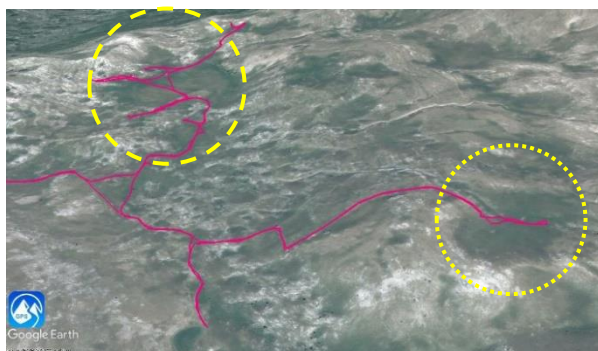
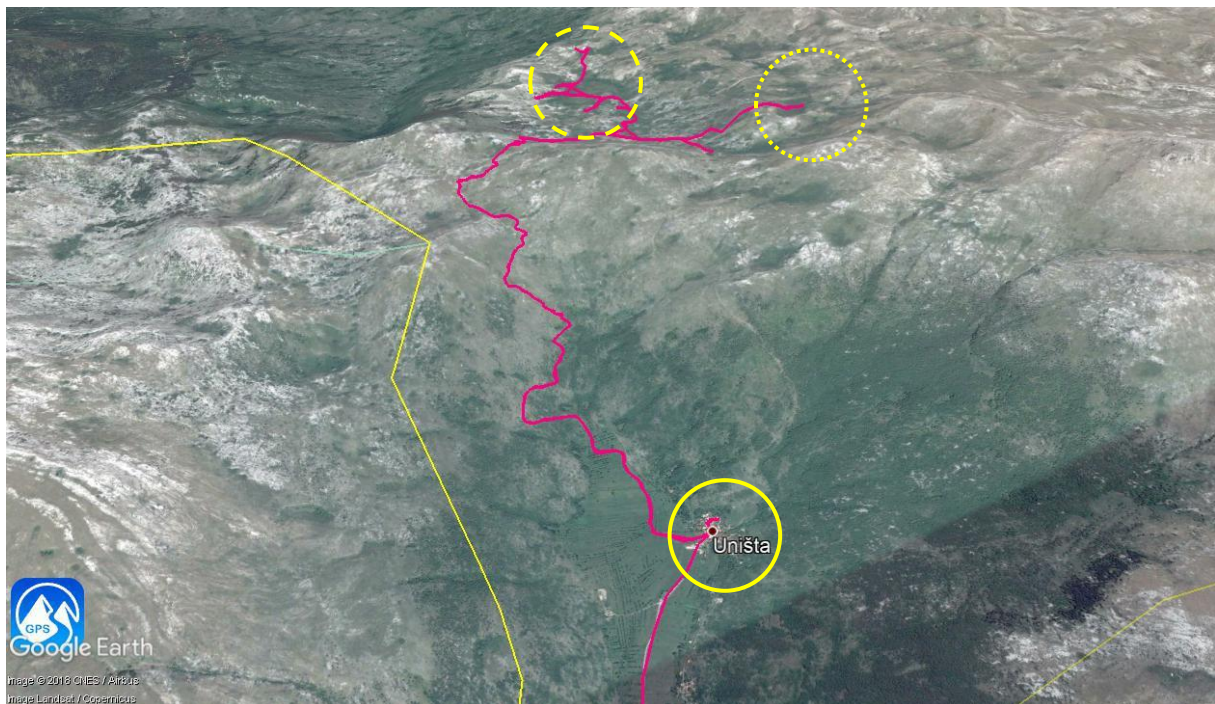
K8: „Kad dođu praznici, Božić, to se ne prikida petnaest dana. Dođu hrvatski sveci, Božić i to sve skupa pa onda poslim nastave srpski pa je bilo i za jedne i za druge ono. A onda narod doša malo do vina i do malo ovoga, malo onoga, i to su ti dani i to su ti običaji tako da onda mladost se malo raduje.“

K8: „Preko zime svaj je iša prelit u tuđe kuće. Po dvadeset ljudi, po trideset u kući sidilo. To se puši, dimi se u kući, nikome ništa ne smeta. Onda čakule, ovaj priča ovo, onaj ono. To se tako živilo. Onda kad dođe vrime, a triba ići leći, svak svojoj kući. Ako je što naša, ostalo iza večere, još će malo mućniti štogod, ako ima šta i to je to. A mi berekini isto na prilo. Ajmo di ima cura, u donje selo, ajmo ovdje ajmo onde. Onda ti je to po noći uvečer na selu kad je misečina onda ajmo se čidati.“

K8: „Igralo se vrličko kolo ka Ero s onoga svijeta. Ono je naša vrlička nošnja bila, pripadali smo tome dijelu i nošnji i svemu drugome. Igralo se oko Božića, zima kad dođe kad nisi ima šta raditi. I ženilo se uvijek za Božić, prvi, drugi, treći dan Božića kad ima šta isti da ne triba praviti nove troškove.“

5.2.4. Inventarizacija i analiza struktura pašnjačkog krajobraza Dinare

Ovo poglavlje sadrži deskriptivnu analizu pašnjačkog krajobraza određenog područja Dinare. Prije terenskog istraživanja i intervjua s kazivačima, prikupljena je stručna literatura koja je poslužila za upoznavanje dinarskog područja. Izlaskom na teren utvrđeno je nažalost prilično loše stanje objekata odnosno već davno napušteno stočarstvo s vrhuncem napuštanja u posljednjem ratu, a posebno ograničavajući faktor za cjelovitu inventarizaciju i analizu prostora bili su planinski uvjeti. Dobar uvid u način privređivanja dao je Mirko Marković u članku Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije (1989), koji je u više navrata u prvoj polovici osamdesetih godina prošloga stoljeća posjećivao i fotodokumentirao obrađivano područje, a također obradio i njegovu povijest gdje već onda primjećuje da se ovakav tip transhumantnog stočarstva polako gasi. Dakle, osim stručne literature, za opisivanje pašnjačkog krajobraza Dinare, korišteni su i transkripti intervjua s kazivačima koji su postali relevantan izvor informacija.

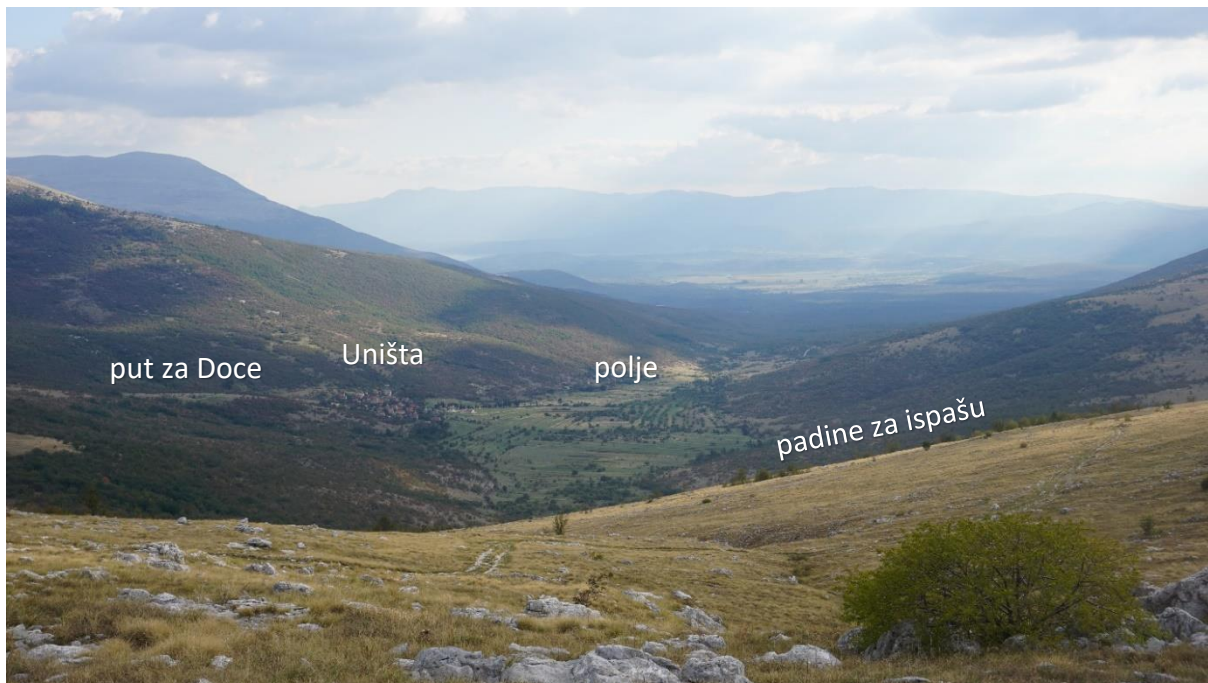

Slika 243 i 244. Obilaskom terena u listopadu 2017. posjetile su se lokacije: matično selo Uništa, Uniški doci-košare i Grizeljev strmac. Ruta je obavljena terenskim vozilom po zahtjevnom planinskom terenu vojnim putevima probijenim u vrijeme Domovinskog rata.

(Izvor: Google Earth desktop aplikacija preključena sa snimljenom GPS rutom na terenu putem mobilne aplikacije Maps 3D)

5.2.4.1. Sistem transhumantnog stočarstva i stanovanja na Dinari

Uništa su zbijeno selo izgrađeno na uzvisini iznad udoline koja je obradivo polje, na nekim dijelovima zemljano terasirano. Okruženo je planinskim uzvisinama na kojima su pasle ovce koje nisu odlazile na „ljetovanje” ili one koje bi pasle po povratku osim za vrijeme sniježnog vremena kada se vršila dohrana sijenom. Sjeveroistočno od sela put je za „ljetovališta”.

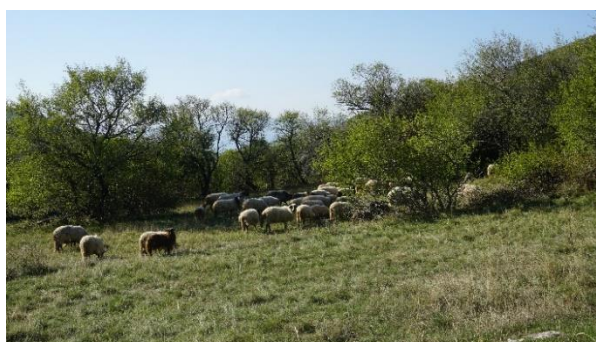
Slika 245. Selo Uništa s obradivim poljem i planinskim padinama. Pogled prema jugu u smjeru Hrvatske

Slika 246. i 247. Bračni par koji danas posljednji čuva ovce na Uniškim docima

Slika 248. i 249. Majka čobana koja je do prije nekoliko godina čuvala ovce i domaće stado ovaca

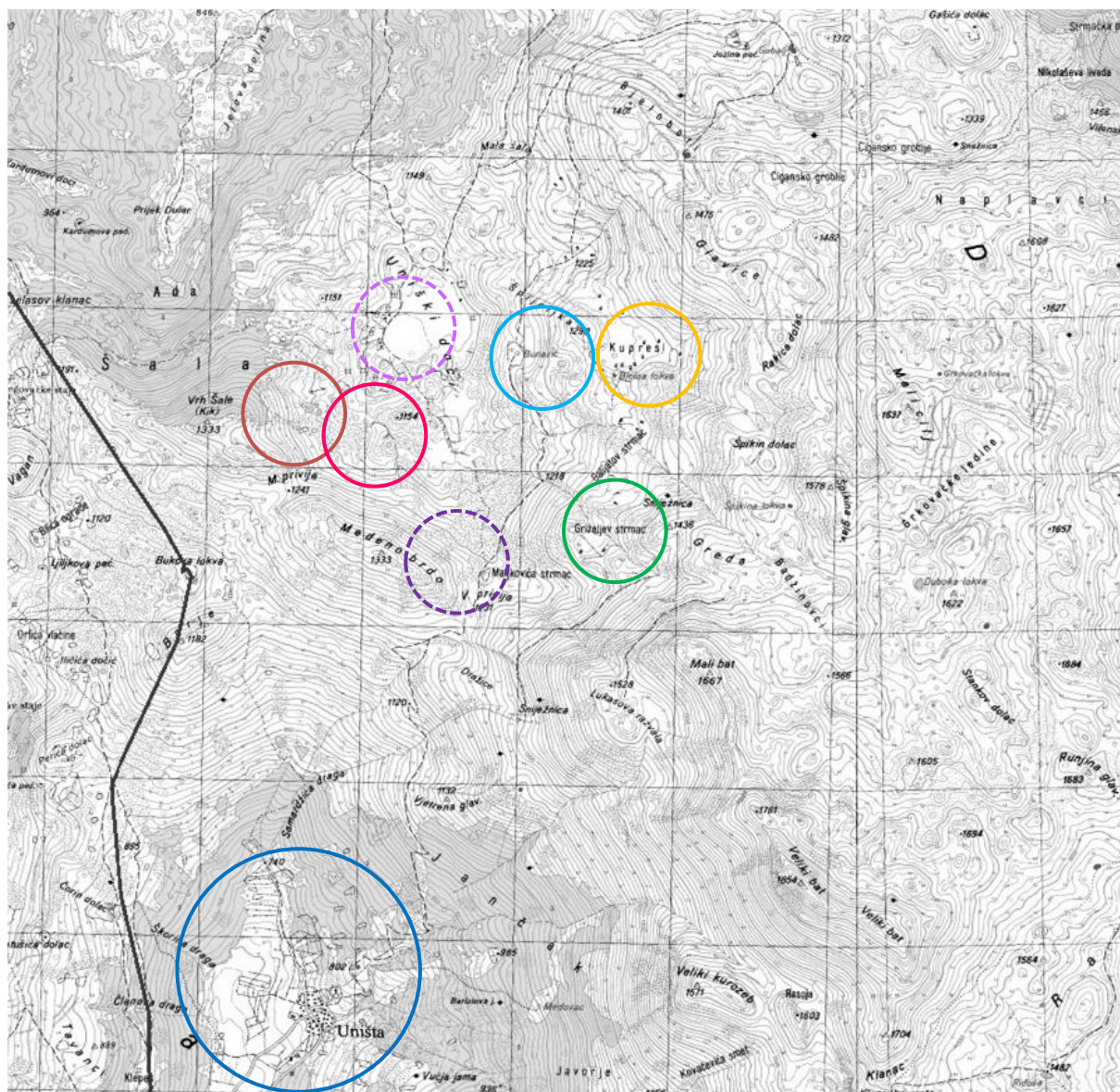

Slika 250. Stado ovaca na sjevernoj strani polja za vrijeme ispaše (obzirom na zapuštenost polja, danas ga koriste i u tu svrhu)

SISTEM LJETNOG NASELJA

Dno Dolaca, odnosno cijeli zaravnjeni prostor kod košara nazivalo se polje. Njegova površina koristila se za košnju trave. Na rubovima polja stavljali su se i premještali torovi i gnojile bi se livade gdje bi se u jesen sijale žitarice ili u proljeće povrće. Točkasto se javljaju poneke kolibe unutar polja ovisno o vlasništvu, a na sredini polja je također bilo povoljno tlo koje se obrađivalo. Na početku padine, gdje prestaje polje, nalazile su se „ljetovališta“ s košarama s pritorcima i eventualno građenim bunarom ili cisternom. Nad time su otvoreni planinski pašnjaci te se na strateškim mjestima javljaju lokve za stoku ili drugi izvori kilometar do dva zračne udaljenosti od košara, ali i drugih koliba uokolo po brdima. Točkasto se javljaju i ograđene ponikve kao vrtovi za sadnju povrća.

Obiteljska „ljetovališta“ s kolibama su imala vlastitu mikro strukturu koja se sastojala od kolibe s pritorcima, kolibica za spavanje oko tora koji se premještao radi gnojenja zemlje odnosno kasnije obradive površine, od pojedinih mjesta za smještaj goveda, konja i svinja, od livada koje se kose te otvorenih pašnjaka. Obiteljska ljetovališta bila su dio cijelog sistema zajedno povezanog šumom (jer je bila gravitacijska točka radi korištenja drva u svakodnevnom životu), već navedenim košarama, lokvama i vrtovima i matičnim selom Uništa te još nekim rjeđe korištenim lokalitetima (Cetina (mlin), Vrlika (sajam), Kijevo (trgovina i prometna veza), Knin (bolnica), Bosansko Grahovo (administrativni poslovi).

Slika 251. Na topografskoj karti Uniški docu su upisani na jednoj manjoj lokaciji gdje se nalaze košare, ali Uništani su Docima nazivali cijelo područje gdje su imali pravo vršenja ispaše. Ovdje su označene lokacije gdje su sve kazivači boravili. Unišća su bila matično selo, u košarama je boravila kazivačica prije udaje, od udaje su svi zajedno boravili na Kupresu, Krivodalu, za Glavicom, na Bunariću i Grizeljevom strmcu, a stariji kazivač sa svojom obitelji još i na Jagodića gubnu. (Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>)

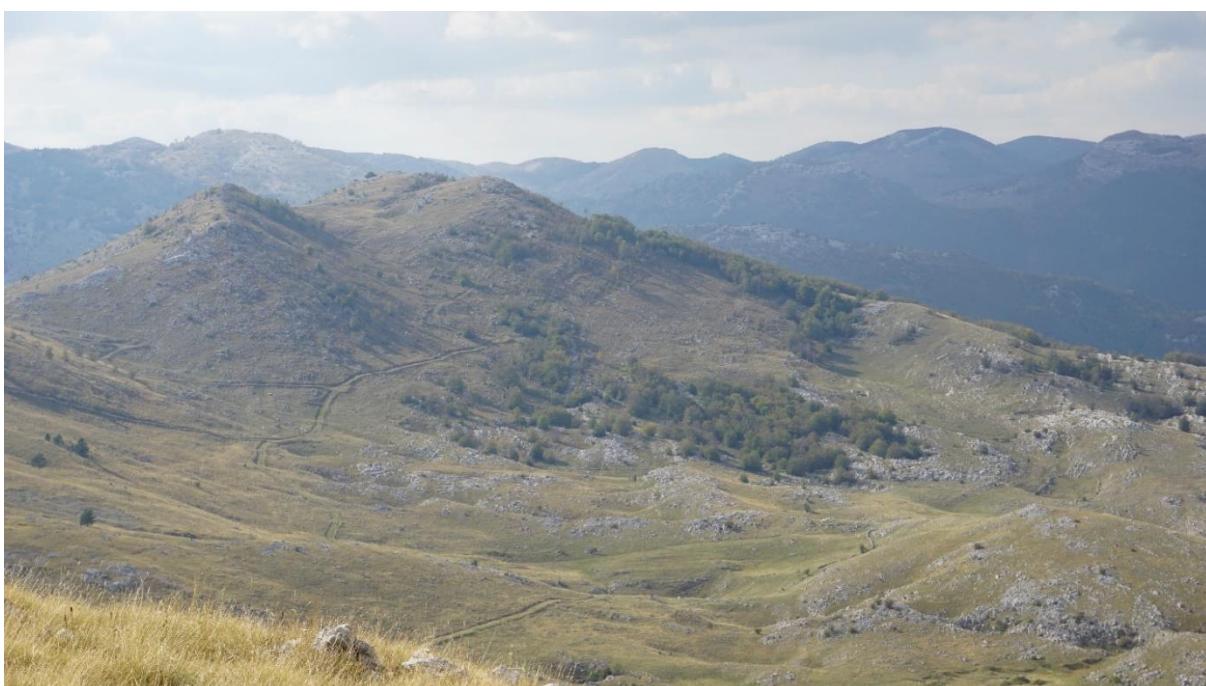
Slika 252. Pogled prema polju i košarama te Bunariću i Kupresu na uzvisini s desne strane

Slika 253. Košara (lijevo sa grupom stabala) u kojima je kazivačica živjela prije udaje

Slika 254. Pogled prema Krivodalu, za Glavicom i košarama na Uniškim docima

Slika 255. Šuma Šala ispod koje je lokacija Krivodalo, a desno u nastavku za Glavicom

Slika 266. Pogled prema Šali odnosno Krivodalu

Slika 267. Pogled u smjeru Bunarića, Kupresa, Grizeljevog strmca i Jagodića guvna sa sjeverozapadne strane polja

Slika 268. Grizeljev strmac

Nažalost, nije ostvaren uvid u katastar općine Bosansko Grahovo, Bosne i Hercegovine, kako bi se moglo točno odrediti granice privatnog vlasništva i livada te vlasništva pašnjaka (državni, općinski...) i kako bi se mogli odrediti uzorci pašnjačkog krajobraza Dinare.⁶²

⁶² Stariji kazivači vjerojatno dobro poznaju prostor i desetke godina nakon što su ondje bili zadnji put, ali ne snalaze se na mapama, a na slikama im je bilo teško raspoznati s obzirom na to da je prostor sada zapušten, a nastambe ruševne.

5.2.4.2. Antropogeni elementi stočarskog krajobraza Dinare

SUHOZIDI I GOMILE, VRTOVI I LIVADE

Na istraživanom području čobani su rijetko koristili kamene zidove kao međe ili ograde. Ukoliko se koristio, to je bilo u svrhu ograđivanja manjih vrtova u kojima su se znali saditi krumpiri ili drugo povrće. Pretpostavka je da su sve vidljive niske suhozidne strukture zapravo gomile koje su mogle biti međe, ali su zapravo nastajale na livadama za vrijeme košnje ukoliko bi kakav kamen zasmetao ili za vrijeme čuvanja ovaca, možebitno iz dosade te su na taj način nastajale krčevine. U razgovoru s kazivačima nije se spominjao pojam gomila, krčevina ili bilo kakve suhozidne međe.

Galiot (2000.) spominje da se već u proljeće, prije nego se ovce uzimaju u sumjes, kupi kamenje s livada odnosno da se „tribe“ livade pa je to nagomilano kamenje upravo zato oblikovalo takve izdužene niske gomile.

Slika 269. i 270. Manji vrt ograđen suhozidom niže kote od vanjske strane suhozida u stambenoj zoni na Uniškim docima koji sada služi kao manji pašnjak ili tor za posljednje čobane iz Uništa

Slika 271. i 272. Krčevina na pješačkom putu prema Uništima

Granice vlastitog posjeda ili onog u najmu uvijek su se točno znale i poštovale. Kada je dolazilo vrijeme košnje, a to je bila dodatna djelatnost na planini, površina bi se „ogradila“ odnosno označila naopako okrenutim busenom i možda kamenom na njemu kako bi se zabranilo drugim čobanima da na tom području vrše ispašu. Kroz dogledno vrijeme bi izrasla trava te bi se pokosila i nakon toga bi prestala zabrana ispaše. Iz sela bi se odredio poljar odnosno osoba

koja bi kontrolirala da drugi čobani ne vode na te livade ovce na ispašu.⁶³ Do Sv. Ilije trebale bi se pokositi sve livade, a onda se sijeno „sadije“ u plast ili „otjera“ kući. Ako se nije pokosilo do tog dana, nije se mogla tražiti naknada štete jer se nakon toga puštale ovce da pasu po svim livadama. (Galiot, 2000.)⁶⁴

Slika 273. Bukova lokva koja je nekada bila lokva, a nakon što je presušila, pretvorena je u vrt. Nalazi se na putu između Uništa i Docca (pogledati više u potpoglavlju *Lokve, bunari/gusterne, izvori, kamenice*)

⁶³ **K8:** „Di je god bilo kamena da se iskrči, tu bi ljudi ogradili nešto. Inače nije tu bilo kamena nego se metne kad braniš livade. Onda se iskopa bus iz zemlje, načuli se kamen i onda na te dijelove di je tvoja zemlja zaštititiš od čobana. I onda tu čobani više nisu smili prilaziti sa ovcama svojim. Onda da bi to štitio, postoji poljar kojega smo izabrali u selu i on je to dužan obilaziti i pratiti.“

K7: „Tko napravi štetu taj plati kaznu. Di je taj bus zabušen to je zabranjena paša, to je za kositi.“

K8: „To je komad busa, malo veći nego teća, kolko ga iskopaš, izvrneš da je zemlja crna, a ledina doli. To se moglo naći, a kamenje iščuliti, to se teže nalazilo.“

⁶⁴ **K7:** „I sad reste trava do Svetog Ilije, počme se kositi, a onda kasnije pasi kud oš.“

Slika 274. i 275. Linearne strukture gomila „tribljenih“ livada na Uniškim docima

Slika 276. Iskrčena livada

Slika 277. Gomile oko i u blizini košara

Slika 278. i 279. Fotografije iz osamedesetih godina. Livada na Uniškim Docima i kosci, Mirko Maljković lijevo, pradjed autorice (Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51)

KOŠARA, KOLIBA, KOLIBICA

Na Uniškim docima još su dobro vidljivi ostaci takozvanih košara. To su bile kuće za stanovanje u planini koje su se gradile ukoliko se uvijek dolazilo na isto mjesto ljeti. Građene su od klesanog kamena, vezanog vapnom, s prizemljem i još jednim katom. Na katu su bile ovce, a u prizemlju se nalazio komin te je tu spavala obitelj s ostalom stokom. Često su se gradile na nagibu, ali usječene u brdo pa su na oba kata bili ulazi izravno s tla. Natkrivale su se kamenim pločama različitih dimenzija i ševarom.⁶⁵

U selu Uništa bio je običaj graditi kuće na kat gdje bi obično na katu stanovala obitelj, a ispod bi bile ovce i ostala stoka što je bilo od koristi posebno zimi jer bi životinje na taj način grijale kuću. Također se znalo za jačih zima spavati u prizemlju među životinjama.⁶⁶

U selu se gradila i „pojata“. To je bila gospodarska zgrada, građena na podjednak način kao i kuće u selu, nešto manjih dimenzija, u kojoj se skladištilo sijeno (pogledati fusnotu²¹ i prateći tekst).

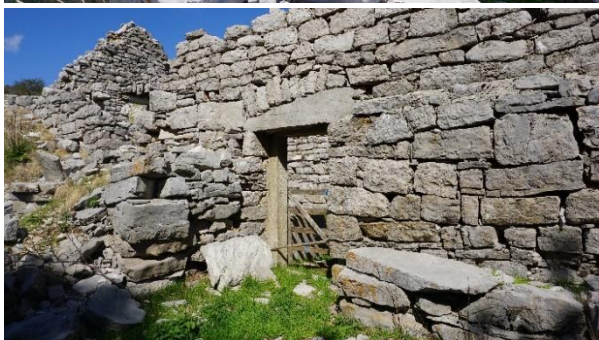
⁶⁵ **K8:** „...ali košara je bila gori, onda je gori metnuto, podtavanjeno. I onda doli smo mi i goveda, krave, telad i na jedan kraj vatra i komin, a gori su ovce, povr' nas, tako da bi sve stalo u košare te. To je tamo di su moji, tako mnogi koji su imali košare.“

K9: „Oni nisu imali ovce, držali . mi smo išli za ovcama po livadama pa se gnojilo, minjale su se livade, a košare su uvik na istom mistu. To su bile čvršće, jače građevine i svake godine su litovali na istom. Imali su svoje blago i samo svoje krave gori i oni su to čuvali svoje, a mi smo se bavili biznisom. Od dida doli, njegova je bila pri brigu, usičena, i sad je gori njemu pritorak di su ovce bile, pa je ovca mogla ući unutra, a dok su oni bili svi, dok su živili u velikoj obitelji onda nisu mogle ovce gori uć nego je bilo njih šest sedam kćeri i sin, on i žena i ko mu je bija živ, did, baba, onda oni nisu imali prostora u onoj maloj kolibici.“

⁶⁶ **K9:** Samo to kod njih tako slučaj, a inače kuće su i u selu takve sve, doli je podrum ispod, blago, krave, konji, ovce, a iznad su ljudi, na katu. Onda to grijanje, toplije bilo u kući, to ti je doli od blaga ko da je centralno grijanje. Toplije bilo blagu i toplije bilo ljudima. Onda masu kad su bile zime bi ljudi spavali doli među blagom, čaća se oženia s materom u podrumu među ovcama. Mater stara napravila krevet od stupača. Valjda su dvi noći spavali u kući gori, a onda kasnije u podrumu, u štali, među ovcama.“

Slika 280. Sklop košara na Uniškim docima

Slika 281., 282., 283., 284., 285., 286. Košara Mirka Maljkovića – na prve četiri slike se vidi prizemlje s ulazom košare građene od klesanog kamena. Na petoj slici je vidljivo kako je kuća građena na nagibu i usječena u brdo te se na šestoj vidi ulaz na gornji kat gdje su ulazile ovce iz pritorka

Slika 287. i 288. Sklop košara s pritorcima i ograđenim vrtom

Slika 289. Relativno održavana košara koja danas služi kao vikendica

Slika 290. Ostaci košare usječene u brdo s jednim djelomično očuvanim zidom

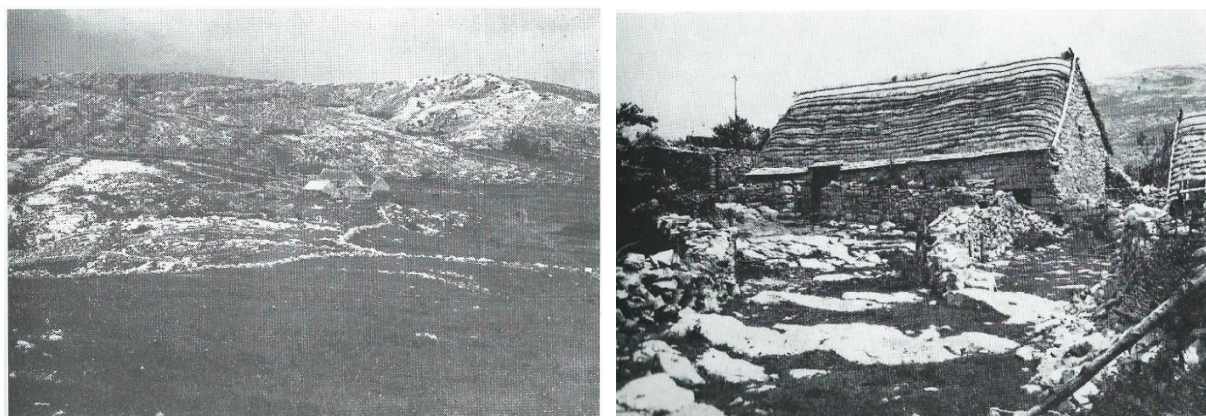
Slika 291., 292., 293., 294. Košara koja se i danas koristi za „ljetovanje“ s betonskom gusternom

Slika 295., 296., 297. Krovište kuće koje nije autentično, a obzirom da se ta obitelj bavila puno duže ovim poslom od kazivača, u međuvremenu su postavili i azbestni krov

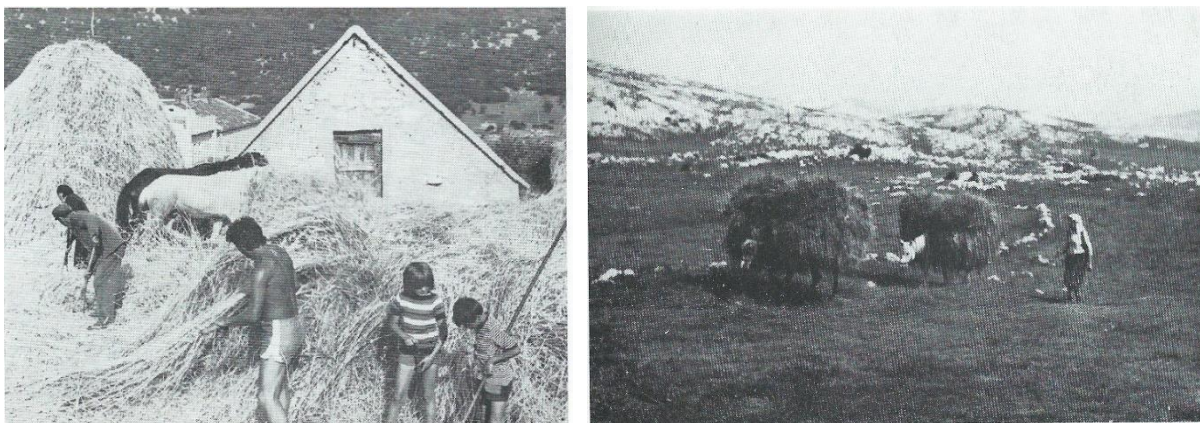
Slika 298. i 299. Interijer košare s prikazanim prostorom za sirenje i kominom

Slika 300. i 301. Košare na Uniškim docima osamdesetih godina prošloga stoljeća (Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51)

Slika 302., 303., 304., 305., 306., 307., 308. Kuća iz 1936. godine u matičnom selu Uništa kazivača Marka. Kuća je građena od vezanog kamena i natkrivena crijepom. Ulazi se preko „tarace“ s ugrađenom gusternom, a ispod se vidi zarastao suhozidni „obor“ preko kojeg su ovce ulazile u donji kat kuće, a napuštena je početkom osamdesetih godina prošloga stoljeća.

Slika 310. i 311. Pojata kazivača Marka Grizelja u Uništima i prikaz snošenja sijena na konjima (Pogledati fusnotu ²¹ i prateći tekst) (Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51)

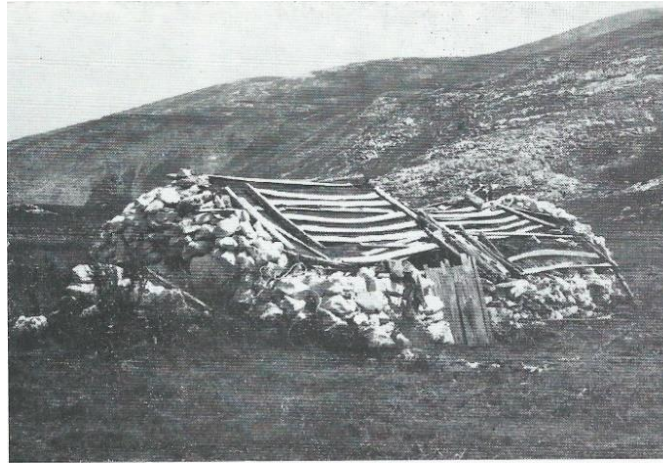
Koliba je bio drugi oblik nastambe koja se gradila na pašnjacima gdje se „ljetovalo“ odnosno gdje je obitelj profesionalno čuvala ovce. To je dvoprostorna građevina manjih dimenzija građena dvostrukim suhozidom gdje se u jednoj prostoriji nalazi komin, a u drugoj, takozvanom „mličaru“, nalaze se „škipi“ i ostale potrepštine za pravljenje sira te eventualno krevet, u slučaju kazivača za „maju“, domaćicu, koja je načešće najstariji ženski član obitelji, a možda i dijete. Dio gdje se nalazi komin, radi opasnosti od zapaljenja, natkrivao se drvenim daskama odnosno „lisama“, a kasnije eternitom, a gdje se sirilo, krov je bio napravljen od „ševara“ od „ozimice“ odnosno stapki žitarica koje su se tamo uzgajale. Ulaz je bio visok oko jednog metra. Kako se svakih par godina „ljetovalo“ na drugoj poziciji, nisu se gradile čvrste građevine pa su se iste morale popravljati svakim povratkom, a na kraju sezone se uvijek krov skidao i nosio sa sobom.⁶⁷ Pod je bio podstavljen slamom kako bi služio kao izolacija da se sir ne bi kvario.

⁶⁷ **K8:** „Ma kakva kućica?! To je tute samo baba unutra i ako koju dite šnjome.“

K7: „Koliba. Gradili mi, jedno drugome. Tute je mliko to šta se pomuze razliveno. Tute je mišine i sir šta se usirilo, tute se kuva, tute se ide, tute se peče krov i peka i pura vari, šta god, meso, zakolješ ovčinu, janje, sve variš tute u toj kolibi, a nema tute spavati niko ma baba. U mličaru, zvali mličar to di je sir i di je mliko i to. To je suhozid, kamen na kamen navalili, a ništa. Kaže Jozo, vrag mu sriću odnija nigdi lipo nije znalo oziđat. Kome je bilo brige za ono lito pa onda ide jopet dogodine, za dvi godine se vrati tu ponovo ide tute pokrivat. Taki ti je bio običaj. A krov na toj kolibi, ovo je polu ovda, ova pola od te kolibe. Ovo je ševarom pokriveno, onim od ozimice šta se i kolibica pravi, a ova druga pola di vatra se loži, daske, pokriveno daskom da ne bi se zapalilo. Eto to je tako bijedno i jadno bilo.“

K8: „I jednu polu one kolibe, one zidinice ono što si tamo vidla, jednu polu isto tom zimicom pošiješ. Podatom zimicom tamo se razliva mliko na drvene škipe, a amo daska di gori vatra onda da ne bi se zapalilo. Onda daskom samo pokrije polu one zidinice. A u tome samo bi baba ležala i koju dite šnjome, nema, nema, di ćemo mi, svi za tor, ajde, tamo di su ovce, nema nikoga unutra.“

K9: „Suhozid je bija uvik ista prostorija. To je bilo negdi osam metara možda dužine. Jedan dio manji je bio di je bia komin, ognjište i iznad njega je bilo natkriveno eternitom, onom nezapaljivom crnom, a ovaj drugi ševarom. I ode je di je bilo mliko, di je bija sir u mišinama, di se to radilo, u dva dijela. A kolibe su uvijek bile ista površina. Samo kad ti odeš jedne godine s te kolibe, skine se taj krov i ideš dogodine na drugo, onda taj čeka pet godina da se zidovi sruše, pa se zidovi poprave, onda se na istim zidovima pokriva. Bilo je građeno dvostrukim suhozidom, dignuto negdi tako otprilike (*pokazuje otprilike 110 centimetara*), nisu mogli dignit više tako da uvijek na ulazu se moraš potulit, nije vrag dao... To je bilo tako. I onda su oni to riješili, kako voda odlazi okolo, kad su velike kiše da se ne sliva unutra. Onda je to bilo interesantno, točno se zna di je koliba, amo sa strane di su bila telad odvojena od krava, di su bila prasad i to di su krave vezane i di su konji ležali. Uhodani su bili.“

Slika 312. Koliba na Docima koja je već u osamdesetim godinama bila zapuštena. Na njoj su vidljive drvene grede kao krovište koje se dodatno pokrivalo slamom. (Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51)

Slika 313. i 314. Urušena koliba na Uniškim docima

Slika 315. i 316. Urušene kolibe na Uniškim docima

Slika 317. i 318. Urušena koliba obitelji Grizelj na Grizeljevom strmcu

Dakle, u suhozidnim nastambama se nije spavalo osim „maje“, kakvo je god bilo vrijeme vani. Za spavanje su služile „kolibice“ koje bi svatko sebi pleo od slame žitarica. Spavalo bi se uz tor kraj ovaca kako bi se moglo brzo reagirati ukoliko naiđe vuk ili se ovcama nešto dogodi. Kazivač je simbolično opisao da je ta kolibica bila kao puževa kućica i da si ušao u nju pa se zajedno s njom premještao oko tora. Bez obzira na vremenske uvjete, uvijek se spavalo vani na livadi na koju je bila postavljena slama i vuneni biljci i/ili posteljina unutar tih kolibica.⁶⁸

Slika 319., 320., 321. Kolibica za dvoje novije gradnje koja nije nalik na onakve kakve su se gradile u prošlosti od ševara

PRITORAK I TOR

Suhozidni torovi ili pritorci za stoku gradili su se uz kuće u selu, košare i kolibe. Uz kuće u selu bili su na ulazu u staju, na donjem odnosno podrumskom dijelu kuće. Uz košare su se gradili pritorci na ulazima u staju odnosno kuću i eventualno pokraj, ovisno o broju stoke. To su najčešće bile vlastite ovce, telad i sl. gdje je svaka vrsta imala svoj tor. Uz kolibu je također bio manji pritorak za telad i janjad koji je bio građen na kraćoj strani kolibe. Svi su imali relativno visoke suhozide obzirom na to da je postojala opasnost od vukova pa su se na suhozide dodatno dodavale suhe grane i trnje.⁶⁹ Osim takvih građenih pritoraka postojale su i manji jednostavni, čak i djelomično prirodni za svinje koji su bili malo udaljeniji od nastambi.

⁶⁸ **K8:** „To se ležalo vanka na ledini. Pa bi od ozimice oni... ozimica bi naresla dva metra visoka, raž zvana. I to se sad poženje, sad srpanj, je li. I to se ono stuče ta raž na gumnu, a ona se slama lipo očisti i slama se ostavlja. Napravi se kolibica od slame. Lipo opleteš od slame uže i tu kolibicu sašiješ. I tu kolibicu moreš nosat liti da ne spavaš, da ne kisneš i da ne goriš, u toj bi kolibici mi ležali. Onda svak sebi napravi kolibicu, od ševara, od ozimice.“

K8: “Kolibica bi zvali ovo što bi dida nosio na ramenim. To je torina kolibica šta se iza tora leži da ne bi vuk doša u ovce. Jednu noć ja spavam, bleka stoji ovaca. A ja se skočim, bosa, gola, pokojnog svekra drmnem za nogu. Ovce sve provalile jednu onu letvu šta smo rekli od lise i otišle kilometar puta naprid. A ja jadna nemam kad svekra zvati, nego ga ja drmnu za nogu pa poleti, teško došla prida njih. Dok je on stiga, ja prošla prida njih, vratila... Noć, nije doba, a magla. Bože, kad mi to dotirali skupa u tor, a još gori odvojilo se jedno pedeset, ostalo vanka. To je jadno bilo, teško, gorak je to život bio. Ako zaspeš i ne čuješ, ode blago u noć, mogu vuci otirati, rastirati, svašta, Bože sačuvaj.”

⁶⁹ **K8:** “Nije, to su bili torovi, bili zvani pritorci u kojima su ležala goveda, u kojima su ležali konji, u kojima su ležali janjci. Ono nisu vrtovi ma ono su pritorci namisto torova oni šta smo mi imali lise, a oni zidom ogradili.”

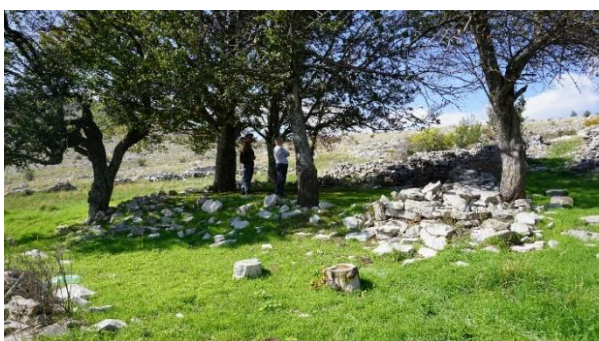
K8: “...a ono što si ti vidla pa mislila da su vrtovi, to su pritorci i tu je blago domaćo ležalo. Još naokolo ogradi, meti grana, meti trnja da ne bi vuk uskočio, priskočio, to se tako čuvalo i pazilo i vodilo računa.”

Slika 322., 323., 324., 325. Pritorak uz košaru za veću stoku sagledan sa sve četiri strane s visokim suhozidom

Slika 326. i 327. Pritorak uz gornji kat košare za ovce iz kojeg ovce mogu ući u košaru

Slika 328. i 329. Ostatci pritoraka uz košaru

Slika 330., 331., 332., 333., 334., 335. Ostatci pritoraka uz košaru

Slika 336. i 337. Svinjac na Grizeljevom Strmcu do kojeg se dolazi preko jaruge i jedan deniveliran na Uniškim docima

Obilaskom terena, odnosno zatečene košare, pritorci su bili u takvom stanju da su bili nalik vrtovima, ali vrtovi zapravo u takvom obliku rijetko postoje u planini. Vrtovi dakle, odnosno manje ili veće obradive površine, nastaju gradnjom drvenog tora u kojem ovce borave dok nisu na ispaši. Tor se radio od drvenih okomitih kolaca stavljenih na širinu od oko tri metra, a vodoravno na njih bi se stavljale četiri drvene daske koje su činile barijeru ovcima. tor je bio podijeljen u dva dijela s otvorom što je služilo za mužnju ovaca. Sve ovce bi se skupile u jednoj

polovici, a na prolazu bi čekale osobe za mužnju i nakon mužnje propuštale ovce u drugu polovicu, dok se sve ne bi pomuzle. Takav tor bi stajao pet, šest dana, a onda bi se tri stranice prenijele na drugu stranu. Na taj način su ovce gnojile zemlju i tu bi nastajala plodna zemlja za sadnju različitih žitarica i povrća, a ponovnim dolaskom na „ljetovanje” na tom mjestu bi izrasla visoka trava koja se sušila i koristila kao sijeno (za prehranu ovaca, nastambe, krevete i sl.). Kao što su se skidali krovovi sa koliba i skupljale sve stvari koje su koristili za vrijeme „ljetovanja”, tako su se i torovi rastavljali i odnosili u matično selo.⁷⁰

Slika 338. i 339. Zatečeni tor na uniškim docima s „modernom” kolibicom. Dobro je vidljiva izmjena tla na dijelu gdje stoji odnosno gdje je stajao tor

⁷⁰ **K7:** „Tamo bi se u šumi usikle, drvo se posiklo pa bi iscipali to drvo na puno onih komada i napravili od tih komada lise. To bi se zvale lise. Ovako četiri, jedna, dva, tri, četiri te lise. I te bi lise imale sa strane koce i onda te lise nosiš, udariš ode, pa drugu kraj nje, pa kraj nje...”

K8: „Nosi se svrda pa u to se koce provrti, desetak centimetara pa provrtiš prema letvi kakva je ona, kakva je... Metneš letve, njih si već napravio, metneš na kolac i onome provrtiš rupe. I sa onom tesom, razumiš, iskopaš te rupe. Kad si probušio onda lakše prokopat. I onda sastaviš četiri u jedan kolac, sa druge strane u drugi kolac, i to je bilo obično oko tri metra i onda utiraš u one gornje klinčić da ne ispadnu, one gornje da drže to i doli zašiljeno, i onda ćuskiju, probušiš rupe u ledini onoj i onda ćuskijom tom zabijaš u ona dva kolca. I onda metneš gužvu, napravi se od nekih mladica šumskih tih kojih je bilo, spleteš gužu i nabiješ na ta dva kolca i tako drži taj tori i ovo doli šta je.”

K7: „I unutra čuvaš ovce.”

K8: „I onda, kad se to nagnjoi, pet, šest dana, kad su kiše onda i više blata se stvori, i onda prinosiš na drugu stranu i tako nagnojiš cilu livadu. Onda trava izađe, Bože sveti kako se to...”

K7: „A na sridi... Ovo je sad jedan dio tora, a ovo je drugi, a ovo je srida...”

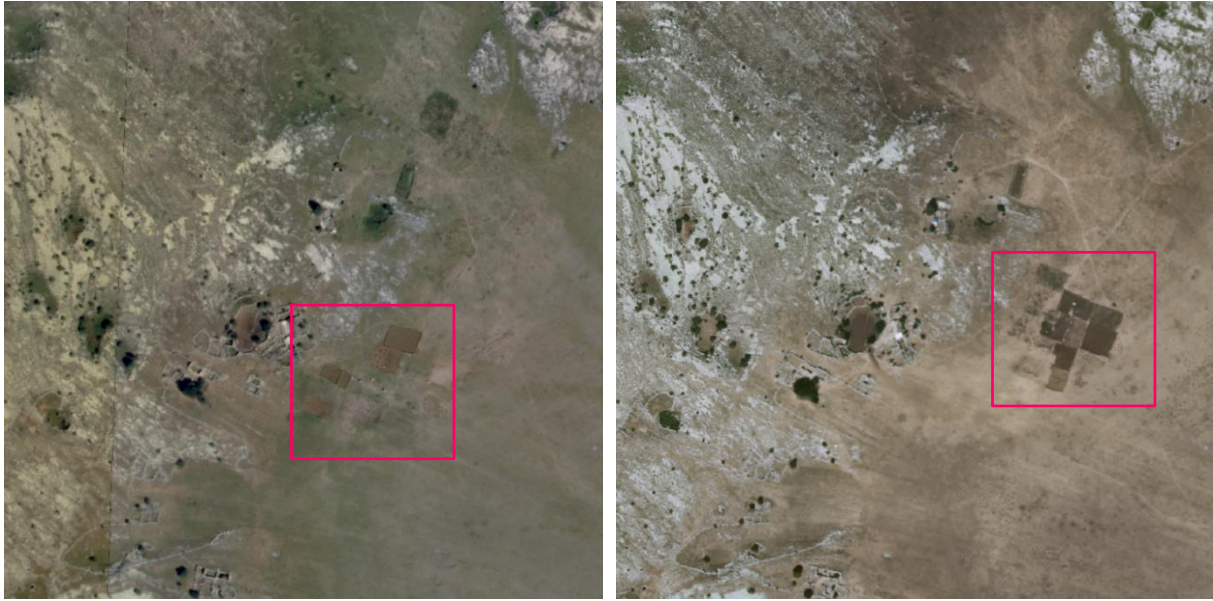
K8: „Ovo je tor jedan, a ovo je drugi. U ovome izgoniš ovce, a ovde su vratnice di ugoniš ovce i ovde čekaju dvoje, troje koji muzu te ovce. I ovaj jedan drži da ne uteče, drži, gleda koja ima mlika, jalove propušta, muzenu uvati i donosi na kabal i sidi ovde jedan s jedne, drugi s druge... malo s kolinom čuvaš ovcu da ne proleti i tako se muzlo.”

K9: „To su bile livade, i tu di si iša, zašto si minja lokacije. Kad si ove godine zagnojia stoji sedam dana taj tor na jednom mistu i sad ova jedna strana tora ostaje a drugu pribacuješ. I kad ni nagnojio ovo, gnojiš drugo, i onda cilu svoju livadu zagnojiš. I onda dogodine trava preko metra, dvi godine, tri, onda drugu godinu gnojiš drugu svoju livadu, pa treću, tako da si ima sijena. Sijeno je tribalo za prehranit blago jer su bile oštre zime doli u selu, stog ono na konjima tovarit sijena, to se prigonilo, zato se nije išlo prema vodi nego prema livadama.”

K7: „Sad ovde, sad onde, sad ono, te sve ceremonije i te lise, po pedeset tih lisa i više od pedeset bi ih bilo, to sve na konjima goni, prigoni.”

K8: „Mi bi sasipali te lise pa na konje, to bi bio problem poslije sastaviti iz onih kolaca i to sve skupa. Pa natovari s jedne strane konju jednome, poklopilo ga skroz.”

K7: „Mi smo imali od toga koristi lipo. Nagnjoiš zemlju, na toj zemlji bolje reste šta god metneš di su ovce ležale tri četiri noći na jednom mistu. To se dobro nagnjojilo, to se razore, ona ledina, konji, voli oru i posije se ozimica. I onda di je bila ozimica na proliće drugu godinu posiješ, tute posadiš kumpire, lipo, meko, gnojino, posadiš kapule, posadiš kupusa, posadiš važola, ako nisi to sija žito i tu kranu tuda, to je trava za vrh čovika, možeš s otim ranit ovce, ranit konje, ranit krave, ranit sve, sijeno zvano.”

Slika 340. i 341. Usporedba ortofoto snimke iz 2008. i 2012. godine gdje se vide različiti razmještaji torova istog čobana kako se zemlja ne bi previše iskorištavala
(Izvor: <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/>)

Slika 349. Prikaz tora s ovcama na Bunariću iz 1971. godine (Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51)

LOKVE, BUNARI/GUSTERNE, IZVORI, SNIJEG, KAMENICE

Lokve su se gradile na strateškim pozicijama, gdje se obitavalo, ali i gdje se moglo. Ovce i ostala stoka su se vodili na pojilište svaki ili svaki drugi dan. Kako su lokve bile zajedničke, dolazilo bi više čobana odjednom pa bi se čekalo na red kako bi se ovce napojile. Iz lokve su znali piti i čobani. Neke su novijeg postanka, a za neke se ni ne zna točno otkada datiraju. Neke su

dobivale imena prema osobama koje su ih gradile. Ovisno o dostupnosti, koristilo se više lokvi u različite svrhe, odnosno za različite životinje.

Na putu između Uniških doca i Uništa postoji „ograda” koja se naziva Bukova lokva. Prema predaji je ona presušila jer su žene prale vunu u njoj pa su navodno vunena vlakna oštetila dno lokve koje je počelo propuštati. Kasnije je prenamijenjena u vrt, ali naziv je i dalje ostao isti.

Duboka lokva je bila najsigurnije pojilište tog tipa i nikada nije presušila, a poznanici kazivača govore da su ju zadnjih godina znali vidjeti bez vode.

Bunari s druge strane, služe isključivo za ljude i obitelji su ih gradile za osobne potrebe. Svoje bunare su imali bogatiji ili oni koji su stalno bili na jednom mjestu. Držali su se pod ključem, a ponekad dijelili s rođacima ako u to vrijeme vlasnici nisu bili na „ljetovanju”. Bili su kameni i/ili cementirani, a neki su imali i sustav prikupljanja oborinske vode. Uz njih su znala nalaziti i korita za pojenje stoke.

Kao što se može vidjeti, voda je bila veoma važan segment života u planini. Iako je znala biti teže dostupna, po vodu se išlo svakodnevno. Osim građenih izvora vode postojali su i prirodni koji su mogli biti obilatiji, a negdje se prikupljala kap po kap.⁷¹ Također, na „ljetovalištima” gdje su obitelji imale kolibe odlazilo se u jame po snijeg. Te „grude tovara sniga” su se dovodile natrag i stavljale na ploče sa svake strane ulaza u kolibu te se snijeg polagano cijedio u „kablove”. Još jedan oblik izvora vode bile su i prirodne kamenice u kojima se skupljala kišnica.⁷²

⁷¹ **K8:** „To je bilo na Razvali i po 20 000 ovaca u onoj planini gori, sve je to na jednoj lokvi pilo.”

K7: „Svaki drugi dan. Gore kako smo sa Strmca blizu lokve, svaki dan. A obično svaki drugi dan ovce idu na lokvu, na vodu. Tamo bi došlo po trideset krda ovaca i čeka red kad će koje. I onda utira se u lokvu pa se kruže ovce oko lokve dok se napiju. Ti svoje izgoniš, moje ulaze, tako moje izlaze, druge jedno za drugim ulaze u lokvu i tako. Čuvaš, paziš niti da moje priđu u tvoje, niti da tvoje u moje. To se pazilo strogo i strogo.”

K7: „Lokve su zajedničke, a bunari su... ko je moćan, napravi sebi bunar i ima cilu godinu. Ko nije moćan traži vode di će se snaći. Iđe snig vadit, iđe tamo di izvire voda čekati. Mi smo svakako. Ja bi znala uveče, kad bi ovce pomuzli, uzeti dvoje konja i četiri vučije i ić tamo di voda izvire. I natovarit tu vodu, nalit te vučije i dotiraj, noć. Nemam ja kad vrimenta leći. Ako tako ne napravim, ujutro imam telad, tribaju piti, triba suđe prati, triba za prasad, triba za dicu, tiba za kuvati, za prati, moraš tako ići. Di si got, triba naći vodu i dotirati je.”

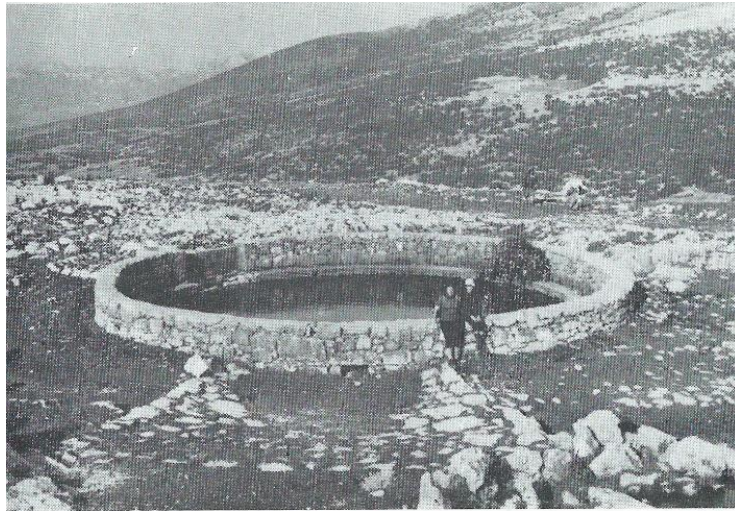
K9: „Onda te bi ovce, interesantno gori, dobro je kad je kiša, onda ne moraš gonit na lokvu, kad je kiša, kad je mokro, kad ima rose, onda svaki drugi dan goniš na lokvu, ili treći, ali liti kad nema vlage svaki dan mora ovca na lokvu ići.”

K9: „Mi smo imali na tri, četiri mista lokve. Bila je ta Duboka, to je lokva od stare Jugoslavije, ko zna ko je to radija i to je i vojska u planini. To je voda držala valjda su oni nabijali još tu zemlju i posli godinama to se nije diralo i ta Duboka lokva nikad nije presušila, sad kažu da zna i presušit, a nikad nije ona presušila u planini. Bilo je i par manjih lokava, imali smo one doli iznad kad smo mi bili doli u onoj košari iznad di smo roštijali, bunari su bili okrugli, pet bunara, četiri ili pet bunara tu je izvirala voda unutra, to je bilo za pit. Onda su imali ljudi svoje bunare. Bunari su se uvik zaključavali, voda je bila pod zlato, onda bi rođaci nama dali ključ od svog bunara kad oni ne bi litovali gore. Onda bi dida, bili smo rodbinski vezani, pa biće bi da sira ili nešto. I did Mirko je ima bunar i svi oni šta su imali svoje košare, oni bi svi imali svoje bunare. A mi koji smo minjali pozicije nije skoro niko imao bunar. Onda je to lokva i vadi snig iz kišnice i sa tih bunara četiri i na par mista je bilo izvora. Kad ima kiša onda izvori rade dobro, kad nema onda kap po kap. Onda bi se voda gonila na konjima u vučijama drvenim, to su od dvadeset litara drvene posude. I onda na konjima natovariš te dvije vučije, 40 litara, dva konja četiri vučije, ovisi kolko si ima, koliko puta dnevno triba, tolko si puta mora ići, a voda nikad nije bila blizu. Teško se to živilo.”

K9: „To ti je bila glavna lokva, pojilište u onoj planini doli. Za vrime stare Jugoslavije tu je žandarimendija bila i pravila red kad se došlo blago napojit, tu su bile tuče, gužve, neredi. I ta lokva, za nju kažu da je pristala držati vodu da su žene prale vunu tu. I ta snaga iz vune, ona sedra i što već, da je probila lokvu i da lokva od tada nije držala. I onda su kasnije to naši Samardžije u taj vrtal sadili krumpire, to je bila njihova ograda kasnije. Ne sićam se ja kad je to bila lokva, ali uvijek to zovu Bukova lokva.”

K9: „Na određenom dijelu postoji sklop nekoliko bunara, a ispod su bila korita i česme u koje se slobodnim padom slijevala voda za napajanje volova i druge stoke te si vodu mogao kontrolirati otvaranjem i zatvaranjem.”

⁷² **K8:** „A za vodu ubi Bože, ajde u jame, ajde u koje kuda, za snig gubi glavu, ali srića je dok je bilo u jamama pa si moga. Onda taj mali izvor vode, bila kiša pala nešto, spasila bi. Nalila bi neku kamenicu neki, malo osvježila, manje blago žednije, porosi trava i tako, ali mora si u vodu vičito voditi, svaki dan si mora vodit blago.”

Slika 350. Takozvana špija iznad sela za napajanje stoke. Voda bi se grabila i ulijevala u kamenice. (Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51)

Slika 351., 352., 353., 354. Sklop lokve i suhozidnog bunara na Uniškim Docima

Slika 355. i 356. Bunar građen kamenom i betonom

Slika 357., 358., 359., 360. Bunar ili gusterna iznad košare koja se i danas koristi te betonski bunar s kamenim pokrovom s kamenim koritom za pojenje stoke

Slika 361. i 362. Gusterna za skupljanje oborinske/slivne vode izgrađena uz brdašce s kojeg se slijeva voda

Slika 363. i 364. Prirodna kamenica

5.2.5. Zaključna razmatranja o pašnjačkom krajobrazu Dinare

Transhumantno stočarstvo odabranog područja na Dinari bilo je od regionalnog značaja. Iako hrvatsko-srpsko selo i njegove pašnjačke površine prema administrativnim granicama pripadaju Bosni i Hercegovini, prema načinu privređivanja i povezanošću s hrvatskim krajem bili su od značaja za hrvatske stočare šibenskog zaleđa koji su svoju stoku za vrijeme ljetnih sušnih mjeseci davali stanovnicima Uništa u sumjes.

Dinarsko stočarstvo ovisilo je o više čimbenika. Prvenstveno, različiti načini privređivanja uvjetovali su boravak na planini. Kazivačica je prije udaje s obitelji boravila na Uniškim docima na istom mjestu svake godine gdje su imali stalnu nastambu košaru te brinuli o svojim ovcama i o volovima iz Dalmacije. Stariji kazivač je sa svojom obitelji oduvijek profesionalno čuvao ovce te im se kazivačica nakon udaje pridružila. Oni su svake tri godine mijenjali poziciju. Uništanski „planinari” ovisili su o stočarima iz župe, kazivači prvenstveno iz šibenske; Grebaštice i drugih mjesta. Što se tiče profesionalnih „planinara” obiteljske zajednice, vlasništvo i prirodni čimbenici uvjetovali su gdje se „ljetuje”. Kazivači su kao obitelj boravili na nekoliko različitih mjesta obzirom na to da su se svake tri godine morale mijenjati lokacije radi obnove paše i mjesta gdje se gnojila i obrađivala zemlja na mjestu stanovanja. Vlasnik može posjedovati prostor na kojemu stanuje, gnoji zemlju odnosno ima tor i livade koje kosi ili posjed uzima u najam od čega jednu trećinu uzgojenih usjeva daje vlasnicima. Pašnjaci su općinski ili državni. Dalmatinski stočari imali su pravo uživanja pašnjaka u općini Bosansko Grahovo čije su ovce Uništani čuvali, ali su za to Uništani morali plaćati pašarinu. Kroz prošlost izmjenjivali su se načini davanja pašarine i vlasništvo, ali tradicijske prakse se nisu previše mijenjale osim možda načina privređivanja (za koga su se čuvale ovce i u kojoj količini).

Često se u literaturi spominje da se od zarade od stočarstva za ta tri mjeseca moglo živjeti kroz cijelu godinu, ali s druge strane se zaboravlja da su te obitelji imale veliki broj članova i da su živjele prilično skromno. Obitelj kazivača se već krajem šezdesetih godina preselila u selo Vrpolje u šibenskom zaleđu kojeg su poznavali radi prikupljanja stoke iz tog područja, ali i jer je kazivač radio na pruži koja je vodila do Šibenika. Preselili su se jer je život na planini bio zahtjevan, a zarade od toga nije ni bilo toliko već su muški članovi obitelji često bili odsutni radeći po Slavoniji ili nekakve druge fizičke poslove kako bi se mogli prehraniti. U osamdesetim godinama kada je transhumantnog stočarstva bilo sve manje, zarada je bila puno bolja, ali i dalje je takav oblik privređivanja sve više bilo u padu. U ratnim razdobljima dinarski je prostor uvijek bio na udaru i preko njega su se odvijale mnoge vojne akcije što je dovodilo do privremenog ili trajnog iseljenja stanovništva, a gotovo trajno zapuštanje stočarstva na tom području doživjelo je svoj vrhunac u Domovinskom ratu.

Na pitanje kakva je perspektiva razvoja Uništa, uniških Dolaca, nije lako odgovoriti. Nakon demografskog odumiranja i gubitka stanovništva raseljavanjem, kroz stoljetnu povezanost s Dalmacijom kojoj privredno i tradicionalno gravitiraju, a od koje su sada europskom granicom politički odijeljeni, kroz prostorno i duhovno nepripadanje zemlji u čijim su granicama, a koja zbog slabih ekonomskih kapaciteta nije stvorila uvjete za održivi razvoj ovoga prostora, revitalizacija gospodarski i demografski opustošenog kraja i njegovo vraćanje u prostor moguć

za suvremeni život, teško da će biti izvediva. Sa bosanske strane putne komunikacije su neprohodne zbog nepostojanja puteva, a i zbog miniranih terena tokom posljednjeg rata. Da bi stanovnici došli do Bosanskog Grahova kojem administrativno pripadaju trebaju putovati preko Knina i ući u Bosnu na graničnom prijelazu Strmica kako bi nakon 70 kilometara stigli na odredište.

Sve što nadležna zemlja (ne)planira na tom području sadržano je u dokumentu „Strategija razvoja Opštine Bosansko Grahovo za period 2016-2020 godine“ u kojem je vidljivo da nije u planu nikakva konkretna aktivnost osim navoda da je potrebno napraviti put koji povezuje Uništa i Bosansko Grahovo.

Problem Uništa je uvršten kao predmet međugraničnog dogovora kada se bude rješavalo pitanje utvrđivanja i ratifikacije granice. Naime, Ugovorom o državnoj granici između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske, koji je potpisan 1999. godine, ali još nije ratificiran, utvrđeno je da se ugovorne strane mogu suglasiti o izmjeni protezanja državne granice radi olakšanja životnih uvjeta stanovništva uz granicu i slično. Stoga su sačinili Sporazum o prioritetima u provedbi Ugovora kojim je navedeno da je i za područje Uništa (općina Bosansko Grahovo) potrebno pristupiti postupku za izmjenu protezanja državne granice odmah po ratifikaciji. (Vanjsko politička inicijativa BH i Vlada Republike Hrvatske)

Postoje mnogobrojni razlozi zbog kojih se Dinara treba zaštititi, a posebno zbog bogatstva biljnog i životinjskog svijeta, endemskih biljnih vrsta, te brojnih špilja i izvora vode.

Masiv hrvatskog dijela Dinare je uvršten u europsku ekološku mrežu Natura 2000, čiji je cilj očuvanje i ostvarivanje povoljnog stanja divljih vrsta ptica i drugih vrsta i stanišnih tipova od interesa za Europsku uniju.

Od 2010. godine, Državni zavod za zaštitu prirode (danas Hrvatska agencija za okoliš i prirodu (HAOP)) na inicijativu općine Kijevo, započeo je s pripremanjem dokumentacije i terenskim istraživanjem radi stavljanja Dinare u jednu od kategorija zaštite. S obzirom na to da masiv Dinare čini prirodnu granicu između Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u postupak zaštite Dinare trebalo je uključiti i susjednu državu. Namjera je da Hrvatska i Bosna i Hercegovina zajednički proglašavaju zaštićenim cijelo područje Dinare i zajednički kandidiraju projekte za međunarodne fondove. Državni zavod za zaštitu prirode je krajem 2013. godine izradio stručnu podlogu za zaštitu Dinare u kategoriji Park prirode, kojom je dinarski prostor valoriziran, određene su mjere zaštite i dane smjernice za upravljanje zaštićenim područjem u budućnosti. No, od tada nema javnih rasprava, niti je donesena odluka iako bi proglašenje Dinare parkom prirode, uz bogato kulturno i povijesno naslijeđe, omogućilo revitalizaciju ovog područja. (Kninski news portal i Neovisni novinarski portal tris)

Ukoliko bi došlo do pomicanja granice, zajedno s naporima hrvatske strane za proglašenje parka prirode, istraživanje i promicanje povijesnih, etnografskih i stočarskih posebnosti ovog prostora te prezentiranje velikog potencijala za masovni uzgoj ovaca i isplativost proizvodnje sira, moglo bi pobuditi poduzetnički duh i kod potomaka nekadašnjih dinarskih stočara. Naravno da nije potrebno niti moguće oživjeti stare oblike stočarskih kretanja. Stoka se prorijedila, a ono malo koliko je još ima, nalazi dovoljno hrane i na nizinskim pašnjacima. Ali,

potrebno bi bilo poticajnim mjerama podići stočarstvo na suvremeniji stupanj izgradnjom stočarskih objekata za stanovanje i preradu mlijeka.

Danas je to jedan od najvećih neiskorištenih turističkih potencijala Hrvatske i za očekivati je da taj park bude pokretač održivog razvoja kraja tako da ljudi prestanu iseljavati i nastave se baviti stočarstvom, proizvodnjom sira, zdrave hrane i drugih autohtonih proizvoda koje mogu nuditi turističkom tržištu. Dokaz da postoji zainteresiranost je i Međunarodna brdsko-biciklistička trodnevna utrka TRANSDINARA 2016 na kojoj je sudjelovalo 76 natjecatelja iz 15 zemalja. Jedna etapa utrke prolazila i stazama preko Uniških dolaca i spuštala se do Uništa. Ovo područje privlačno je i zbog relativne blizine mora, nezagađenih izvora rijeke Cetine i Krke, blizine Peručkog jezera, sudara sredozemne i kontinentalne klime, čistog okoliša i čistog zraka. Također i mnogobrojni planinari koji posjećuju vrhove Dinara, Veliki Bat i druge daju do znanja da postoji potreba za nekakvom turističko-rekreacijskom ponudom. U tom području ima mnogo praznih starih kuća, koje bi se mogle obnoviti u male objekte za iznajmljivanje što se u svijetu sve više traži. Turizam na planini daje puno mogućnosti za aktivni odmor u prirodi na svježem zraku za ljubitelje planinarenja, slobodnog penjanja, alpinizma, speleologije, brdskog biciklizma i drugog.

Vrijeme će pokazati hoće li se ljudi ipak vratiti na Dinaru i nastaviti život, ne više onakav kakav je ovdje postojao tijekom prethodnih stoljeća, nego suvremeniji i ekonomski isplativiji.⁷³

⁷³ **K7:** „Radi ispaše, ta je planina čuvena, radi blaga, radi ovaca, radi teladi.“

K7: „Zdravo mjesto, lipo je, ispaša, trave koliko ti Bog oće, prostarije, brda, dola, jama snigova u dočića, u srid lita sniga pun dočić.“

K9: „Nigdi se šuma nije dalje raširila, znači ostala je šuma. Po kojim to pravilima, kako, na koji način, šta utječe na to da se šuma nije proširila po tim brdima? O šumi se vodilo računa, o lokvama se vodilo računa, o bunarima... Ono je lipo, napraviti izletišta, neki dom. Kako ljudi to koriste, lovci, planinarenje... Šta napraviti, zašto uništiti? Mi smo došli nakon pedeset godina pa je lipo doći.“

6. MODELI UPRAVLJANJA PAŠNJAČKIH KRAJOBRAZA

„Materijalna svjedočanstva hrvatskog identiteta dovoljna su da se shvati nužnost ne samo očuvanja i zaštite već i njihove uloge kao pokretačke iskre u razvojnom procesu suvremenog arhitektonskog izraza. Zato je nužno postaviti osnove pristupa i kretanja u svim varijantama postojećih ostvarenja da bi unutar njih stvaralački poriv novuma koji dolazi mogao dostići vrijednosti identiteta. Kulturološko naslijeđe nije mrtva prošlost, nego živa osnova građenja budućnosti. Vrijednosti naslijeđa moraju biti sačuvane, a suvremene mogućnosti i stremljenja samo obogaćuju dani trenutak ostvarenjima čitljiva identiteta koji postaje trajan put razvoja. Sučeljavanje prošlog i suvremenog, svjetskog i regionalnog nije sukob, nego predstavlja otvorena vrata novih mogućnosti.“ (Boris Magaš, ApolitikA, 2012:15)

U Europi i svijetu Hrvatska je već duže vrijeme prepoznata po svom bogatstvu kulturno-povijesnog naslijeđa, a još više kao zemlja raznolikih prirodnih krajobrazu. U procesu pristupanja Europskoj Uniji Hrvatska je trebala i dalje treba voditi računa i o očuvanju svog nacionalnog identiteta kroz zaštitu i uređenje prostora i krajobrazu i na tome razumno graditi gospodarski napredak.

„Cilj zaštite kulturnog krajolika jest održavati, obnavljati i poboljšati ili unaprijediti njegove kulturne i prirodne vrijednosti. Svi zahvati u kulturnom krajoliku trebaju uvažavati i uključivati očuvane povijesne sadržaje i značajke, a unošenje novih elemenata i struktura mora biti primjereno njegovim svojstvima i kulturnom značaju. Analiza međunarodnih dokumenata pokazala je da planiranje i upravljanje razvojem krajolika zahtijeva sustavan pristup, niz metoda i postupaka zaštite, kao što su:

- zakonska zaštita kulturnih krajolika ocijenjenih na temelju utvrđenih kriterija
- određivanje granica zaštićenog kulturnog krajolika
- izrada i donošenje Politike, Strategije, Plana zaštite i Plana upravljanja kulturnim krajolikom
- sustav upravljanja kulturnim krajolikom treba biti povezan i objedinjen s urbanističkim i regionalnim planskim dokumentima.“ (Dumbović Bilušić, 2012:312)

Planiranje i upravljanje kulturnim krajobrazom označava procese koji trebaju biti temeljeni na zakonskoj osnovi, a uključuje prostorno uređenje, zakonsku zaštitu, stvaranje baze podataka i uključivanje u nacionalne politike razvoja. Ti procesi zahtijevaju povezivanje na svim razinama tako da svaka administrativna razina, nacionalna, regionalna i lokalna, treba izraditi posebne Strategije zaštite kulturnih krajobrazu u okviru svojih nadležnosti, vezanih uz zadaću očuvanja njegovih vrijednosti. Osnovno načelo upravljanja je da treba očuvati sva značajna fizička obilježja kulturnog krajobrazu, sve prirodne vrijednosti i način korištenja prostora. (Dumbović Bilušić, 2012)

Od djelovanja strukovnih udruženja na razvoju i zaštiti krajobrazu, važno je istaknuti inicijativu pokrenutu 2004. godine od strane Razreda arhitekata HKAIG i Udruženja hrvatskih arhitekata pod nazivom ApolitikA.

Ta inicijativa dovela je do izrade te 2012. godine do donošenja dokumenta „Arhitektonske politike Republike Hrvatske 2013–2020 ApolitikA, Nacionalne smjernice za vrsnoću i kulturu građenja“. Arhitektonskim politikama iskazuje se opći interes za kvalitetu sveukupnog prostora i one su stimulacija procesa održivog razvoja i unaprjeđenja oblikovnih vrijednosti baziranih u graditeljskim posebnostima, zaštiti zdravlja, zaštiti klime i sigurnosti. Njima se definira i unapređuje kultura građenja, daje smisao principima održivog razvoja u kvalitetnom, sigurnom i zdravom okolišu, podiže svijest o značaju kulturnog krajobraza te potiče transparentnost i interakcija svih sudionika u procesu oblikovanja prostora. Za ostvarenje ciljeva važna su povezana tematska područja u kojima se kulturni krajobraz spominje kao predmet očuvanja i zaštite, ali i kao pokretač gospodarskog razvoja.

„Arhitektonskim politikama ostvaruje se zaštita interesa Republike Hrvatske u očuvanju, prezentaciji i korištenju graditeljskih i arhitektonskih ostvarenja, vrednovanju prirodnih i urbanih krajobraza, kulturnoj i prirodnoj baštini te uspostavi nacionalnog programa za vrsnoću i kulturu građenja.“ (ApolitikA, 2013.:116)

Arhitektonske politike i njihove ciljeve trebalo bi se provoditi uz pomoć različitih Ministarstava (kulture, graditeljstva i prostornog uređenja, zaštite okoliša i prirode, gospodarstva, poljoprivrede, turizma i drugih), državnih instituta, lokalne i regionalne samouprave, akademske zajednice, kulturnih institucija, strukovnih organizacija, pojedinaca i drugih ovisno o inicijativama i ciljevima.

6.1. Zakonska osnova upravljanja krajobrazom i poticajne mjere

Za uspostavu sustava zaštite krajolika u Hrvatskoj i za izrade strategija i Plana zaštite kao polazište poslužit će međunarodno prihvaćene metode i provjereni sustavi izrade.

Tako je izrađeno više stručnih podloga od kojih je jedna i Krajolik – čimbenik strategije prostornog razvoja, stručna podloga za Strategiju prostornog razvoja Republike Hrvatske, koja je izrađena 2014. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, a iz koje su preuzete informacije koje slijede u ovom potpoglavlju.

Za održivi razvitak i zaštitu okoliša odgovorni su nadležna tijela državne uprave odnosno ministarstva, županije, gradovi i općine. Prihvaćanjem međunarodnih ugovora, konvencija, sporazuma, povelja, protokola i drugog, dobili smo jednu od osnova za kreiranje nacionalnih zakona. Prioriteti su vezani uz obveze koje proizlaze iz članstva Republike Hrvatske u Europskoj uniji. Zato se donose strateški planovi kao temeljni dokumenti kojima se nastoje provesti aktivnosti koje će u najznačajnijoj mjeri doprinijeti očuvanju prirode na nacionalnoj, europskoj i globalnoj razini.

Hrvatska je prihvatila više obvezujućih konvencija koje se odnose na krajobraz, a neke od njih su:

- Konvencija o zaštiti Svjetske kulturne i prirodne baštine (World Heritage Convention, UNESCO, 1972.), koja predstavlja temelj za zaštitu kulturne i prirodne baštine iznimne, univerzalne vrijednosti koje treba zaštititi kao dio naslijeđa čovječanstva.

- Konvencija o biološkoj raznovrsnosti (Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro, 1992.) koja od zemalja potpisnica traži da sa svojim prirodnim resursima raspoložu na održiv način kako ne bi došlo do pretjeranog iskorištavanja.
- Konvencija o europskim krajobrazima (European Landscape Convention, Council of Europe 2000.) kojoj su glavni ciljevi promicanje zaštite krajobraza, upravljanje i planiranje te organiziranje europske suradnje o pitanjima krajobraza.

KONVENCIJA O EUROPSKIM KRAJOBRAZIMA

Republika Hrvatska je već 2000. godine, među prvim zemljama, potpisala Konvenciju o europskim krajobrazima jer je prepoznala važnost i neophodnost njezinih ciljeva za kulturni i gospodarski razvoj zemlje. Time je preuzela opće i posebne mjere konvencije u svrhu poboljšanja stanja krajobraza i unaprjeđenje kvalitete života. Zakon o potvrđivanju Konvencije donesen je 2002., a stupio je na snagu 2004. godine. Provođenje mjera preuzelo je tadašnje Ministarstvo prostornog uređenja i zaštite okoliša, a kasnije je raspoređeno na Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, Ministarstvo zaštite okoliša i energetike te Ministarstvo kulture, pa su sva tri nadležna ministarstva 2012. godine sa svojim predstavnicima osnovala Skupina za krajobraze.

Osim općih mjera važno je naglasiti posebne mjere provedbe Konvencije koje nalažu potrebu jačanja svijesti građana i organizacija o vrijednostima krajobraza, te poticati obuku stručnjaka za prepoznavanje, vrednovanje i planiranje upravljanja krajobrazom. Nadalje, nalažu analizirati značajke krajobraza na prostoru cijele države i uspostaviti instrumente s ciljem zaštite i upravljanja krajobrazom.

I nakon potpisivanja Konvencije o europskim krajobrazima, vrijednosti krajobraza u Hrvatskoj još nisu dovoljno prepoznate i ne koriste se dovoljno kao razvojni resurs.

Još 1997. godine u strategiji prostornog uređenja zaključeno je da se izradi Krajobrazna osnova Hrvatske kao podloga sveobuhvatne zaštite prirodnih i antropogenih vrijednosti prostora i identiteta krajobraza, što zbog nedovoljne zakonske podrške nije do kraja provedeno. Jedino je, kao prvi korak, 1999. godine izrađena Sadržajna i metoda podloga krajobrazne osnove Hrvatske pod vodstvom prof. dr. sc. Branke Aničić na Agronomskom fakultetu u Zagrebu, na Zavodu za ukrasno bilje i krajobraznu arhitekturu.

U svrhu učinkovitije provedbe usvojenih europskih dokumenata Vlada Republike Hrvatske je 2002. godine osnovala Agencije za zaštitu okoliša i Državni zavod za zaštitu prirode, a 2015. godine njihovim spajanjem osnovana je Hrvatska agencija za okoliš i prirodu. Najvažnija djelatnost Agencije je prikupljanje i objedinjavanje podataka i informacija o okolišu i prirodi u odgovarajućim bazama podataka koje služe kao podloge za izradu Strategija i akcijskih planova zaštite prirode.

Također, u sklopu Ministarstva graditeljstva i prostornoga uređenja osnovan je Zavod za prostorno planiranje koje je od 2014. integrirano u novu Javnu ustanovu Hrvatski zavod za

prostorni razvoj koja u svom djelokrugu rada ima koordinaciju izrade i praćenje provedbe Strategije prostornog razvoja Republike Hrvatske i drugih prostornih planova od važnosti za prostorno uređenje i zaštitu prostora Države.

Za krajobraze koji su uključeni u područja nacionalnih parkova, parkova prirode te regionalnih parkova za krajobraze kulturnih dobara u Hrvatskoj postoji institucionalna i provedbena zaštita, ali najveći dio prostora ostalih krajobrazu Hrvatske nemaju odgovarajući tretman, pa im je potrebna zaštita prostorno-planskom dokumentacijom. Potrebno je učinkovitije povezati i koordinirati resore koji izravno ili posredno utječu na stanje i izgled krajobrazu. S ciljem jedinstvenog tretmana krajobrazu potrebno je osigurati jedinstvenu zakonodavnu osnovu za zaštitu krajobrazu usklađivanjem postojećih zakona i to: Zakona o zaštiti prirode, Zakona o zaštiti okoliša, Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara te Zakona o prostornom uređenju.

Potrebno je razviti odjel za krajobraz uz potrebnu naobrazbu interdisciplinarne grupe stručnjaka za problematiku krajobrazu koji bi davao mišljenja na sve krajobrazne podloge. Također, potrebno je osnovati Nacionalno povjerenstvo za krajobraze koje će utvrditi jedinstvene standarde i kriterije za prepoznavanje, vrjednovanje i zaštitu krajobrazu te za provođenje tipološkog nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini.

Posebno je potrebno donijeti Krajobraznu osnovu Hrvatske (do 2019.) kako bi se mogla koristiti pri izradi dokumenata prostornog uređenja. Zatim, donijeti Strategiju očuvanja krajobraznih obilježja do 2021. te je implementirati u ostale zakone do 2023.

Od bitnih strategija za pitanja krajobrazu donesene su:

- Nacionalna strategija i akcijski plan zaštite biološke i krajobrazne raznolikosti RH (2008.) koja daje smjernice za očuvanje krajobrazu i zahtjeva primjenu Europske konvencije o krajobrazu, te predlaže izradu i primjenu Krajobrazne osnove Hrvatske.
- Strategija očuvanja, zaštite i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine (2011. - 2016)
- Strategija održivog razvitka Republike Hrvatske (2009.) koja donosi smjernice kojim pri planiranju i uređivanju prostora treba osigurati očuvanje značajnih i karakterističnih obilježja krajobrazu te održavanje bioloških, geoloških i kulturnih vrijednosti.
- Strategija ruralnog razvoja (2013) kojoj je jedan od prioriteta očuvanje, zaštita i održiva uporaba okoliša.

STRATEGIJA PROSTORNOG RAZVOJA REPUBLIKE HRVATSKE

Među najvažnijim donesenim dokumentima je STRATEGIJA PROSTORNOG RAZVOJA REPUBLIKE HRVATSKE (NN 106/2017) koja je kao temeljni državni dokument izrađivana od 2013. a donesena je 2017. godine i služi kao baza za budući razvoj sustava planiranja, zaštite i uređivanja prostora. Tom strategijom obuhvaćeno je očuvanje i održivo korištenje prostora, posebice onih na kojima se temelji njegov identitet. Na osnovu Strategije donesena je Odluka o izradi Državnog plana prostornog razvoja koji će izraditi Hrvatski zavod za prostorni razvoj.

Važni dijelovi strategije odnose se na aktivnosti vezane za ruralna područja, te za područja uz državnu granicu.

Aktivnosti na ruralnim područjima trebaju biti vezana za jačanje društvene svijesti o nužnosti veze selo – grad, te na izradu ruralnog atlasa, kao dinamičkog i aktivnog alata u koji se stalno unose podaci i njihove promjene o vrijednim elementima prirodne i kulturne baštine, kao podloga za usmjeravanje aktivnosti.

Revitalizacija ruralnog prostora odnosi se na zaustavljanje procesa napuštanja sela stvaranjem uvjeta za gospodarski razvoj. Naglašena je potreba očuvanja tradicijskog identiteta, te je prepoznat potencijal za razvoj ekološke poljoprivrede i razvoj turizma osnovan na prirodnim osobitostima i tradicijskim vrijednostima. Potrebno je orijentirati se na lokalnu prepoznatljivost (brendiranje), eko-proizvodnju hrane i sl.

Osim što je potrebno očuvati obilježja i vrijednosti krajobraza, u slučaju oštećenih i degradiranih područja, cilj je poboljšati i unaprijediti stanje.

Glavni razvojni ciljevi područja uz državnu granicu odnose se na sprečavanja depopulacije i poboljšanje uvjeta života stanovništva ovog rijetko naseljenog područja u odnosu na ostali prostor pri čemu je potrebno voditi računa o tradicionalnim vezama stanovništva s obje strane granice.

Poboljšanje se može postići kroz rješavanje zajedničkih problema u graničnim područjima, uz stvaranje povoljnog poslovnog okruženja kojim će doći do korištenja zapostavljenih potencijala rasta. Tako uz državnu granicu prema BiH, za razvoj brdsko-planinskih područja koja se nalaze unutar uskog kopnenog pojasa prema obali, nužno je uključivanje u razvojne sustave turističkog područja Jadrana.

Zajedno sa prekograničnim susjedima sustavno treba raditi na sprečavanju rizika za okoliš te na očuvanju zajedničkih krajobraza potičući prostorni razvoj zajedničkim dokumentima. Te ciljeve moguće je realizirati uz pomoć programa prekogranične suradnje kroz EU programe (npr. INTERREG ili slični programi) koji potiču suradnju u vrednovanju i afirmaciji krajobraza, te u utvrđivanju zajedničkih ekoloških kriterija korištenja i zaštite prirodnih resursa, te omogućavanje boljeg upravljanja i održivog korištenja kulturne i prirodne baštine. (NN 106/2017)

NATURA 2000

(Hrvatska agencija za okoliš i prirodu, Izvor: www.haop.hr)

Pristupanjem Europskoj uniji Hrvatska je prihvatila Ekološku mrežu NATURA 2000, koja je sastavljena od područja važnih za očuvanje ugroženih vrsta i stanišnih tipova Europske unije te predstavlja najveću mrežu očuvanih područja u svijetu. Glavni cilj NATURE 2000 je osigurati ili ponovno uspostaviti povoljno stanje očuvanosti ugroženih vrsta i staništa.

Ekološka mreža Republike Hrvatske obuhvaća 36,73% kopnenog teritorija i 15,42% obalnog mora, a sastoji se od 743 područja očuvanja značajnih za vrste i stanišne tipove.

Cilj NATURE 2000 nije zaustaviti razvoj već postaviti mjerila prema kojima će se one moći odvijati, a da pritom očuvaju biološku raznolikost. Većinu aktivnosti i zahvata unutar zaštićenih prostora moguće je provesti uz mjere ublažavanja mogućih negativnih utjecaja, a ponekad su

potrebne tek manje prilagodbe. Za veće razvojne projekte ili promjene načina korištenja zemljišta potreban je postupak ocjene prihvatljivosti. NATURA 2000 podržava načelo održivog razvoja. Mnoga područja unutar ekološke mreže vrijedna su upravo zbog načina na koje se njima upravljalo do danas i bit će važno osigurati da se takve aktivnosti mogu nastaviti i u budućnosti. Mreža može pružiti nove mogućnosti ruralnim područjima kroz eko-turizam, rekreaciju, poljoprivredu, šumarstvo i druge djelatnosti.

Upravljanje područjima NATURA 2000 se vrši kroz donošenje lokalnih planova upravljanja u kojima je bitna uključenost lokalnog stanovništva u zaštiti i korištenju zaštićenog područja.

IZRAVNE POTPORE U POLJOPRIVREDI

Dugotrajna održivost aktivnih poljoprivrednika koji obavljaju poljoprivrednu djelatnost nastoji se osigurati kroz izravne potpore. One se dodjeljuju za proizvodnju, uzgoj ili sadnju poljoprivrednih proizvoda, za uzgoj ili držanje stoke, kao i za održavanje poljoprivredne površine u stanju pogodnom za pašu ili uzgoj. U izravne potpore ubrajaju se izravna plaćanja koja se sastoje od potpore po površini i proizvodno vezanih potpora u stočarstvu i ratarstvu. Potrebno je osigurati minimalne uvjete održavanja poljoprivrednih površina u stanju pogodnom za ispašu ili uzgoj.

Trajne travnjake, evidentirane u ARKOD-u kao livade, pašnjaci ili krški pašnjaci, korisnik mora održavati napasivanjem stoke ili kositi barem jednom godišnje.

Prihvatljiva površina krških pašnjaka određuje se koeficijentima prihvatljivosti prema razredima prihvatljivosti krških pašnjaka s obzirom na zastupljenost neprihvatljivih površina.

Također se provode i mjere za očuvanje trajnih travnjaka temeljene na ekološkoj mreži NATURA 2000 gdje korisnici ne smiju okolišno-osjetljive travnjake prenamijeniti niti preorati odnosno moraju ih zadržati u njihovom izvornom obliku.

MJERE RURALNOG RAZVOJA

Program Ruralnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje 2014. – 2020. sadrži 18 mjera kojima je cilj povećanje konkurentnosti hrvatske poljoprivrede, šumarstva i prerađivačke industrije, ali i unaprjeđenja životnih i radnih uvjeta u ruralnim područjima. Ulaganja unutar mjera Programa sufinancirana su većim dijelom sredstvima Europske unije putem Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj, a ostatak je sufinanciran sredstvima Državnog proračuna Republike Hrvatske. Podatci su preuzeti sa web stranice Uprave za ruralni razvoj Ministarstva poljoprivrede.

U Program ruralnog razvoja 2014. - 2020. (PRR) uvrštene su tri IAKS mjere:

- Mjera 10 Poljoprivreda, okoliš i klimatske promjene (M10),
- Mjera 11 Ekološki uzgoj (M11) i
- Mjera 13 Plaćanja područjima s prirodnim i ostalim posebnim ograničenjima (M13).

Kroz IAKS mjere nastoji se umanjiti ili zaustaviti negativni utjecaj poljoprivrede na prirodne resurse i bioraznolikost, odnosno njima se nastoje umanjiti klimatske promjene prema politikama Europske Unije.

Jednako kao kod svih politika Europske unije (EU), tako se i prilikom provedbe PRR velika važnost pridaje ublažavanju i prilagodbi klimatskim promjenama, odnosno općenito se nastoji umanjiti.

„Višestruka sukladnost predstavlja niz pravila koje svaki poljoprivrednik, pa tako i korisnici IAKS mjera, moraju poštivati na svim površinama poljoprivrednog zemljišta u svom korištenju, bez obzira da li za isto traže potporu ili ne. Pravila višestruke sukladnosti su poveznica između potpora koje je moguće ostvariti unutar zajedničke poljoprivredne politike s propisima iz područja okoliša, zdravlja ljudi, životinja i biljaka te dobrobiti životinja. Višestruka sukladnost uključuje slijedeće elemente: (a) propisani zahtjevi upravljanja (eng. Statutory Management Requirements – skraćeno SMR) su obvezni zahtjevi kojih se mora pridržavati svaki poljoprivredni proizvođač na svom poljoprivrednom gospodarstvu s ciljem zaštite okoliša te zdravlja ljudi, životinja i biljaka, zahtjevi također uključuju propise o identifikaciji i registraciji životinja te održivom korištenju sredstava za zaštitu bilja. (b) dobri poljoprivredni i okolišni uvjeti (eng. Good Agricultural and Environmental Conditions – skraćeno GAEC) su obvezni zahtjevi kojih se mora pridržavati svaki poljoprivredni proizvođač na svim poljoprivrednim površinama u svom korištenju s ciljem očuvanja dobrog poljoprivrednog stanja zemljišta uključujući zaštitu i upravljanje vodama te očuvanje krajobraza i staništa.“

M10 Poljoprivreda, okoliš i klimatske promjene,

PODMJERA 10.1.3. Očuvanje travnjaka velike prirodne vrijednosti (TVPV)

„Travnjak velike prirodne vrijednosti (TVPV) je tip poljoprivrednog zemljišta s velikim udjelom poluprirodne i prirodne vegetacije važne za očuvanje vrsta i stanišnih tipova ugroženih na nacionalnoj i europskoj razini. Poljoprivredna proizvodnja se uglavnom zasniva na poluprirodnim travnjacima (pašnjacima i košanicama), od kojih neki predstavljaju ugrožena staništa na razini Europe te su kao takvi uključeni u ekološku mrežu Natura 2000.“

Odnosi se na kontinentalni, brdsko-planinski i mediteransku regiju.

Njime se provodi odgoda košnje jer se njome omogućava stvaranje sjemena te sprječava nestanak tipične travnjačke vegetacije te se istovremeno omogućava opstanak životinja koje obitavaju na ovim specifičnim staništima. Obnavljanjem i održavanjem ekstenzivnih travnjaka velike prirodne vrijednosti sprječava se gubitak bioraznolikosti, nestanak staništa i karakterističnih krajobraza.

PODMJERA 10.1.10. Održavanje suhozida (OS)

Provodi se jer osim kulturnog značaja, suhozidi formiraju brojna staništa radi stvaranja specifične mikrokline. Površine prekrivaju mahovine i lišajevi, između slaganog kamenja rastu specifične biljne zajednice, a staništa su i za kukce, gmazove i vodozemce te ptice- zbog svoje linearnosti značajno su obilježje ekološke mreže te služe kao koridori za kretanje različitih

životinjskih vrsta. Cilj ove mjere je očuvanje bioraznolikosti i očuvanje tradicionalnog krajobraza

M11 Ekološki uzgoj

„Ekološka je proizvodnja sveobuhvatan sustav upravljanja poljoprivrednim gospodarstvima i proizvodnjom hrane koji ujedinjuje najbolju praksu zaštite okoliša i klime, visoku razinu biološke raznolikosti, očuvanje prirodnih resursa, primjenu visokih standarda za dobrobit životinja i proizvodne standarde koji su u skladu s potražnjom sve većeg broja potrošača. Cilj je potaknuti nove poljoprivrednike da se uključe u ovaj sustav proizvodnje, odnosno one koji već jesu u sustavu ekološke proizvodnje da nastave sa aktivnostima kako bi se povećale površine pod ekološkom proizvodnjom. Na taj će se način umanjiti negativan učinak konvencionalne poljoprivrede na okoliš kroz očuvanje kvalitete vode, zraka i tla, ali i povećanje plodnosti tla. Ekološki uzgoj doprinosi zdravlju ljudi i dobrobiti životinja.“

M13 Plaćanja područjima s prirodnim ili ostalim posebnim ograničenjima

„Ova mjera iznimno je važna za održavanje poljoprivredne proizvodnje na područjima gdje su nepovoljni uvjeti za poljoprivredne aktivnosti, budući da je na 73% teritorija Republike Hrvatske prisutno neko od ograničenja te je obuhvaćeno 41% od ukupnih poljoprivrednih površina.“

Provodila se kao nacionalna, a sada je pristup za određivanje područja ujednačen s metodologijom propisanom od Europske Unije. Provodi se za područja pod utjecajem nepovoljne klime ili nepovoljnih karakteristika tla gdje je prisutan problem odljeva stanovništva i gdje se ulaže više napora za održanje poljoprivredne proizvodnje. Provodi se radi zadržavanja poljoprivredne proizvodnje na takvim područjima kako bi se očuvala stara i možebitno stvarala nova radna mjesta uz zaustavljanje trenda depopulacije i za razvoj ruralnog prostora. Utječe i na očuvanje karakterističnih krajobraza, bioraznolikosti i proizvodnju proizvoda s dodanom vrijednosti.

Može se ostvariti kroz tri podmjere:

- 13.1. Plaćanja u gorsko planinskim područjima,
- 13.2. Plaćanja u područjima sa značajnim prirodnim ograničenjima i
- 13.3. Plaćanja u područjima s posebnim ograničenjima.

6.2. Usporedba izabраниh područja kao osnova za donošenje modela upravljanja

U radu su obrađena dva tipa pašnjačkih krajobrazu – pregonsko stočarstvo zatvorenih pašnjaka na otoku Pagu te transhumantno stočarstvo na otvorenim planinskim pašnjacima određenog područja planine Dinare.

Iz obrađenih podataka može se zaključiti da su geografska obilježja poput reljefa, klime i sl. te povijesna događanja odnosno načini upravljanja uvjetovali razvoj stočarstva na oba lokaliteta. Osim toga, na otoku Pagu ti čimbenici su konstantno djelovali na izmjene krajobrazu kroz desetljeća i stoljeća, odnosno događala su se stalna pregrađivanja suhozidima manje ili više intenzivno, dok se na Dinari izgled krajobrazu neznatno mijenjao obzirom na antropogene fizičke strukture u prostoru. Na Pagu, velika prekretnica na mijene u krajobrazu imala je podjela zemljišta u dvadesetim godinama prošloga stoljeća, ali jednako tako i ranije su se događale manje promjene u tom obliku ili veće u vidu sječe šuma i ogoljavanja površinskog pokrova otoka. S druge strane, za način upravljanja i tradicijske prakse na Dinari može se reći i da se stoljećima nisu mijenjali. Dinarski pašnjaci postaju reliktni kulturni krajobraz obzirom na to da na njima pase tek neznatan broj ovaca, odnosno točnije, na području gdje se do prije četrdesetak godina dvadesetak obitelji bavilo ovčarstvom, sada se tamo može zateći tek jedan bračni par. Udaljenost, nedostatak infrastrukture i primitivan način života u teškim planinskim uvjetima dale su svoj danak, dok s druge strane laka dostupnost, tehnološki, infrastrukturni i društveni napredak te pojava turizma otoku Pagu su donijeli nove mogućnosti za stanovništvo toga kraja. Ovčarstvo tamo više ne mora biti izolirana djelatnost praćena poljoprivredom velike udaljenosti od doma, već je lako dostupna automobilom i kombinirana s drugim djelatnostima poput, sada već dominantnog, turizma. Za Pag se čak može reći da su dijelovi otoka vizualno zapušteniji obzirom na vidljivo zarastanje brojnih pregrađenih pašnjaka u makiju (čak i onih koji se koriste), dok je ta gotovo prirodnost radi malog utjecaja čovjeka na Dinari stalno prisutna pa se s jedne strane može reći da se i nakon zapuštanja ovčarstva krajobraz nije previše mijenjao, a možda nestručno oko može čak i previdjeti da je tu ovčarstva ikada bilo ukoliko ne primjeti već urušene stočarske nastambe. Na Pagu je zapravo kroz desetljeća ujednačen broj stanovnika ili se čak u nekim mjestima povećava, s druge strane je sve manje ljudi koji se bave ovčarstvom, ali broj ovaca konstantno raste, dok na Dinari konstantno opada broj stanovnika u matičnom selu Uništa, odnosno ondje živi mali broj starijeg stanovništva te ne postoji nikakva tendencija rasta broja ljudi koji bi tamo živjeli, a ni bavili se ovčarstvom. To je također uzrokovano i industrijalizacijom pa procvatom turizma u šibenskom zaleđu otkuda su se ovce uzimale u ljeti u zakup. Lančanom reakcijom zapušteni su pašnjaci i poljoprivredne površine s vrhuncem sedamdesetih i osamdesetih godina pa onda i uslijed Domovinskog rata koji je na cijelom tom području od Šibenika do Dinare ostavio duboki negativni trag.

6.3. Modeli upravljanja pašnjačkim krajobrazima otoka Paga

Upravljanje pašnjačkim krajobrazima otoka Paga ne može se temeljiti na jednostranom viđenju pašnjaka kao poljoprivrednog zemljišta već ga se treba sagledavati iz šire perspektive koja uključuje ekonomski, povijesni, kulturni značaj, značaj za okoliš odnosno bioraznolikost i očuvanje prirodnih staništa, turističkog potencijala i općenito razvojnih potencijala cijeloga otoka. Mjere ruralnog razvoja RH dobar su način i poticaj za razvoj poljoprivrede na otoku. Putem njih provode se i mjere zaštite područja Natura 2000 unutar kojih je zabranjena prenamjena trajnih travnjaka, daju se poticaji i za obnove suhozida koji su kao i travnjaci važna prirodna staništa, a poticanje tradicijskog načina stočarenja polazišna je točka održivog upravljanja pašnjačkim krajobrazima i zajedno mogu garantirati održanje bioraznolikosti i ovčarstva na Pagu.

Za otok Pag važno je napraviti cjelovitu krajobraznu osnovu i utvrditi područja vrijedna zaštite ne samo u smislu bioraznolikosti i tradicijskih načina stočarenja već je važno vrednovati i kulturni i povijesni aspekt krajobraza odnosno odrediti područja koja možda i imaju neku veću vrijednost za očuvanje (kao što je već djelomično obradio u svojoj doktorskoj disertaciji doc. dr. sc. Goran Andlar (2012) Iznimni kulturni krajobrazi primorske hrvatske, spomenuto u poglavlju Zaključna razmatranja o pašnjačkom krajobrazu otoka Paga). Također, COAST projekt iz 2009. pokazuje da postoji interes za istraživanje i vrednovanje ovog krajobraza i korak je prema institucionalizaciji, odnosno prepoznavanja i vrednovanja krajobraza na državnoj razini. Dakle Pag je već bio interes analiza i vrednovanja te postoje određene spoznaje o vrijednosti krajobraza. U prostornim planovima osim šumskih predjela, područja NATURA 2000 te drugih pojedinačnih zaštićenih povijesnih objekata, pašnjaci se ne prepoznaju kao vrijedna i značajna područja. Trebalo bi utvrditi je li ignoriranje pašnjaka strah od zabrane razvojnih djelatnosti i možda strah od nemogućnosti donošenja odluke vlasnika parcela na koji način mogu i žele raspolagati svojim vlasništvom ukoliko su područja pod zaštitom.

Otok Pag ima veliki potencijal jer postoji tržište, ali ima i slabosti koje se očituju u zaraslim pašnjačkim površinama koje s vremenom mogu utjecati i na kvalitetu sira i janjetine jer oni počinjavaju na prehrani specifične travnjačke vegetacije koja im daje poseban okus. Paški sir i janjetina jak su brend otoka koji se lako plasiraju na tržište i oni direktno i indirektno garantiraju opstanak krajobraza, ali brendiranje krajobraznih vrijednosti dalo bi dodatan poticaj za očuvanje istih i dodatan spoj poljoprivrede i turizma i možda dodatan poticaj da se više ljudi ponovno počne baviti ovčarstvom.

Moglo se primijetiti u prethodnim poglavljima da su načini upravljanja kroz povijest imali snažan utjecaj na izmjene u krajobrazu, a vrednovanjem postojećeg stanja i stanja kroz povijest, unaprjeđenjem i poticanjem razvoja te simulacijama promjena mogle bi se donijeti odluke u kojem smjeru bi bilo važno usmjeravati razvoj otoka i budući izgled krajobraza.

U povijesti je također vidljivo da je lokalno stanovništvo znalo imati utjecaj na izmjene upravljanja. Stoga je možda u ovom slučaju, barem za sada, moguće prepustiti sve tržištu i mogućnostima stanovništva, a zatim oslušivati njihove potrebe i upravljanje prilagođavati

tome. Jer koliko god željeli zadržavati postojeće stanje krajobraza ili poticati ljude da se bave ovčarstvom tu odluku ne može nitko donijeti osim pojedinaca koji se time žele ili ne žele baviti.

U nastavku slijedi primjer otoka Wight u Ujedinjenom Kraljevstvu čiji se dijelovi nalaze u sustavu zaštite Area of Outstanding Natural Beauty te je za njega donesen Plan upravljanja iz kojeg se mogu iščitati glavni ciljevi i politike za upravljanje poljoprivrednim, pretežno pašnjačkim površinama.

ISLE OF WIGHT

Isle of Wight na jugu Ujedinjenog Kraljevstva primjer je povezivanja više različitih djelatnosti na otoku. Nekoć pun ovaca i druge stoke, poljoprivrede i prirodnih ljepota, danas ima i turističku ponudu. Dijelovi otoka zaštićeni su pod, u slobodnom prijevodu, područjem iznimne prirodne ljepote (Area of Outstanding Natural Beauty – AONB) u kojem osim prirodnog sadržava i kulturni krajobraz; oranice i pašnjake. AONB temelji se na IUCN-ovoj kategoriji V Protected Landscape (zaštićeni krajobraz) koji ima značajnu ulogu u zaštiti bioraznolikosti Ujedinjenog Kraljevstva.

Kao i u slučaju Paga, u novije vrijeme povećao se broj ovaca te se neka gospodarstva osim proizvodnjom bave i eko turizmom. Pojedini pašnjaci pretvoreni su u kampove ili imaju solarne ćelije za proizvodnju održive energije.

Površine AONB zaštite obuhvaćaju oko 50 posto otoka od čega 80 posto zaštićene površine obuhvaćaju poljoprivredne površine (oranice i pašnjaci). U planu upravljanja AONB-om navedeno je da poljoprivreda koja se odvijala u prošlosti i koja se odvija danas ima utjecaj na karakter krajobraza i povijesna i prirodna područja i da je budućnost krajobraza AONB-a povezana s održivom poljoprivredom. Usitnjena parcelacija uvelike doprinosi karakteru AONB-a, ali ne donosi veliku ekonomsku korist. Kao i u slučaju Paga, danas broj ovaca na otoku ima više nego ikad, a neka gospodarstva se osim proizvodnjom bave i eko turizmom (gastronomija, kampovi), a neka uključuju i proizvodnju održive energije (solarne ćelije i bio-goriva). Uz to, na otoku njeguju obiteljski turizam i potiču cikloturizam, ali su poznati i po glazbenim festivalima koji privlače mlade iz mnogih dijelova Engleske i šire te čelnici AONB-a smatraju da raznovrsna ponuda otoka ima pozitivan utjecaj na gospodarstvo otoka.

WIGHT AONB prepoznaje i potiče raznovrsnost koja omogućuje poljoprivrednim gospodarstvima da se i dalje bave svojom primarnom djelatnošću što doprinosi upravljanju, zaštiti i poboljšanju krajobraza otoka. Politike za poljoprivredu u skladu su sa sveobuhvatnim ciljevima područja AONB-a:

- podržati poljoprivredu tako da upotpunjava ciljeve Wight AONB-a,
- podržati poljoprivrednu raznolikost i infrastrukturu što doprinosi održivosti poljoprivrednog sektora i poštuje ciljeve AONB-a,
- podržati programe, inicijative i kolaborativne pristupe kako bi povećali prilike za zajednicu poljoprivrednika i ciljeve AONB-a,
- razviti inicijative za bolje razumijevanje svih utjecaja za promjenu koji djeluju na poljoprivredu u Wight AONB-u,

- promovirati intrinzični odnos poljoprivrednih aktivnosti i krajobraza AONB-a,
- poticati razvoj lokalnog tržišta za poljoprivredne proizvode.

Za ostvarenje ciljeva važno im je razumijevanje promjena koje nastaju u poljoprivredi, iskorištavanje programa Europske Unije i vladinih programa za ruralni razvoj te inicijative koje zadržavaju mlade u poljoprivredi, inovacije i dijeljenje dobrih praksi koje se baziraju na održivosti.

Također, sve sastavnice krajobraza, djelatnosti i slično zasebno su temeljito analizirane i vrednovane ne samo za područja AONB-a, već za cijeli otok. Plan upravljanja AONB-a povezan je i sa drugim europskim i državnim aktima i strateškim dokumentima i drugim planovima na lokalnoj razini.

6.4. Modeli upravljanja pašnjačkim krajobrazima Dinare

Obzirom na to da je obrađivano područje transhumantnog stočarstva na području Bosne i Hercegovine, nije moguće davati konkretne zaključke za upravljanje prostorom. Taj prostor bio je u vezi sa šibenskim zaleđem i zapuštanje se osim radi ratova i primitivnijeg načina života događalo i zapuštanjem stočarstva u šibenskom kraju koji se najprije okretao industriji, a zatim i turizmu. Jedna od mogućnosti za upravljanje je da se Dinara proglasi Parkom prirode, ali i da se putem različitih međugraničnih sporazuma i projekata taj prostor revitalizira.

Povijesni objekti i uzorci mogu se konzervirati ili obnoviti, ali se također mogu i prenamijeniti i adaptirati u nove svrhe dok ujedno služe kao podsjetnici na povijest (Feddes, 1999. prema Vroom, 2006.). U nastavku su navedena dva primjera koja mogu poslužiti kao ogledni primjeri i inspiracija za mogućnosti razvoja dinarskog prostora, ali mala je vjerojatnost da bi transhumantno stočarstvo u nekadašnjem obliku moglo u bližoj budućnosti ponovno zaživjeti obzirom da na njega utječu brojni čimbenici koji u ovom slučaju ne idu u prilog povratku stočarstva na tim područjima.

SRIDIVICE

Pilot projekt obnove pašnjaka Sridivice financiran je sredstvima Europske Unije u sklopu IPA programa za prekograničnu suradnju Hrvatska – Bosna i Hercegovina, mjera 2.1: Zaštita okoliša. Cilj projekta bio je očuvanje i valorizacija pograničnih područja prirodne baštine kroz teritorijalnu suradnju između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Pašnjak Sridivica bio je zapušteni pašnjak pod sukcesijom u sklopu Parka prirode Biokovo. Izrađena je analiza pašnjaka te su donesene preporuke za njegovu obnovu i monitoring. Pašnjak je obnovljen uklanjanjem drvenastih vrsta, unošenjem autohtone pasmine te postavljanjem električnog stočara. Osim toga, kroz cjelokupni projekt uspostavljeni su edukativno-informativni genski centri autohtonog goveda u Dalmaciji i Hercegovini. Također, napravljeni su štala i tor u blizini info centra Ravna Vlačka s poučnim tablama o autohtonim pasminama. Izrađena je studija stanja mediteranskih suhih travnjaka na području Parka prirode Biokovo, uređena poučna staza

„Sridivice“ koja je dio kružne poučne staze s poučnim tablama s informacijama o transhumantnom stočarstvu i važnosti bioraznolikosti u očuvanju pašnjaka i održivom razvoju Biokova.

LUKOMIR

Kulturni krajolik – selo Lukomir nalazi se na Bjelašnici u Bosni i Hercegovini i 2010. godine proglašeno je nacionalnim spomenikom. To je sezonsko naselje transhumantnih stočara koje prema zadnjem popisu stanovništva ima 40 stanovnika koji ondje obrađuju zemlju i posjeduju 4000 ovaca koje pasu od kraja travnja do rujna. Kada dođe zima, stanovništvo se seli u niže krajeve obzirom na to da je selo na oko 1500 nadmorske visine i od prosinca do travnja prekriveno je visokim snijegom. To mjesto dio je planinarskog puta te ga posjećuju brojni lokalni i strani turisti. Pored kuća mještana nalazi se etnografska kuća u kojoj se može i prenoćiti, a gostoljubivi stanovnici uvijek se potrudu ugostiti turiste, ponuditi piće i jelo, prepričati legende i upoznati ih s folklorom i njihovim načinom života koji se gotovo nije mijenjao nekoliko stotina godina. Lukomir je primjer dobrog brendiranja, očuvanja kulturne baštine i turističke ponude koji služi kao primjer skladnog odnosa tradicijskog načina života i eko-turizma na mikro lokaciji transhumantnog pašnjačkog krajobraza.

7. ZAKLJUČAK

Pašnjački kulturni krajobrazi, uz poljoprivredne površine, značajno određuju izgled krajobraza primorske Hrvatske. Otoke i dalmatinsko zaleđe određuju uzorci omeđenih pašnjaka pregonskog stočarstva, otvoreni brdski pašnjaci i pašnjaci krških zaravni. Planinske predjele Hrvatske te pogranično i Bosne i Hercegovine određuju otvoreni planinski pašnjaci na kojima se vrši transhumantno stočarstvo u ljetnim mjesecima kada se stoka iz dalmatinskog zaleđa daje u sumjes da bi preživjela ljetne suše u Dalmaciji.

Tradicijske prakse stočara i upravljanje kroz povijest određivale su izgled pašnjačkog krajobraza. U posljednjih nekoliko desetljeća sve se manje ljudi bavi stočarstvom i okreću se drugim djelatnostima, posebno turizmom na otocima pa se postojeći antropogeni elementi krajobraza sve više urušavaju ili ruše, a pašnjaci zarastaju ili bivaju prenamijenjeni.

Pašnjački krajobraz Dinare radi iseljenja stanovništva posljedično radi primitivnog načina života, teških planinskih životnih uvjeta, razvoja industrije i turizma u dalmatinskom zaleđu otkuda je većina stoke dolazila te ratnih zbivanja, postaje sve više prepušten prirodnim procesima i mogućnosti za ponovni razvoj transhumantnog stočarstva bez intervencija država (Hrvatske i Bosne i Hercegovine) zasigurno nisu moguće.

S druge strane, na otoku Pagu, makar je sve manji broj ljudi koji se bavi stočarstvom, veličine stada onih koji se njime bave su veće i broj ovaca na tom području u stalnom je porastu. Radi paškog sira i janjetine koji sve bolje stoje na tržištu, postoji potencijal za dodatni razvoj stočarstva i potencijal za uspješnu kombinaciju turističke i stočarske djelatnosti s mogućnošću dobre interakcije tradicijskog načina stočarenja, održavanja kulturne baštine i bioraznolikosti te suvremenih zahtjeva današnjeg društva.

Na području Hrvatske očituje se velika raznolikost uzoraka pašnjaka te u budućim istraživanjima i planiranjima ne bi trebala postojati generalizacija prostora, već bi se svako područje trebalo posebno analizirati; trebalo bi proučiti povijesni aspekt njegova nastajanja, utvrditi vrijednosti krajobraza i njegovih sastavnica, utvrditi potencijale krajobraza za zaštitu i razvoj te izraditi sustavnu i održivu strategiju cjelokupnog prostora s pojedinačnim modelima upravljanja specifičnima za pojedinačne lokacije.

Ovaj rad, ali i druga literatura korištena za izradu ovog rada, mogu biti inspiracija, ali i podloga za buduća istraživanja i za mogućnost izrade održivih modela upravljanja, kako pašnjačkih tako i ostalih sveobuhvatnih ruralnih krajobraza u Hrvatskoj i regiji.

8. LITERATURA

1. Andlar, G. (2012). Iznimni kulturni krajobrazi primorske Hrvatske, Doktorska disertacija, Zagreb
2. Andlar, G. (2016). Interna skripta kolegija Uređenje ruralnog krajobraza, studij Krajobrazna arhitektura, Agronomski fakultet, Zagreb
3. ARKOD (nacionalni sustav identifikacije zemljišnih parcela), <http://www.arkod.hr/> Pristupljeno 01.05.2018.
4. Arnold, E. R. i Greenfield, H. J. (2006). The Origins of Transhumant Pastoralism in Temperate South Eastern Europe: A Zooarchaeological Perspective from the Central Balkans [online]
5. Blench, R. (2001). 'You can't go home again' - Pastoralism in the new millennium [online]
6. Butula S. i sur. (2009). Inventarizacija, vrednovanje i planiranje obalnih krajobraza Dalmacije: Područje jugoistočnog dijela otoka Paga [online] <https://issuu.com/undphr/docs/krajobraz_pag> Pristupljeno: 15.04.2018.
7. Čepulo D., (2011). Pravna baština i društveno okruženje Paškog statuta, Paški statut, Matica Hrvatske Pag i Pravni fakultet Zagreb [online] <https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Pravna_bastina_i_drustveno_okruzenje_Paskog_statuta_Dalibor_Cepulo.pdf> Pristupljeno 17.07.2018.
8. Dinarsko gorje, <https://www.dinarskogorje.com/a2-planine-dalmacije.html>> Pristupljeno: 10.03.2018.
9. Dudička ekonomija, 1992., YouTube kanal "videokanal suhozid" <https://www.youtube.com/watch?v=Z5H4_N0xDBc> Pristupljeno 01.05.2018..
10. Dumbović Bilušić B. (2012). Krajolik kao kulturno naslijeđe, Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, [online] <<https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=12986>> Pristupljeno: 01.09.2018.
11. Faričić, J. (2003). Otok Pag na starim kartografskim prikazima / Geoadria, 8/1, 47-126 [online] <<https://hrcak.srce.hr/file/14775>> Pristupljeno: 01.09.2018.
12. Faričić, J. (2003). Pag – otok na dodiru geografskih mikrosvjetova, Geografija.hr [online] <<http://www.geografija.hr/hrvatska/pag-otok-na-dodiru-geografskih-mikrosvijetova/>> Pristupljeno 17.07.2018.
13. Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja - Split_ <https://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=378&Itemid=7> Pristupljeno: 01.09.2018
14. Galiot, S. (2000). Život na Dinari prema suncu i zvijezdama, Hrvati Dinare – život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka, 89-118 str. Zbornik radova, Hrvatski informativni centar Bosansko Grahovi i Udruga Hrvata Pset-Graovo, Zagreb.
15. Gligora, I. (2017). Sretan vam Božić i nova komasacija, Zadarski list [online] <<https://www.zadarskilist.hr/clanci/28122017/sretan-vam-bozic-i-nova-komasacija>> Pristupljeno 17.07.2018.
16. Grad Vrlika, <<http://www.vrlika.eu/index.php/grad-vrlika/povijest>> Pristupljeno: 01.09.2018
17. Google Earth <<https://www.google.com/earth/>>
18. Google maps, <<https://www.google.com/maps/>>

19. Greenfield, H. J. (1999). The advent of transhumant pastoralism in the temperate Southeast Europe: a zooarchaeological perspective from the Central Balkans, *Transhumant pastoralism in southern Europe: Recent Perspectives from Archaeology, History and Ethnology*, 15-35 [online] <https://www.researchgate.net/profile/Haskel_Greenfield/publication/285797300> Pristupljeno: 15.12.2017.
20. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje Leksikografski zavod Miroslav Krleža <<http://proleksis.lzmk.hr/17820/>> Pristupljeno: 17.07.2018.
21. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje Leksikografski zavod Miroslav Krleža <<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15232>> Pristupljeno:17.07.2018.
22. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža [online] <<http://www.enciklopedija.hr/Default.aspx>> Pristupljeno 17.07.2018.
23. Hrvatski državni arhiv - Mletački katastar - Katastarske knjige (fond) <http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_15112> Pristupljeno: 15.09.2018. <http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_14255> Pristupljeno: 15.09.2018.
24. Identifikacija državne granice između BIH i Republike Hrvatske i druga granična pitanja, Vanjsko politička inicijativa BH <http://vpi.ba/wp-content/uploads/2016/05/Identifikacija_drzavne_granice_bcs.pdf> Pristupljeno 24.11.2018.
25. Isle of Wight – Area of outstanding natural beauty Management plan 2014 – 2019, The Isle of Wight AONB Partnership
26. Jurić-Arambašić A. (2000). KIJEVO - Narodni život i tradicijska kultura, Zbornik za narodni život i običaje, Knjiga 54, HAZU, Zagreb, [online] <<http://dizbi.hazu.hr/object/1474>> Pristupljeno 15.12.2017.
27. Kalajdžić, M. (2015). Foto: Janjenje u Kolanu na Pagu: Ove se godine koje janjci – “blizanci”! , Slobodna dalmacija [online] <<https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/regional/clanak/id/434670/foto-janjenje-u-kolanu-na-pagu-ove-se-godine-kote-janjci--blizanci>> Pristupljeno 14.05.2018.
28. Kale, J. (2009). Dudićev osik kao krajobrazni ključ [online] <<http://www.lun.hr/images/pag-dudici-suhozid.pdf>> Pristupljeno 15.09.2018.
29. Kale, J. (2009b). Posthumni život otočnog pašnjaka [online] <<https://bib.irb.hr/datoteka/575941.otoci-commons.doc>> Pristupljeno 15.09.2018..
30. Kninski news portal, <<http://huknet1.hr/?p=32519>> Pristupljeno 01.08.2018.
31. Ljubičić, I. i sur. (2012). Florni sastav ovčarskih pašnjaka otoka Paga, *Mljekarstvo* 62(4):269-277 [online] <<https://www.researchgate.net/publication/264799613>> Pristupljeno 04.04.2018.
32. Ljubičić, I., Britvec, M. (2006). Rijetke i ugrožene biljke otoka Paga, *Agronomski glasnik* 1/2006:31-41 [online] <<https://www.researchgate.net/publication/27189415>> Pristupljeno 04.04.2018.
33. Magaš, D. (2011). Zemljopisna obilježja otoka Paga u funkciji upoznavanja njegove toponimije, *Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, ResearchGate* [online] <<https://www.researchgate.net/publication/285221327>> Pristupljeno 04.04.2018.
34. Marković M. (1989). Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51, 19-107, JAZU, Zagreb
35. Marković M. (1989). Stočarska kretanja na dinarskim planinama, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knjiga 45, JAZU, Zagreb [online] <<http://dizbi.hazu.hr/object/13349>> Pristupljeno 15.12.2017.

36. Ministarstvo poljoprivrede, Uprava za ruralni razvoj <<https://ruralnirazvoj.hr/files/MPS-IAKS-brochure-200x200-2.pdf>> Pristupljeno 20.10.2018.
37. Ministarstvo poljoprivrede, Uprava za ruralni razvoj, <<https://ruralnirazvoj.hr/program/>> Pristupljeno 20.10.2018.
38. NATURA 2000, Hrvatska agencija za okoliš, <<http://www.haop.hr/hr/tematska-podrucja/odrzivo-koristenje-prirodnih-dobara-i-ekoloska-mreza/ekoloska-mreza/natura-2000>> Pristupljeno: 01.10.2018.
39. Neovisni novinarski portal TRIS, <<http://tris.com.hr/2018/10/kada-ce-dinara-dobiti-status-parka-prirode-kad-zastita-prirodnih-vrijednosti-bude-vaznija-od-vojnog-vjezbalista>> Pristupljeno 10.11.2018.
40. Obad Šćitaroci M. i sur.(2014). Krajolik – čimbenik strategije prostornog razvoja, stručna podloga za Strategiju prostornog razvoja Republike Hrvatske, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu [online] <http://www.hzpr.hr/UserDocImages/strategija/Studija_Krajolik_07-2014_zaweb.pdf> Pristupljeno 01.07.2018.
41. Odluka o izradi Državnog plana prostornog razvoja, NN, <https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_04_39_746.html> Pristupljeno 15.09.2018.
42. Općina Kijevo, <<http://www.kijevo.hr/povijest/povijesni-pregled/>> Pristupljeno: 01.09.2018
43. Oštarić, I. (2017). Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, Matica Hrvatska, Ogranak Novalja, Pag, Kolan, Novalja
44. Pavlovsky, A. (2000). Tipologizacija tradicijskog uzgoja ovaca na hrvatskom Primorju, *Ethnologica Dalmatica* Vol. 9, No. 1:89-116 [online] <<https://hrcak.srce.hr/108489>> Pristupljeno 01.05.2018.
45. Pavlovsky, A. (2001). Gospodarski objekti vezani uz ovčarstvo na hrvatskom Primorju, *Ethnologica Dalmatica* Vol. 10, No. 1:19-28 [online] <<https://hrcak.srce.hr/108065>> Pristupljeno 01.05.2018.
46. Piplović S. (2012). Graditeljstvo u Dalmaciji za francuske uprave, *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu*, No. 18, 75 – 102. 116 [online] <<https://hrcak.srce.hr/99689>> Pristupljeno 06.10.2018.
47. Poljak Ž. (1986). PLANINE HRVATSKE,.Planinarski savez Hrvatske, Zagreb
48. Pravilnik o provedbi izravne potpore poljoprivredi i IAKS mjera ruralnog razvoja za 2018. Godinu, NN, <https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_02_19_396.html> Pristupljeno 15.09.2018.
49. Pravilnik o provedbi mjere 7, Temeljne usluge i obnova sela u ruralnim područjima iz Programa ruralnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje 2014. – 2020, NN, <https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_05_48_918.html> Pristupljeno 15.09.2018.
50. Projekt BBio - Održivi razvoj pograničnih područja kroz očuvanje autohtonih pasmina i uspostavu gen-centara u Buhovu i na Biokovu, <<http://www.bbio-project.eu/datoteke/dokumenti/travnjaci/PILOT%20PROJEKT%20OBNOVE%20PASNJAKA%20SRIDIVICE.pdf>> Pristupljeno 29.10.2018.
51. Sarajevo.travel,< <https://sarajevo.travel/ba/tekst/lukomir-posljednje-bosansko-selo/422/>> Pristupljeno 17.07.2018.

52. Soldo, J. A. (2000). Grimanijev zakon: zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine. Zagreb: Golden Marketing, 2005, Uvod, prredio akademik Nikša Stančić , [online] <<http://a1450176.sites.myregisteredsite.com/web/pedeef/181.pdf> > Pristupljeno 21.08.2018.
53. Strategija prostornog razvoja Republike Hrvatske, NN, <https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_10_106_2423.html> Pristupljeno 15.09.2018.
54. Strategija razvoja Opštine Bosansko Grahovo za period 2016-2020 godine, Opština Bosansko Grahovo, <<https://www.bosanskograhovo.ba/ba/stream.php?kat=169>> Pristupljeno 18.08.2018).
55. Stulli B. (1967). Kroz historiju Sinjske krajine, Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, Vol.5 i 6 No. str 41-42 [online] <<https://hrcak.srce.hr/37865>> Pristupljeno 15.12.2017.
56. Šarić M, (2010). Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt, Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, Vol.6 No.1, str. 55-94, [online] <<https://hrcak.srce.hr/61>> Pristupljeno 04.04.2018.
57. UNESCO <<http://whc.unesco.org/en/culturallandscape/#1>> Pristupljeno 17.12.2017.
58. USDA National Agroforestry Center, <<https://www.fs.usda.gov/nac/practices/silvopasture.shtml>> Pristupljeno 01.11.2017.
59. VISIT B&H, <<http://visitbih.ba/lukomir-najvise-i-najizoliranije-selo-u-bih/>> Pristupljeno 10.09.2018.
60. Vlada Republike Hrvatske <<https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//Sjednice/Arhiva//121-9.pdf>> Pristupljeno 17.10.2018.
61. Vroom, M. J. (2006). Lexicon of garden and landscape architecture, Basel, Boston, Berlin, Birkhäuser – Publishers for Architecture

PRILOZI

1. Popis grafičkih priloga

Slika 1. Izvor: Google Earth desktop aplikacija preklopljena sa snimljenom GPS rutom na terenu putem mobilne aplikacije Maps 3D

Slika 2. Orto-foto karta, Izvor: Google Maps <https://www.google.com/maps>

Slika 3. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 4. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 5. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 6. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 7. Izvor: Google Earth desktop aplikacija preklopljena sa snimljenom GPS rutom na terenu putem mobilne aplikacije Maps 3D

Slika 8. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 9. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 10. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 11. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 12. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 13. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 14. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 15. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 16. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 17. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 18. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 19. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 20. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 21. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 22. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 23. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 24. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 25. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 26. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 27. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 28. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 29. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 30. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 31. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2016.)

Slika 32. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2016.)

Slika 33. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 34. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 35. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 36. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 37. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 38. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 39. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 40. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 41. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 42. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 43. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 44. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 45. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 46. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 47. Orto-foto karta, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>

Slika 48. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 49. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)

Slika 221. Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 266
Slika 222. Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 315
Slika 223. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)
Slika 224. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)
Slika 225. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)
Slika 226. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)
Slika 227. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)
Slika 228. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)
Slika 229. Autor: Maranić, Z. (svibanj, 2018.)
Slika 230. Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 122
Slika 231. Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 226
Slika 232. Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 287
Slika 233. Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 457
Slika 234. Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 519
Slika 235. Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 602
Slika 236. Izvor: Oštarić, I. (2017.) Stani otoka Paga: Od prapovijesti do danas, str. 493
Slika 237. Izvor: Andlar (2012) Iznimni kulturni krajobrazi primorske Hrvatske, str. 140
Slika 238. Izvor: Andlar (2012) Iznimni kulturni krajobrazi primorske Hrvatske, str. 141
Slika 239. Izvor: Andlar (2012) Iznimni kulturni krajobrazi primorske Hrvatske, str. 142
Slika 240. Izvor: Andlar (2012) Iznimni kulturni krajobrazi primorske Hrvatske, str. 143
Slika 241. Izvor: Andlar (2012) Iznimni kulturni krajobrazi primorske Hrvatske, str. 139
Slika 242. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51, online verzija
Slika 243. Izvor: Google Earth desktop aplikacija preključena sa snimljenom GPS rutom na terenu putem mobilne aplikacije Maps 3D
Slika 244. Izvor: Google Earth desktop aplikacija preključena sa snimljenom GPS rutom na terenu putem mobilne aplikacije Maps 3D
Slika 245. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 246. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 247. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 248. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 249. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 250. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 251. Topografska karta 1:25000, Izvor: <http://preglednik.arkod.hr>
Slika 252. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 253. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 254. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 255. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 256. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 257. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 258. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 259. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 260. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 261. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 262. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 263. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 264. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 265. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 266. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 267. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 268. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 269. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 270. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 271. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 272. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 273. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 274. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)

Slika 275. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 276. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 277. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 278. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 279. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 280. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 281. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 282. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 283. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 284. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 285. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 286. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 287. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 288. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 289. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 290. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 291. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 292. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 293. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 294. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 295. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 296. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 297. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 298. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 299. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 300. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 301. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 302. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 303. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 304. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 305. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 306. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 307. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 308. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 309. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 310. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 311. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 312. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 313. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 314. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 315. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 316. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 317. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 318. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 319. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 320. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 321. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 322. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 323. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)

Slika 324. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 325. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 326. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 327. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 328. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 329. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 330. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 331. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 332. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 333. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 334. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 335. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 336. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 337. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 338. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 339. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 340. Orto-foto karta, Izvor: <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/>
Slika 341. Orto-foto karta, Izvor: <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/>
Slika 342. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 343. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 344. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 345. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 346. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 347. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 348. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 349. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 350. Izvor: Marković (1989) Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 51
Slika 351. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 352. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 353. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 354. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 355. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 356. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 357. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 358. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 359. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 360. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 361. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 362. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 363. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)
Slika 364. Autor: Maranić, Z. (listopad, 2017.)

2. TRANSKRIPTI INTERVJUA, provedeni na otoku Pagu, svibanj, 2018.

K1 - ANTE ŠUPRAHA (rođ. 1930.) i K2 - ANĐELKA ŠUPRAHA (rođ. 1937.), bračni par, Kolan

K1: Pazite, netko je imao po 500, 600 ovaca, moj pradjed je ima 500 ovac, ali je bilo ljudi koji nisu imali ništa pa je bilo čak i tučnjave među ljudima, tko nije ima nijednu ovcu, a on je ima 500 ovaca, to je bila općenarodna imovina. Onda su osnovali odbor, '24. godine i tada je primorska banovina u Splitu dozvolila tu podjelu pašnjaka po članovima koji su bili, obitelj i po članovima. Koji su tad bili živi članovi, oni su dobili i tako se to podililo, zidovi su se pogradili.

To je bila općenarodna imovina, u Pagu su bili feudalci i onda su ovi njima bili kao sluge. Onda pazite kad je došlo do svađe i bilo je svašta, tada se osnovao odbor i onda su učinili molbu na tu primorsku banovinu u Splitu da im dozvoli to podijeliti, to je bila opće narodna imovina, do sada, u ovoj državi se to uknjižilo. Ali država to nije mogla odnit jer su to bili zidi, suhozid je pograđen, a ono što nije bilo pograđeno to je ostalo općenarodno. A onda ovaj Grm doli, to je bilo '41. kad je došla NDH, to je '41. isto podijeljeno i ovaj tamo Mišnjak to je tamo uzela novaljska općina što nismo plaćali travarinu, ali je onda isto u tom gubitku, u toj gužvi, u tome ratu su podijelili, zgradili.

Kako se naplaćivala travarina?

Hodi je od Paga uvijek, to se zvalo rubad, on bi od kuće do kuće hodi da se nešto plati, a što ćeš platit kad nisi ima ni za kruh, nije bilo. Pa vidite, radi te travarine su novaljska općina uzela bila taj dio Mišnjak, a ono što je Pimunima to je sve do Punte, to je sve bilo kolanjsko, katastarska mjesna zajednica Kolan, ali to su oni isto uzeli za travarinu, paška općina. Ali što se dogodilo bila je greška, što su vićnici kolanjski to potpisali i to se više nije moglo dobit nazad. Kad je ova država došla, kad je općina stavila tu molbu, oni su rekli u Zagrebu da oni nisu potpisali, jer su vićnici bili ovlašteni od ljudi i to je tako.

Možete li mi reći nešto o diobi pašnjaka?

Dioba je bila '25. i '41. (**K5:** Bila je dioba za Hripe prva, pa komuni, pa su bile klaše) Ali klaša je sve bila s ovim. (**K5:** Ali poslije komunov). Ne, pazi, kad su bili komuni ja ne znam, ali klaše su bile jednako s ovim. To je bila prva klaša, druga, treća i četvrta. Svaki je ima prvu klasu pa je ima drugu, treću, četvrtu. A komun je bi od sv. Duha do ovde, zato se to zove lazi komuna, gdje je mljekara (**K5:** do zapadnog ulaza u Kolan), tu je bi zid ugrađen i ovce nisu smile poč. To je bilo za tovarit, za krave, za konje, za mule. Zato se zove komun, to je bila ta zajednica. I tamo su bila vrata, zato se zove laz komuna, laz su vrata bila drvena. Taj zid je ugradi Šugar, njemu je sin mlad umro, a on je tamo čuva, njegov ovo pošt gori, to je bia jedan pošt, a drugi je bi tamo na Konjaru. I onda su njemu ovce hodile tamo, a njemu nije ima ko. Onda je on proda jedan dio zemlje, komad, onda je od polja ugradi zid gore odma na stranu, a onda je ode ugradi kud se išlo tamo za Novalju, zato se zvala lazi komuna. I laz di je Cingulja stan, to je bilo tamo kod ovoga isto kod Reštura kod Svetoga Duha. To su svi tamo čuvali, to nije bilo još podiljeno, e sad kad je to podiljeno, ja to ne znam. Ali klaša je bila podiljena sa tim, onda su bili i Hripe, možda je to odmah bilo u komunima podiljeno, jer neki i ne znaju za to. Zvalo se Hripe zato što je tu bilo kamenje, nizbrdina, pa je kamenje bilo.

Svi smo se mi bavili ovčarstvom, svaki je ima, to su braća dijelili, koliko je ki ima kanta tako je drža. Mi smo imali, dok smo bili u zajednici, 25, ja i brat, a kad smo se podilili, po 12 ja i on.

Koje ste proizvode dobivali od ovaca?

Sir bi se proda, vuna bi se prodala. Kilo sira je bilo 10 dinari za vrijeme stare Jugoslavije, kilo vune je bilo 12 dinara, skuplja je bila vuna od sira. Kilo cukra, šećera je bilo 10 dinara i kilo meda ovoga kaduljnoga je bilo 10 dinara. Jer mi nismo imali šećerane, mi smo dobivali iz Italije, one kockice, to je bila kašeta od 50 kili i to su švercali od Zadra ovamo. A sir se prodava i prije, za vrijeme Austrije, ranije, čujte, otkako Kolan postoji on je živio od stočarstva, od sira, ovoga polja. Vinograda je bilo malo, nego se sijao kukuruz, žito.

Gdje ste imali pašnjake?

K2: Znaete ka di je Gajac? Tamo nam je ograda jedna. Odavde na noge poći jutro i večer must.

K1: Ali od kuće ni kruha ni imala. Lako da si bi sit, ali nije se onda gledalo znate trebalo je poč i gotovo.

K2: Ali moralo se je poč. A onda doć doma, onda kuhat, onda prat. A da je bilo plina, trebalo je u šumu. A to ostavit mliko i uzet tovara, magarca uzeti i onda ajde po drva i doji doma, onda nastavit... Imali smo tih 12 ovaca, a poslije smo imali 20, ovih 20 smo podilili. Marijan, to je stariji sin, onda je on uze nešto drugo u najam i onda sad ima svojih 50 ovaca.

Jeste li dijelili poslove oko mužnje?

K2: Ne, više ja nego on jer su muški hodili kopat.

K1: A mi smo, sve ovo polje se kopalo, nije bilo kultivatora nego si mora kopat, to je svaki metar bio obrađen. Onda su one, divojke su hodale, one su pivale, njih je po deset se sastalo tu od Mandre i onda gore prema Kolanu, svaka je nosila 5-6 litara mlika na sebi, imale su one pumpice, to su kovači pravili rukama.

K1: A bake su čuvala dicu, ali tko ih je i čuva. Znete onaj što je komin, što se kuvalo, jedan moj rođak je iša kod jednog prijatelja, bili su zajedno u godini. I on nešto čuje tamo u vrići. On govori šta je to? A to mi je sestra Jelka. Njoj je mama išla na bunar, a nju je ostavila uza komina samu.

K2: Jer nije imao ki, nije bake imala. Mi smo imali, mama mu je bila pa je čuvala dobro dicu i bila bi i skuhalo dok je mogla da je lakše jer je znala, ako sam išla musti i u grm po drva da ne mogu skuhat.

Što se danas radi s vunom?

K1: Vune, ima je tamo iza našega tora 300-400 kila, ali ona ne more gorit, ona ne more sagnjilit, ona stvara ekološki problem.

K5: Vuna je teška za obradu, zato jer je ispaša takva. Ona je kvalitetna, ali je teška za obradu jer ima i smriča, ima iglica. Nekad je dnevnicica, tako san ja ču, bila runo vune.

K1: Pazi, tvojima na Skrdu su išli strić, oni su 450 ovaca imali na Skrdu. Čovik je ša, on je odabra runo vune koje on hoće i ono što je poje, što je prehrani se, i jedno runo vune. Bilo bi 7, 8, 10 koji su bili, zaklali su pa bi jeli. Ali za to što je po cijeli dan striga na ruke, nije bilo mašine ni struje, on je najbolje runo vune, koje je on odabra, on ga je uze doma. To mu je bila plaća. A znate vi da je čovik ovdje radi za tri kila kukuruza cijeli dan. To se zvala dnevnicica, od sunca rodu do večeri, do zapada.

Jeste li gradili kakve objekte u sklopu pašnjaka?

K1: Mi smo svi doma hodili. Ali svi su ranije imali stan, nije se imalo u čemu nosit mliko. Mliko se činilo, sir se čini u pinjati, ali ona je bila bakrena, a ovdje se muzu u kablama. Odma je ono toplo mliko pomuza i odma ga je tamo počini, odma je siri. Onda je nakon dva tri dana tamo drža sir, na konja, (svi su su imali znate konji, one bisage) donijeli doma, bile su one konobe hladne, to se već počelo u 4. mjesecu. 20.4. su se janjci vadilo, ali prije ranije kad su stanovi bili, dok je bilo tuđe, ali poslije već smo mi doma sir radili, svi smo nosili doma mliko. Stojiš onamo u Gajcu tri ure za ovcami, pomuza bi i onda onu kanticu bi hiti za tor i gotovo. A danas treba gledat higijenu, tako je onda bilo, ali je bilo sve zdravo.

Što mislite o današnjem stanju pašnjaka, odnosno njihovom zarastanju u makiju?

K2: To ni dobro...

K5: Prije je ovca imala puno manje, sad ima dohrane. I onda je ona svaku mladice od tih smilja i te makije, ona je to jela i ona je to uništavala. Sad ovca ima i dohrane i jednostavno joj to ni potribno i to kad krene više nije meko, nije mlado i to ovcu ne paše. Ona u potrebi to možda i jede, ali ima dohrane.

K1: Dolazu ljudi koji nisu za to na vlast. Ova općina bi, ja vjerujem, preko poljoprivrednog ministarstva i Europske unije za ovo dobila par ovih strojeva pa bi i općina mogla kupit, zaposlit pet, šest ljudi. To bi se trebalo vadit. Inače, ako se to ne povadi neće imat paškog sira ni janjetine niti meda

K5: Može bit, ali nema kvalitete.

K1: Ode sam kupi meda... Imali smo 120 košnica, ja i ona pčelarimo 60 godina.

K2: Ajme meni, ostali bez meda radi bolesti. I uzeli dvi bočice kaduljnog meda, nismo ga mogli ist. Ka vodina, niti mirisa, niti ukusa, niti ničeg.

K1: Ova kuća, ovo je talijanska kuća, on u Firenci živi, on je meni ovako reka: Ante, ti moreš 10 ovih tabla stavit po otoku, njih nije briga, ti javiš imaš tonu meda, imaš 100 - 200 litara prošeke, rakije, vina, sve što imaš za prodat. Inspekcija će doći, uzet će uzorak, kad oni analiziraju onda ćeš dobit certifikaciju da ti moreš prodat, inače nema šanse.

K1: I to će se utrit, ja vjerujem, jedino da ovi ljudi koji imaju mljekare, da uzmu pet, šest ili deset ljudi. Ali vidite da to sve bježi. Znete za svojih desetak godina ovdje će bit u Kolanu 15 mladih obitelji, ništa više. Evo, ovi je ošaća, ovi je pobiga u Riku, ovaj Filip ne zna će se oženit, znaš ti da samo u Oštarića 15 obitelji koje nemaju nasljedstva, znam ja, ja sam se dugo rodi, ... , 89 godina, a pamtim od malih nogu sve kako je bilo.

K1: Mi sad učinimo, 3, 4 skute, 5. A kad sam ja vidi da je moja mam, da će tuć onu skutu jer je trebalo masla za začinit. Ja nisam se hti maknut, a ona je meni: pođi sine odi se igrat, da je ne pitam skute, a onda bi mi dala kao pričest. (Svekar iz mjesta je bio na ručku kod snahe) A ona nije imala vrnjaču, onu varijaču, nije imala nego žlicom jednom. Onda on govori, jebenti nevesta ti si (mom sinu) dala dvi žlice palente više nego meni. Dvi žlice više je dala palente sinu nego njemu, tako je to bilo. Ali ne biste vjerovali kako smo mi pivali, kako smo mi veseli bili. Nas ni mučilo ni bogatstvo, ni kuće, ni apartmani, ni automobili, ništa. Divojčica, kada je završila 12 godina, 4

razreda škole, ona je gledala kad će se udat, s kin će se udat. To je bila jedina..jedna je pivala: *Fala Bogu da san se udala i da san se brige liberala*. Tako je to bilo.

Kakve obaveze ste imali u djetinjstvu?

K1: Obavezu smo mi svi imali, imali smo tovari, svaka obitelj je imala, to je bilo prijevozno sredstvo. Vode, ode je bilo kilometar po vodu, brende, šuma, nisi moga skuvat ako nisi poša u šumu. A onda si zaša od škole, i onda si morao u polje nosit ručak, ocu, stricu, svima, svi su nosili jer bez ručka nije bilo.

To je već bilo podijeljeno, a šuma koja je bila općenarodna, meni je did bi glavar 16 godina, on je treba poč u Zadar na poglavarstvo, na Kotar i onda su oni dozvolili sječ jedan komad... Onda bi on doša, on bi doni dozvolu, onda bi uze sikiru, on bi podvali, sjeka jedan stup. Tako su ljudi uzimali drva i šumu. A onda su hodili svakako, znate samo je bilo lugari su bili, a onda bi bili kažnjavali i tako. A žena je morala ponijeti kući, ne može doma doć bez drva.

One su isto sve radile, ženske, sve su slušale sve, nije tu bilo ležat. Već moja djeca, oni su hodili u školu, jedan je bi trgovac, jedan je bi mesar, jedna je završila ekonomsku, ona je udana u Zagrebu i tako.

K2: Ali ovaj stariji, on je hodi must isto. A mlađi sin, on ni imao volju isto za must. Ušao je u dom tu sa mnom i onda govori: neću ti ja must jer mi po ovcam mirišu ruke i ja neću. A oni stariji ni, on gre i kod pčeli i kod ovaci, a mlađi nije nikad htio ni dan danas. Brat drži ka i njegove ovce, brat mu da po dva, tri janjca, sira mu da i kad zakolje bravetine, ali on neće.

K1: Ali čujte to je jako unosno danas, danas ovaj sir po 200 kuna, 50 kuna skuta, janje 80 kuna, 90, ali obično 80, mi prodamo sve u Zagrebu. Treba imat volju, za sve se trebate rodit, a onda kad ste rođeni kad imate tu, onda to nadopunit, onda je to u redu. Meni je reka jedan rođak inžinjer: Ante, ako ti kopaš pa si zadovoljan onda ti je bolje nego ja inžinjer koji nisam zadovoljan. Vani nisi nigdi moga, u tuđe zemlje nisi moga poći, nisu nas primali. Sada ovde je jedna konoba, kad jedete sve je puno. A mi smo samo subotom, ili na karte ili na boće. Meni kaže mama, ja sam se već s njom (*Anđelkom*) poziva, ali nismo se još ono javno ženili, meni kaže mama, ono jutro nedilja, ja ti nemam 20 kuna za poč u ovaj dom, narodni, i unutra je bila plesna dvorana, i nisam moga poč, mladić od 25 godina, nije bilo. Ako bi prodala bila malo rakije i nešto, nije bilo za život.

K1: Mi znamo cjenit život, mi smo prošli ono slabo i sada kad bi vi pitali, svakome je dobro, bolje nego predsjednik Amerike. Imaš? Imamo mirovinu lijepu ja i ona, svi ljudi imaju mirovinu, miran si, na lijepom zraku si, danas više mladi i stari ne stoju zajedno, pogradilo se kuće i tako. A ovi mladi, kad vi danas pitate, što je tebi, on kaže ne znam što mi je, nije mi dobro. A sve ima. To je ona oholost došla, to je ono zlo.

K2: Naš unuk jedan, stariji, od starijega sina sin i mlađi mu je sin, Stipe i Šime. Šime radi u mesnici, a Stipe se sada u komunalije zaposli. Mi volimo da oni radu, nego da su ostali na ovomu, a oni ipak moru posli radnog vrimenta ocu pomoć. Oni oćeju okolo maslin, oćeju oko pčel, oćeju okolo blaga poč pomoć mu pregnat. A da su ostali na ovo malo imanja samo, to nije bilo moguće, to se više od toga ne može preživit. A ovako ima: otac im je ugradi kuću u Gajcu, ima u Gajcu već do poda ugrađenu i Stipe i Šime, imaju kuću onamo, reka mu je otac da se počne ženiti i ja ti odmah oslobodijevam kuću i grem kod babe ja imat. Jer ovo je pol od jednog sina i pol od drugoga kuća. Ja onda grem se preselit samo da se ti počmeš ženit, ja se preselijevam kod dida i babe, a ti svojon govori, odma je dovedi i živi u kući. Tako ima već tri kuće. Ima u Gajcu kuću do poda, ima namo kuću uređenu, i pol ove kuće, Stipe. A Šime ima Gajac, onamo kuću na Beledviru i doli ća ima konobu, doli podrum. Znači mi, ja i on nismo imali ni kad di leć, samo ovu sobu smo imali, ovo nan je bilo doli kuhinja, ovo gori soba, ovo vamo smo kupili od stricev. I oni puno lakše danas moru proći nego ja i on. Nami je teški život bi. Pomoglo im se i ugradilo, a nama nije imo ki. Onda ja i on smo se puno spatili radi dice pripremit. Stricu smo ugradili kuću radi malo zemlje.

K1: To je naša zemlja, naša djedovina. Onda vidite, ovaj je naslidi pčele stariji, ja više ne mogu, a mogo bi imat 50 košnica, nema ni ovce, nema ni panja, nema ni maslina, nema ništa sad. Ima nešto maslina, ali to je dvi masline, ali onda unuci pogotovo. Vidite kakva praksa je, kažu da 10% od oca nasljeđuje pčelarstvo, al od djeda samo 1%. Ove godine su slabe, mi smo znali dvi tone meda prodat kaduljnoga Njemcima, Talijanima, Slovencima. Kilo meda ovde 100 kuna, ali kilo meda koji je koliko puta na analizu išlo. Pazite to je bogatstvo, kadulja, sama kadulja. Ali znate što je, mladi lakše živu, neka i živu, ali kažem vam, tko ovde ima zaposlenje i još malo drži okućnicu i kukumari i pamidori i zelje, sve to more, a ne da kupi ono zlo, to je sve otrov, mi imamo na tone gnoja od ovaca. To je bogatstvo kad vi stavite stajski gnoj, a ne ono umjetno, to je otrov. Ali morate nekako radit ako ćeš život.

Kakve su bile obaveze vezane za korištenje i plaćanje pašnjaka u bivšoj državi?

K1: Pazite porezi su bili, porez se plaća, travarina, pašarina se plaćala. Najprije su bili ti ljudi koji su stariji, bili ti stanovi, a kad se to podijelilo onda je svak ima svoje, ali onda je mora plaćat pašarinu, općini Pag se plaćala, onda nešto općini Novalja poslije bilo pa se ukinula. A onda je bilo za ove zadnje Jugoslavije samo općina Pag. Ali tko će plaćat kad nije ima.

K2: Onda si vunu morao dat, nisi imao ostavit za čarape, a morao si davat vunu, toliko i toliko vune po ovci

K1: A za ove države si mora dat blago, toliko blaga, mesa, živog blaga, vunu dat. Vunu 80 deki, a ona nije imala ni 40, jer je bila slaba, nije se hranila, imala paše ka i danas. A samo smo od toga mi živjeli. Majice od vune za zimu, džemper, kalcete, čarape...

K1: Kod nas se nije išlo van ovčama, drža si onoliko koliko si ima pašnjaka. Ali uvijek se držalo i više nego se moglo, svak je rad ima više pa bi bile i slabe, četiri ovce su davale litru mlika. Danas nama da dnevno litru i dvadeset pet jedna ovca, isto jutro i večer, litru i dvadeset pet, a onda su davale četiri ovce litru. A gdje su davale tri ovce litru, o to je bi dobar pašnjak, poznati pašnjak. Sir se uvijek prodavao i ranije, to su ovi i za vrijeme Austrije i za vrijeme prve Jugoslavije, za vrijeme NDH, ove Jugoslavije. Ovdje je bila zadruga naša iz Kolana, danas si učini sir, već si ga sutra moga ponit tamo prodat, nije bilo problema.

Kada je krenulo zapuštanje pašnjaka i stočarstva?

K1: Čim su ljudi počeli zapošljavati se, di je počela škola, fakulteti, onda su išli van. Zemlje nije bilo, to je bilo škrtavo, nije se moglo od ovac živiti i mora je poč'ća.

K2: Naša generacija je bila ovde i na tlu ostala, a mlađa generacija sve volila poč' u škole i zaposlit se negdi.

Je li Domovinski rat imao utjecaja na daljnje zašuštanje?

K1: Djeca komunista, oni danas vam kažu da nije dobro, a imaju svega i svašta. Ja njima kažem kad idem tamo u trgovinu, onda ih za stolom pet, šest stoji: Svako jutro lipo pijete i da vas pitam kako je danas u Hrvatskoj – nije dobro, u Hrvatskoj vam nije dobro. A meni je dobro bilo kad nisam od 25 godina ima 20 dinara poč' za plesat. Ko je ima, ko je hodi, nije bilo ni konobe. Nego znate što je bilo, ako je čovjek ima pa u ljeti ovako mi imamo feštu, zavjetni dan Gospe Karmelske, (1850. godine harala kuga, ljudi su umirali, onda su ljudi digli kip tad je prestalo). Onda svake godine na 16.7. se procesija pravi. Onda bi ljudi ako ima dvi, tri stolitar vina to bi on se javi i onda bi ljudi kupovali. A prije nije bilo jer si prije mora prodat i za kruh, nije bilo. Samo što se ono moglo prodat i kožu i vunu za one države jer je to sve išlo za Rusiju za vojsku, sve je to vojska otkupljivala. Onda si moga prodat grožđe, ali pazite i danas bi ljudi radili, ali nema tu ko povest računa. Vidite ovo polje, tu bi se moglo levande sve posadit, smokve posadit, masline, sad ove godine nešto nastradalo, ali neće mladi radit. Da bi se nešto imalo morate radit. Vidite oni prodaju djedovinu, što će njihova djeca? U Mojsijevom zakonu, ono što si naslijedio nisi smio prodat, samo što si ti privredio to si mogao prodat. A ono što si od svog oca i djeda dobio to nisi smio prodat. Tad je taj zakon bio, a danas on kad nema proda gradilište, briga ga kako će mu bit sutra djeca, dobije 100 000 eura za hiljadu metara i tako, nije dobro. Eto šta ćeš, takva su vremena došla.

Jeste li išli u druge dijelove otoka i znate li na koji su način oni upravljali pašnjacima?

K1: Di je Gajac tu je granica katastarske mjesne zajednice Kolan. Tu još tisuću i ne znam dvanaeste godine je napravljeno, od kneza rapskog i kneza zadarskog. I tamo za Šimun i prema Sv. Vidu, to je bila ta katastarska mjesna zajednica Kolan i to je bilo naše. Mi smo tamo čuvali ovce. To je bilo naše, tih Kolanjaca, recimo naše. Prije je to bilo, bili su ti feudalci, on je ima ovce isto je bio tuđi kanat. Ali je ima ovce, ali ja nisam ima svoje pa sam bi njemu najamnik, mora sam radit za njega. A nisam smi janje zaklat bez njega, nije se smilo.

K1: Mi smo znate išli na ferje. Ne što si ti iša tamo se uteći u sred ferja tamo, nego da se najedeš. I u Novalji, to je bilo povezano, i u Lunu, u Pagu, Šimuni, onda Poveljana.

K2: Onda si imo svojih, neke rodbine tamo...

K1: Sad se malo ovdje ženu, sad se ženi ovamo, onamo. Ali znate dolazu od Slavonije, Bosanke i Hercegovke, sve pravu sir. I zaposlene pravu sir, danas se kupu onaj laktofriz mali, isto frižideri pa stavi mliko pa kad dođe doma onda pravi sir. A čujte, turizam pojede toga mnogo. I vina i rakije, prošeka...

Kakav je utjecaj turizma na otoku?

K2: Znaš ća, ovako ću ti reć, na jednu ruku dobar, a na jednu ruku i opeta reću da ni dobar. A znate ća, ki ima veliku kuću i opet lipo dobije, i na moru kad je kuća.

K1: A ja vas pitam, što bi Hrvatska da ne dobije toliko milijardi od turizma? On koji je ugradio kuću samo za turizam, on dobije. Ako ima osam, devet apartmana ili imate desetak soba, on dobije. Ovi gore Barbati, da nije tog turizma bi bilo odselilo sve, nije se moglo živiti.

K2: A živu ka i lordi, imaju kuće velike....

K1: Samo treba znat, ki ima kuću svoju onda ne trebate bit škrt, trebate čoviku ponuditi, speći par puta gradele, kad ide morate mu nešto dat, poklonit tako da ga privučete i za drugu godinu. Turistička grana je jako dobra, turisti ne gledaju svaku kunu, i potroše i tako. A ljudi kažu ako ne moreš dobit dinar, dobi i po.

Znate li kako funkcionira najam zemljišta?

K2: Dadu neki ovce, ali prodadu radije ili neki dadu pa im dadu sir. I opeta je i to dobro. On dobro dobije ovcama, a ovomu opet ki je uze i ne more nastojat više ovce, opet mu da sira.

K1: Po jednom gonjaju, a to vam je 2400 kilo sira. Ako vi negdje unajmite 50 gonjaji, to nije ništa, nije skupo, ali samo ako je dobar pašnjak.

Ovo polje što vidite to je ledina, to se sve kopalo, ili je bila djetelina posađena ili livada da se kosila, ali 99% bio je vinograd. Onda '75. godine je ova zadruga otkupila 450 vagona grožđa, a toliko ga je i doma ostalo jer su ljudi doma držali pa prodavali. To je bi Barbat, Kolan, Mandre i Šimuni. Ali sve je bilo, i u brdu se kopalo i pravilo za vinograd, od toga se živilo, mogao si prodat. I sad bi ljudi radili, ali sad bi trebalo da je to neka sorta, ne više ova koja je bila. Samo treba radit. A znate što je, za predsjednika općine se treba rodit, kao i za predsjednika države i predsjednika vlade, sve da ljudi upravljaju. Ali nažalost, to je korupcija. Sve je to pošlo krivim putem. To ovi mladi malo znaju, a mi stariji, ja znam kako je prije bilo. Prije, da si nešto ugre, žandari su te stukli, zavezali, si u Rusiju hodi, ja to ne znam, su mi rekli, dva su ukrali jednomu janjca, žandari su ih zavezali i kožica od janjca im je visila oko vrata i onda su govorili: Mi smo ukrali tomu i tomu janjca. Govori, a ako neće onda ga pendrekom...

Naši se potužu, u autu mu je teško poč radit, bez automobila nitko ne može. Svaki član u kući ima auto, a auto treba održavat.

K2: A mi sve na noge...

K1: Kad smo prodali grožđe mi smo išli u Senj ili Liku, prema obitelji si doni tri, četiri, petsto kili kumpirov i to si kuha svaki dan. I kruha i kumpirov. Tamo jedna familija bila, bilo ih je 15 u familiji pa onda ovako pričaju ljudi mi smo 15 kvintaji, to je hiljadu i petsto kila kumpiri pojili, a četiri litre ulja potrošili.

K2: Onda da znaš uz koliko je bilo ulja začinjeno jadmima.

K1: Kod nas dvi fešte, Sv. Luka, to je zaštitnik crkve i Majka Božja Karmelska. Kad sam bi mali čeka sam mater, dala bi mi 25 para, krunu, e sad da mi je dala ujutro u redu, jutro pa sam gotov, mora sam poč u crikvu, onda ona pere suđe misla je da ću ja zaboravit, ali ja nisam zaboravi i onda mi je tek dala potle.

K1: Ako ćete dat hiljadu litara mlika na mljekaru imate 12 i pol tisuća kuna, a ako doma pravite sir onda imate 30 000. Eto vidite, za isto mliko 30 000.

K2: Ja san pivala: *Al kad san te prvi put vidila, u te san se dragi zaljubila, tvoja kosa lipa navalana, oči ti kao zvijezda sjajna.* Prije se pjevao nakanac. Mi smo hodili kod ovac, brime na glavi, drv nositi i pivat.

K1: Mi smo kopali, ali svaku večer, onda ste pjevali divojki, ono njoj ste pjevali, a onda je ona opet pjevala. Nije sad bilo razgovora nego jedan drugom pjesmom. A onda noći pod kuću nisi smio poč, ali ovako na ulici glavnoj po putu, tamo si smio pjevati.

K3 - Frane Šupraha Matešić (Kolan, oko 80 godina)

Koliko ste imali ovaca u stadu?

K3: Stado je bilo veliko oko 35, jedna više, jedna manje, tu se vrtilo. Za vrijeme moga pamćenja se vrtilo oko 35. To sam naslijedio od oca. Ranije skupa smo radili dok je on bio živ, kad je on umra onda sam ja naslijedio. Dok je otac bi živ onda smo zajedno živili normalno u istom domaćinstvu i radili smo skupa koliko je on moga kad je već ostari, ali i to je nešto doprini, dok se nije oboli, a onda kasnije sam ja nastavi godinama sve do sad prošle godine. Prošle godine je i to ukinuto.

Koje ste proizvode dobivali od ovaca?

Janjci i uglavnom sir se pravio. Bila je vlastita proizvodnja, u zadnje vrime nešto malo u mljekaru, a ranije mljekare nije ni bilo pa smo doma pravili sir.

Kakva je razlika u bivšoj i sadašnjoj državi obzirom na poticaje?

U bivšoj državi bili su loši poticaji, slabi, čak nikakvi, a u zadnjih desetak godina su ti poticaji na pašnjake, na ovce, na razne poljoprivredne kulture tako da se nešto nakupi. Sad kad je počelo sve kliziti onda se daju to, ali tu malo pomoći više, ali dobro dojde.

Gdje ste imali pašnjake?

Pašnjak je bi, Slatina je bila 4 kilometra od kuće, Punta isto točno 4 kilometra, ovi drugi pašnjaci su bili bliže, tu okolo mista, okolo Kolana i neki tamo malo par kilometri dalje, ali uglavnom Slatina i Punta su bili 4 kilometra od kuće.

Koje su vam bile obaveze oko ovaca?

Obaveze su bile ujutro i navečer, u vrijeme mužnje se muzlo ujutro i navečer bez razlike na vremenske prilike, to je bila obaveza. Od pet mjeseci, recimo 2., 3., 4., 5., 6. se mužnja pravila, nešto i u sedmomu, ali već je kraj bio u sedmom mjesecu.

Je li brendiranje sira povećalo potražnju?

Nikada nije bilo problema za prodaju sira. Nikad se ja ne sjećam da je nekome ostalo da ga ni moga prodat. Zadruga je bila ta koja je vršila otkup najviše, a išlo je i privatno, najviše gostione onda grupa ljudi. Najveći gubitak za Kolan je bila poljoprivredna zadruga, odnosno gubitak iste. Ne samo za nas, nego kadigod čuješ na otocima di su nestale zadruge, nestalo je mesta. Ode trgovina, ode kafić, ode otkupna stanica, nema, gotovo je, smrt je prisutna na tim mistima. Zadruga je imala svoj upravni odbor, direktora, blagajnika, knjigovođu, administraciju, trgovce. Oni su bili profesionalci zaposleni u poljoprivrednoj zadruzi.

Možete li mi reći nešto o diobi pašnjaka?

Na području katastarske općine Kolan je bilo 5 dioba. Prva, ona je interesantna, prva je bila to se je zvalo komun, komunsko, to je bilo određeno područje za opće dobro za sve stanovnike Kolana. Komun kao zajednica, kao zajedničko, a ona je interesantna da još u feudalno vrijeme su Kolanjci osnovali stočarsku, čobansku zadrugu, još za vrijeme Austrije i Austro-Ugarske i na temelju toga su izvojevali i izboksali ogromne površine kao zajedničko dobro ča su krstili komun, još negdje 1865., '66. tu negdi. To su bile površine velike. Tako da su u tu površinu u to zajedništvo uganjali ča je imo ki: tovara, konja, mulu, kozu, ovce i to. To je ono što zovemo komun sada, zapadna strana Kolana.

Prije '25. je još bila dioba komunov, to je bilo negdi za vrijeme talijanske okupacije iza Prvoga svjetskoga rata, negdi '21. godina ja mislim. Svako domaćinstvo je dobilo dva gonjaja u tim ogradicama. To je bilo ovdje kad se ide sad prema Novalji, ispod ceste, sa ove zapadne ili južne strane je svako domaćinstvo dobilo dva gonjaja, a to je oko 5000 kvadrati.

Onda je bila druga dioba i to je bila najveća. To je bila ta '25., koja je zaključena bila 19.07. Ki se je javi do pola noći između 19. i 20.07. on je dobi dionicu. Ki je iza toga pol ure, nema, gotovo.

I onda je, to nije baš išlo tako glatko, jer je to bi sve pašnjak paški, paškog plemstva, crikve, samostanov, onda se Pag na to žali u saveznu skupštinu u Beograd, međutin, splitsko-dalmatinska županija je dala privolu i suglasnost da se to može podiliti i onda su oni poslali svoje stručnjake, geometre koji su tu bili ne znam dvi godine, sve raspodilili po osobama točno koliko. Dakle, nikakvog problema nije bilo, nikakve patibunje ni gungule što se toga tiče jer svaki je dobi po broju osoba koliko ima toliko je dobi pašnjaka.

Bile su i tri kategorije, prva, druga i treća klasa pašnjaka. U prvoj klasi se davalo 3 i pol gonjaja po osobi, u drugoj klasi 7 gonjaj po osobi, a u trećoj 14 gonjaj po osobi. Prva klasa je pašnjakov davana. Sredina ceste je bila tu između Kolana i Novalje, onda se je ovo do novaljskoga ptokunfina je bila prva klasa pašnjaka. Onda je davana prva klasa od Girjanice pa otprilike ovo uz more. Ovdje u Slatini je bila od prve klase se je prešlo na treću klasu jer teren je toliko različit u kvaliteti da su ovdje davali 14 gonjaj do Čiste, a onda od Čiste pa do staroga paškoga puta ovdje gori je opet davana druga klasa. A ovo sve, od prve klase baš od ovoga zaljeva, porta do granice Mandre, ovo je sve davana druga klasa. I ovo južnije od Kolana do granice sa Pagon je bila četvrta klasa.

Prva je bila doli ispod ceste, a treća je bila isto komuni gori iznad ceste. Ona je diljena negdi '30., '31. godine, tu negdje. Opet je sad svako domaćinstvo dobilo svoj dio (2 gonjaja po osobi).

Tko je zapravo dobivao pašnjake u prvoj, drugoj ili trećoj diobi?

Stalno svi. Jer su svi imali npr. moj pokojni otac je dobi ovdje u Punt, to mu je bila prva klasa, a u Slatini je dobi 3. klasu, a četvrtu je dobio vamo skroz. Dakle svi su dobili ili prvu ili drugu, ili drugu ili treću, ili treću ili prvu. Dakle svatko je dobi na dva mesta u toj diobi '25. Godine. A ovo ispod ceste ča smo rekli da je svaki dobi, to je svako domaćinstvo dobilo jednako bez razlike na broj osoba, 2 gonjaja, 5000 kvadrata.

Peta je bila zanemariva, ali je bila, sa ove strane skroz prema buri, prema Velebitu. To se zvalo Hripe. To je onako bilo eto da se i to podili bez nekog većeg ekonomskog efekta. Nizbrdo, škrapa, zemlja nikakva, ali su ipak i to podilili. Hripe su ti bile, e to ne znam točno, to je moglo bit negdi '38., '39. godine.

A dio Mandre?

To je diljeno '41. godine. Grmi, Selac. Grmi su najkasnije podiljeni, samo je Mišnjak kasnije, '42. godine ili '43. Tu je najmanje površine se dobilo po osobi jer je i sveukupna površina bila mala. Tako se tamo dobivalo kvarat od gonjaja po osobi, a to znači 600 kvadrati svaka osoba.

Kako ste koristili pašnjake kroz godinu?

Nikad ovce nisu stajale na jednom mjestu, nego od partisele do partisele, od pašnjaka do pašnjaka. Di te je dopalo tamo si išao. Negdi su stale 15 dan, negdi su stale misec dana, ovisno o površini i sezoni godišnjaj. Ako se nije muzlo onda su mogle stajati u Slatini dva miseca, samo je bila bitna voda. Voda je bila pretežno tamo di su ove Slatine i ove Punte doli, i ovi Gajci. U većini slučajeva je bila voda uz more, vrulja.

Nekad, ne tako davno, je u Kolanu svako domaćinstvo pravilo sir. Unazad dvadeset godina, svako, 95 posto. Međutim sad to polako, mladi neće da tu ostaju, škole su uzele svoj danak, cure odlazu, neće se udati za onoga tko pravi sir, ki čuva ovce tako da će još za desetak godina ostati čitavi ovi pašnjaci kolanjski možda na desetak, petnaest OPG-ova. Smanjivat će se broj poljoprivrednih domaćinstava, ali će se povećavati, neće se povećavati, ali može se povećavati, jer sam ja moje ovce iznajmi, onaj drugi je iznajmio onomu trećemu, pa će onaj treći još uzet od dvojice, trojice pa će ih imat 100 ili 150. I dobit će svi pašnjaci na ispašu tako da će se broj ljudi koji se bavi s tim smanjivati, a broj ovaca možda ostajat isti ili čak veći.

Kakav je utjecaj turizma na otoku?

Ja imam apartmani i ovce i vinograd i masline i sve. Ovce sam da ća prošle godine u najam. Imam unučadi koliko hoćeš, ali niki ne pokazuje interesa. Ali u svako doba, ako bi se neki na to odlučio, ja mogu u roku tri miseca ovoga obavijestiti da u roku tri miseca vrati moji 35 ovac i svi pašnjaci sa suhozidom u ispravnom stanju, jer ih je takve i primi.

Kolan je bio u velikoj prednosti ispred svih jer?

Ranije na primjer te 25 godine kad je bila ta najveća dioba, prije nego je svaki dobio prvu, drugu ili treću, bilo je pet vlasnika još od vremena Republike Venecije. To su bili zadarski i paški plemići. Oni su davali u najam domaćima ljudima. Toliko more bit, toliko sira, toliko vune, toliko janjac, toliko pujine, mesa je toliko. Dakle po dogovoru, nikada nije bilo nekih većih trzavica. Onda su naši ljudi malo one njihove ovce, od gazde, one su ugibale puno brže nego one vlastite.

Kakvi su problemi s čagljima na otoku?

U zadnjih dvadeset, trideset godina čaglji, ali i kucini, otkad je počeo turizam, onda je nastala opasnost i od pasov i od čagljev. Jer masu pasa gosti ovdje kad odlazu ostavu ih, čagalj je bio krivac za sve, a ustvari su pasi više štete pravili nego čaglji.

Na koji način funkcionira prodaja za sirane?

Funkcionira u vidu otkupa. Masa ljudi ja znam, ne masa, ali dosta, npr. dva moji susjeda koji ne pravu sir jer nema ki praviti, onda su prisiljeni davati mliko. Za sir treba mlade radne snage, zdrave, čisti prostor, higijena je osnovica da bi dizala kvalitetu.

Paška sirana ima svoje stado od nekih 3000 ovaca, ja mislim da imaju, tu nisam siguran. Imaju zaposleni radnici koji to muzu, a imaju i kooperanti koji otkupljuju. I u Kolanu i u Barbatu i u Pagu imaju otkupne stanice. I to plaćaju po 12 kuna litru mlika, a za kilu sira treba oko 6 litara.

Koje tradicijske objekte poznajete?

Stanovi su bili do diobe do '27., '28. godine. Većinom su bili stanovi jer su imali po 150, 200 ovac. Gdje ih je bilo 7, 8 koji su imali ti pašnjaci, onda su tamo na stanovima pravili sir jer je bilo nemoguće nositi masu mlika doma, a onda je bilo lakše u Pagu transportirati nego svako jutro i večer 100, 150 litara mlika, to je bilo nemoguće.

A nakon diobe?

Posli diobe kad se išlo pješke ili bicklom, kasnije i motorima, ako te uvati, uvati te i teraš.

Ako je potreba naznačiti, u većini slučajeva je sav sir iša, koji se proizveo u domaćinstvima, to je išlo većinom, u 90% slučajeva prema Zadru i Splitu. To govorimo o godinama od početka jer su trgovci i prije te '25. godine, su bili veletrgovci u Pagu, oni su uzimali sav sir normalno. I oni su dalje za Zadar, Split, Šibenik transportirali.

Znate li na koji način se upravljalo u drugim dijelovima otoka?

Oni su bili do toga Aleksandrovoga agrara do '34. godine apsolutno rapske sluge, osim par obitelji, Malčići, Palčići, Markovine, oni su bili vlasnici, imali su svoje, a drugo je bilo sve rapsko kao ća je bilo u Kolanu sve paško u većini, tako je tamo bilo rapsko.

K4 - Srđan Šupraha (Mandre, rođ. 1959.)

Kada ste se počeli baviti ovčarstvom?

Još uz oca, nakon osnovne škole, kada sam imao 15-ak godina.

Jesu li se vaši roditelji bavili ovčarstvom?

Da, to je naslijede, to je moj pradjed radio i moj djed i moj otac i tako sam ja naslijedio.

Je li ovčarstvo bilo glavno ili ste se bavili i ostalim granama?

Da, poljoprivreda je bila još, imali smo vinograda, ja se sjećam kad sam bio dvadesetogodišnjak, dvadeset pet godina, imali smo mi skoro 10000 čokota, za doma i za prodaju. Nešto se prodavalo u grožđu, nešto se prerađivalo u vino pa se vino prodavalo. I ribarstvom isto, ja sam nekad imao i ribarski obrt kojeg sam ugasio prije jedno 15-ak godina, imam ja sad nekakvu ribarsku dozvolu, ali samo obiteljski ribolov, mali, i to ponekad idem, ali nemam vremena, imam puno ovaca pa se sada ribolovom malo bavim.

Zašto ste se onda radije usmjerili prema ovčarstvu?

Stočarski život nije lagan, ali ribarski je još teži. Onda smo se opredijelili na to.

Vi ste iz Mandre, na koji način ste naslijedili zemlju?

Moj pradjed je iz Kolana podrijetlom, on je imao puno djece, i onda su se spustili na more, iz Kolana su se tamo, dakle ona kuća u uvali ako ste vidjeli to je prva kuća, tamo sam rođen, tamo je došao moj djed sa bratom, zapravo njih je došlo šest na Mandre, šest braće i napravili su tri dvojnice, ja sam rođen u jednoj, i tako onda kad su došli na more su se bavili ribolovom više, ali stočarstvo je bilo glavno i poljoprivreda, vinogradarstvo.

Ova zemlja koju imate je baš vaša?

Ja imam zemlje svoje dosta, ali imam nešto i u najmu za ovce, za ispašu, pašnjaci.

A dobili ste je naslijeđivanjem?

Da, naslijeđivanjem, od oca.

Je li imao više zemlje pa se ona dijelila na braću i sestre ili?

Moj otac je bio od braće sam, kao muško, i ja sam sam, tako da se zemlja nije cjepala nego se nešto davalo u dotu, ali to je nešto sitno bilo. Otac je imao jednu sestru, onda je nešto njoj dao malo, zapravo dvije sestre. Ja imam dve isto sestre, nešto su i one dobile, ali vrlo malo. Sve je više manje ostalo kako je bilo prije sto godina, tako je i sad, nije se cjepalo. Gdje bi bilo puno braće, muških, onda se cjepalo. Moj pradjed je imao ogromne površine, imao je osam sinova, i zemlju je cjepao na osam dijelova, jer su svi ostali na kući, raditi na poljoprivredi...

Na koji način se bavite stočarstvom?

Uglavnom je ispaša, povremena ispaša. Mi smo više sitni nomadi, mi idemo od pašnjaka do pašnjaka tijekom godine, u mužnji i više, kada je mužnja onda se češće seli, u jesen manje i kroz zimu. Kroz zimu zapravo imamo staje i onda spremamo sijeno i djetelinu i onda su recimo od nove godine do prvog travnja otprilike na jednom mjestu. Kad počne zelena paša onda se premještaju s pašnjaka na pašnjak zbog zelene ispaše.

Mi smo uvijek u kući, imamo pašnjake, četiri do pet velikih pašnjaka i samo ih selim od pašnjaka do pašnjaka i još imam nešto u najmu i one se selu uvijek, mi smo nomadi, ali sitni, samo na otoku, nitko ne ide dalje od otoka.

Neki ljudi su živjeli na stanovima?

Prije, dok nije bila podjela, dakle dioba, zapravo podjela državnog zemljišta, bilo je onih koji nisu imali uopće ovaca, a bilo je 5 - 6, oni su bili kao gazde i imali su, to su se zvale pošte, posjed, jedan teritorij koji je on zapravo koristio za ispašu ovaca, imao je tamo kućicu gdje je živio, torove itd. To je bila kao državna zemlja, ja ne znam jesu li oni plaćali nešto, oni su jednostavno to koristili, jedan teritorij, onda je bio do njega drugi gazda koji je koristio teritorij do njega. Uglavnom se sve koristilo, ali konkretno u Kolanu bilo je 5 - 6 gazdi koji su imali ovce, a drugi su bili bez ovaca i onda je došlo do toga, ta se dioba napravila, odnosno podjela te zemlje. Najviše je došla jer su počele krađe, oni koji nisu imali ovce su krali od onih koji su imali, pa je bilo čak i tuča itd. I onda su dogovorili, bio je glavar u selu i dobili su odobrenje, mislim da je tada bila splitska županija ili tko im je dao zeleno svjetlo, država je dala zeleno svjetlo da mogu podijeliti 1925. Dijelilo se po osobama, koliko je koja familija imala osoba toliko je dobivala pašnjaka i bilo je po kategoriji još, po klasama. Di je bila bolja ispaša tamo se davalo

manje, di je bila lošija ispaša tamo se davalo više. Koliko po osobi se davalo ja konkretno ne znam, ali se dijelilo po osobama.

Kako koristite pašnjake kroz godinu?

Počet ćemo od Nove godine. Tad se kote ovce i zapravo vam tada počinje najveći posao oko ovaca. Moraš ići jedamput najmanje dnevno, nekada i dva. Recimo neka ovca ima višak mlijeka, janje ne može podojit sve, to se mora sve izmestiti da ne bi došlo do upale i nakon mjesec dana kad se pokote, otprilike 20, 25, mjesec dana, onda se janjci uglavnom prodaju, a ostavimo dio za obnovu stada. Jedno 12 - 13 komada ja ostavim, dakle stare ovce maknem, a stavim ove mlade, tako da je uvijek stado zdravo.

Koliko vam je stado?

Mi sad muzemo na tri mjesta. Jer su neki pašnjaci premali da bi mogli primiti sve te ovce, onda ih razbacamo: 25 tamo, 40 tamo i 29 tamo, i onda se to vrti u krug.

Nakon prodaje janjadi?

Počnjen je mužnja. Mi smo 18.01. počeli ove godine, ne sve ovce, ali glavninu. Postoji jutarnja i večernja mužnja, to se ne može preskočiti. Dakle, otprilike pola godine, nešto malo manje, mi smo počeli 18.01. do 15.06. imamo must. To je možda dan prije ili dan poslije, ali uglavnom do polovine šestog, bar ja, neki malo prije, neki prije počnu pa prije prekinu, ali ja govorim za sebe kako ja počnem. Po naslijeđu od oca i djeda muzemo do sv. Ante. Sv. Ante kad dođe, glavnina ljudi onda prestaje, glavnina, s mužnjom.

Kada kreće prerada mlijeka u sir?

Mlijeko se hladi i ono od danas se prerađuje u sir sutra. Nekada kada dođe malo mlijeka, mlijeko se brže rashladi pa se može odmah neposredno iza mužnje, ali uglavnom se mlijeko hladi i onda se od danas sutra ujutro prerađuje u sir, to supruža radi.

Kada ste otvorili svoj OPG?

Davno, ne znam ni ja točno, ali mislim da sigurno prije 20 godina. Dugo, dugo već imam OPG. Ono recimo u početku, čim je nastala nova država za vrijeme Domovinskog rata pa ne znam točno godinu, ali 20 godina sigurno.

Na koji način funkcionira prodaja?

Ovako u početku smo mlijeko prodavali više-manje na mljekaru, žena još nije znala raditi sir bila je malo mlađa i tako nije se usudila, onda smo glavninu mlijeka prodavali. Onda je polako naučila od drugih žena recepturu i tehnologiju pravljenja sira i sada zapravo sve mlijeko prerađujemo u sir.

Koristite li poticaje?

Potpore imamo, koliko prijavimo po broju grla i po površini pašnjaka odnosno livada, toliko dobivamo potpora. Ja o matičnom stadu moram dosta voditi papirologije oko toga i mora štimit broj uvijek na prijavi za sljedeću godinu za potpore tako da tu ima dosta papirologije koja se mora poštivati. Ako dođe kontrola pa ti nešto otkriju, nepravilnosti, onda znaju bit sankcije pa ti malo ukidaju. Recimo, kao matično stado ja ne smijem skidati broj grla, moram uvijek imati isti broj ili više. Ako imam manje onda već dolazi do nekih sankcija, malo kažnjavaju i tako.

Na koji način poimate suhozide i smatrate li ih vrijednima?

To je nešto neprocjenjivo zapravo. Ovi suhozidi na Pagu, a osobito kao Kolan. Novalja i ove druge katastarske općine nemaju tako puno suhozida kao Kolan, jer oni nisu napravili tu podjelu odnosno diobu pašnjaka kao Kolan i nakon te diobe, to kad je bilo 1925. , onda je svaki svoje ograđivao. To je bila robija godinama. I sad se ti suhozidi održavaju, više manje. Mi smo odgovorni prema starijim ljudima, prema djedovima, trebali bismo ih bolje održavat. Sada nešto država da će plaćat te suhozide da ih se što bolje održava.

Možete li izdvojiti neke posebne lokalitete na otoku?

Ja vam samo govorim da na području Kolan, koji je kompletna površina katastarske općine Kolan, bile su dvije diobe - '25., čak tri - '38., i jedna je bila u ratu čini mi se '43., u NDH-ziji. Tako da je kompletno područje Kolan fascinantno što se tiče tih suhozida, to se ne može nešto posebno izdvojiti, jer sve je iskrižano, to ste i primijetili kad se vozite cestom, to je isprepletano suhozidima. To su neke parcele uže, neke su šire, kako tko dobije, tako je gradio zid.

Smatrate li da bi se trebalo učiniti nešto po pitanju obnavljanja suhozida?

Nitko to ne može održavati nego mi kao vlasnici koji imamo ovce. Ja održavam da moja ovca ne bi prešla kod susjeda. Čim se uruši ona prelazi, ovca je takva, ako je tamo malo bolja paša ona prelazi. Suhozidi se održavaju isključivo radi toga, da ovca bude mirna i da je u tome, da ne prelazi.

Smatrate li da bi trebalo uklanjati makiju?

Ima onih koji čiste makiju, i kad je pašnjak čist onda su ti potpore veće. Onda imaš koeficijent recimo 1, ali ako ti je pokriven 80% s tom makijom, to je sobina i smrika, smrič mi kažemo, onda ti koeficijent pada na 0,4, / 0,3. Imaju oni avionski snimak i sve vide. I tako se određuju koeficijenti i određuje visina potpora.

Samo ća ja da bi počistio moje pašnjake od te makije, treba puno novaca. Ali dobro, neki ljudi nešto ovako imaju, prodadu možda neku parcelu, onda dio novca potroše u to. Ta bi se makija trebala čistiti, ovca bi bolje iskoristila kroz pašu. Ljudi se okreću sve više turizmu.

Ali svejedno, otok Pag nikad nije imao ovaca kao sada, nikada. Manje ljudi ima ovaca, ali je veći broj, da, to je istina. Mnogi su odustali od toga, eto netko je napravio 10 - 15 apartmana i to mu je dovoljno da se ne treba baviti s ovacima. Ja to ne mogu, ja nemam, i ne mogu. Gore, ovo što imamo malo, sitno, od toga se ne može živjeti (op.a. imaju 2 apartmana u kući) onda moram na druge načine. Ali radim ono što znam, to me naučio otac, oko ovaca nešto znam, ne nešto nego, imam ja 60 godina.

Što mislite o ekoturizmu odnosno spoju ovčarstva i turizma?

Neki recimo, kao gore OPG, ima ovce, napravio je restoran veliki i tako preko ljeta, i maslinik je napravio veliki. Neki su počeli spajati, dakle sve skupa i kroz turizam. Netko se sam odluči i ide u rizik, ali nije svatko za sve.

Kakav je utjecaj turizma na otok i ovčarstvo?

Da nije turizma ne bi se taj sir ni prodao. Ne da ne bi, ali sporije i teže. Par gostiona opskrbljujemo, a drugo se prodaje tu na kući, imamo već neke stare mušterije koji kupuju kod nas godinama, i stranci, a i sad kad dođe ljeto. Ali i preko prijatelja plasiramo sir prema Rijeci. Uglavnom se proda, za sad se proda sve, recimo tamo već mi krajem 8. mjeseca nemamo više sira, a napravimo ga tonu, možda ove godine i više, imamo sada više ovaca pa možda bude i više.

Postoji li mogućnost da država pomogne u obnovi suhozida?

Mi smo tu razmišljali da bi država možda nešto pomogla, ne znam kako. Jednostavno te suhozide ne zna svatko graditi. Ja ga znam graditi i moj Šime isto je uz mene naučio. Ne može to poč graditi i obnavljati on tko ne zna. Ono što je on popravio je dogodine na podu. Suhozid treba znat graditi, treba ga znat slagati, to se takoreć sto godina održalo, uruši se neki dio pa se popravi.

A u čišćenju parcela?

Čišćenje parcela od te makije, to bi moglo. Kad bi barem država dala gorivo za bagere, bar to. Za mali dio. Meni bi trebalo par sto hiljada kuna da bi to počistio, da počistim svoje parcele, to bih možda mogao etapno, ali to je isto investicija dosta velika. Neke su parcele prilično čiste, gdje nema te makije, a neke su potpuno obrasle. Jer ona kad počne, sjemeni se i samo izbijaju nove mladice i tako se pokriva kompletno područje. Neke su čiste, ali makija je problem veliki nama, ta sobina i smrič, to je za stočarstvo i ne samo za stočarstvo, ona je ugušila dijelom i kadulju koja je bila na tom prostoru, isključivo kadulja i onda se pojavila ta makija, prije 50 godina je to bilo, takoreći ovo brdo je bilo golo. Ona strana gore prema Velebitu gdje posolica više proljiva to je golo, ali ovaj dio vamo gdje je već zaštita, to se stalno oblači u tu makiju i sve gušće, sve se više širi. Ali ljudi su neki počeli čistiti i pokazalo se dobro, bolja je ispaša, više ovca iskoristi, čoban dobiva malo bolju potporu jer ima veći koeficijent i tako.

Postoje li kakvi poticaji od Europske Unije koje možete koristiti?

Ima tih mjera gdje se može prijaviti. Šime je pokušao na jednu mjeru, pa nije prošlo, nije imao dovoljno bodova pa je bio ispod crte, sad će se javiti opet na tu mjeru pa ako uspije uspije. Mladi ljudi imaju prednost u odnosu na starije ljude kod tih mjera, kod prijave.

Na koji način funkcionira najam pašnjaka?

Falilo mi je, ako ću povećati broj ovaca, onda mi je falilo. Kako stari ljudi odustaju od toga onda ostaje prostor neiskorišten i onda ga daju u najam. Taj najam je stvar dogovora, ima neko pravilo koje je nekad bilo, recimo za 1 gonjaj, koji je površine oko 2500 m, davalo se kilo sira, to je naša mjera za površinu pašnjaka, gonjaj, i za zemlju isto, zapravo točno 2400. Ako je imao 10 gonjaj, ako je imao 24000 m, desetak kila sira. Sad se je stvar dogovora

jer taj prostor se više ne može maksimalno iskoristiti, onda se nešto umanjuje, kako se dogovori, može novac, može sir ili može janjci. Netko hoće janje, dva, tri, netko hoće sir, netko hoće novac, samo je stvar dogovora.

Kako funkcionira pregonsko stočarstvo?

To je naša lokalna rič, kad se ovca seli iz pašnjaka u pašnjak, mi njih preganjamo. Ja sad u mužnji, svako 7 dana čak nekad i gušće, i 5 dana. Ovisi ako je mali pašnjak sa slabom travom onda vidim da ne mogu bit i idemo dalje. Ali recimo, svako tjedan dana. Evo, ja imam jedan pašnjak biće 30 000 kvadrata, tamo budu tjedan dana, onda idu u drugi, za 40 ovaca, baš ovih o kojima govorim, a onda idemo u drugi pašnjak gdje je 100 000 kvadrata, ali je pokriven makijom, opet mogu bit samo tjedan dana. Mogle bi po površini više, ali je iskoristivost loša. I onda ide u krug.

Za ovih 40 imam tri pozicije. Zadnja je više u polju, to nije veliko, ali je izdašnije, tamo budu uvijek najviše jer je polje, onda gdje se ovca okrene svuda može zagrist, nač travu. To je sad u doba mužnje, e kad mužnja prestane onda su mi preko ljeta u toj trećoj, u polju tamo cijelo ljeto. Malo im sijena odnesem, malo kukuruza, vodu, jasno bez toga ne može. I onda su cijelo ljeto na jednom mjestu. Kukuruz kupim, a sijeno sam nakosim 400, 500 bala. Imam livada pa nakosim. Nekad više, ovisi. Ove godine će bit dosta jer je bilo kišno proljeće pa je naraslo, a zna bit, kad je proljeće sušno, malo. Sad kosim, sad su najavili kišu, čim prestane ova kiša, odmah ću kosit. Već sam nešto i kosio, jedno 30 bala. To su livade, to je u polju.

Pašnjaci su pašnjaci, to je krš, tamo se ne kosi, a imam dosta livada. Evo sad već vidim neki ljudi su kosili, trebao sam i ja, ali ja sam mislio kiša će, bili su najavili dosta kiše pa sam odustao, a pogriješio sam. Trebao sam prije 10 dana pokositi i spremiti suhu dobru travu i kvalitetniju travu. Onda kad je paša mlađa onda je i kvalitetnija, onda je ovca bolje pojede. Jer čim više raste onda više postane greza, tvrđa i lošije je ovce jedu. Vrlo je bitno pokositi travu, ne skroz mladu, ali onako, onda je na zimu sir perfektan. Daje bolju kvalitetu i ovca bolje pojede. Uglavnom ta sva podjela je bila '25., onda su dobili svi zemlju. I oni koji su bili bezemljaši, odnosno oni koji nisu imali pašnjake. Polju je bilo riješeno vlasništvo, to nije išlo u diobu, samo pašnjaci. To je bila pustopoljina, državno vlasništvo, iskorištavali su samo neki ljudi, neki koji su imali zemlju. Moj pradjed je isto bio veliki gazda, on je imao puno ovaca. Bilo je jedno 7, 8 prezimena u Kolanu koji su bili gazde, imali su te pošte, a ovi drugi su bili bezemljaši. Dolazilo je do krađa, problema... Bilo je možda negodovanja zbog diobe, ali uglavnom se to riješilo i onda su svi dobili i svi su imali ovce i onda su bili mirni i više nije bilo krađe. Onda su se pogradili ti suhozidi. Dužina zidova na katastarskoj općini Kolan je, ja ne znam točnu cifru, ali je broj fascinant.

Na koji način su se gradili suhozidi?

Ti suhozidi su bili građeni di je bio manji kamen, on se gradio s dva lica, dakle kamen s jedne i druge strane, a u sredini je bilo malo sitnije. A di je bio veliki kamen, tamo si gradio jedno lice, kamen na kamen se gradio. To je trebalo biti u ono doba vješt. U Kolanu su većinom dvostruki, većinom, ali negdje gdje je bilo moguće napraviti unjuli, mi kažemo, ako je veći kamen onda se radio taj. Onda su neki ljudi išli na dnevnicu pomagat. Trebalo je iskopat kamen u zemlji i onda ugradit 10 metara. Tko to nije mogao, njega se nije zvalo na dnevnicu. To je bila jedna dužina kao norma. Negdje je bilo di je ravno i gdje ima kamena, a recimo ima iza Kolana gdje su velike strmine i gradili su se suhozidi, to je bilo strašno mukotrpno, ali se gradilo. Sve se ogradio, sve što se podijelilo.

Koji oblici vode postoje na pašnjacima?

[Na pašnjacima koji su bili uz more, čoban je kopao rupe u tlu odnosno vrulje kako bi] našao pitku vodu, mislim ono, moreš je pit ko kišnicu. To su ovce pile onda je to bilo puno lakše, nije se moralo, osobito preko ljeta, vozit vodu. To je bio spas ljudima. Danas imamo cisterne betonske napravljene, a nešto se i doveze. Onda ima recimo negdje di je takav teren kao ilovača, glina, nepropusna i onda se napravi lokva, samo se iskopa i onda se kišnica unutra skuplja i to je takoreć cijelu godinu za pit ovcama. Postoji određena biljka, ako raste ta biljka na tom dijelu, kopaj tamo, nač ćeš vodu i bit će je uvik. Mi smo je zvali sitika, sitičica, ta biljka koja je znak da tu sigurno ima vode, nepogrešivo.

Koje tradicijske objekte poznajete?

Prije su ljudi radili isto od kamena suhozid, uski prostor, širok oko metar i pol, visok isto u visini suhozida, to je negdje metar i dvadeset, a dužina ovisi o broju ovaca. Ako je imao 10 ovaca, napravio je mali tor, a ako je imao puno, da mu sve stanu, da može ih must. Ne može must jednu po jednu na pašnjaku nego ih skupi u tijesni prostor i muze. Kako koju pomuze, onako samo pusti van. Pretprostor je samo tako da su mirnije. To sam ja samo stavio žicu da su ovce mirnije, kad izađu iz tora da ne idu po pašnjaku, da ne bleje. Onda ove u toru čuju i onda bi i one van. Ovako su na okupu i da su mirne i da se lakše muze.

Prije te podjele di su bili ti stanovi ili pošte, tamo je bilo smješteno sve. I štala za magarca ili za mulu, kuća di je taj pastir odnosno vlasnik živio, određen prostor za napraviti koku za stog ili dva sijena i tor za musti ovce. Onda su isto imali puno ovaca, ti gazde koji su imali te pošte imali su po 200, 300 ovaca. Onda su morali torovi biti veliki. To su bili prostori onako možda nekih 500, 600 kvadrata, ograđeno.

Moj pradjed je imao puno ovaca i on je imao čak i sluge koji su radili za njega, i u polju, jer je imao puno vinograda i puno ovaca. On je imao šest sinova, ali onda je bila podjela rada, svaki je radio svoje. Ovaj se bavio poljoprivredom, ovaj stočarstvom, ovaj je bio ribar, jedan je vodio ekonomiju, išao kada je trebalo na sud i sve skupa, ali su imali, oni su to zvali sluge. Obično su to bili ljudi s Velebita, koji su išli trbuhom za kruhom i onda bi radili za njega, imali bi obrok, jedan kutak za spavat i to mu je dobro bilo, u to doba. Radili su sve skupa tijekom godine, oni su isto radili sir, prodavali isto janjetinu. Uvijek se to prodavalo, onaj tko je novaca imao, kupovao je dobar proizvod. Moj djed je na Maunu radio sir pa bi došli Talijani kupit iz Zadra, Zadar je onda bio pod Italijom, kupit janjetinu, sir, bez problema. Makar i nije bilo turizma, dakle nula turizam je bio onda, ali svi su se proizvodi isto prodavali, malo teže možda, ali je išlo isto.

K5 - Šime Šupraha (Mandre, rođ. 1991.)

Na koji način funkcionira najam pašnjaka?

K5: Isplati se uzet u najam neki pašnjak po cijenama koje su sad na tržištu. Sad ja ne znam koliko je gonjaj, gonjaj je kilo sira, ako je ogradica prosječna ili malo van prosjeka, ali se to isplati uzet ako proizvodiš sir. Bez obzira na poticaje. Ja mislim da bi ja opsta i bez poticaja, ali opsta. Bez da se mogu širiti ili nešto drugo stvarati uz to. Možeš živiti i nekako napredovati u bilo kojem smislu.

Za koje poticaje Europske Unije si se prijavio?

Mjera 6.1, ja imam brokera koji to radi. To je mjera, imaš uvjete do 15 000 eura ili do 50. Uvjeti su o ekonomskoj veličini gospodarstva, a to znači količina pašnjaka koliko ih konzumiraš, bez obzira, ne mora bit u tvom vlasništvu, u najmu, ali da se konzumira. Ovce, da li je livada, da li je kultura neka – djetelina, uglavnom po nekima koeficijentima imaš veličinu gospodarstva, ako imaš do 4000 eura, onda spadaš u ovu do 15 000 eura, ako imaš do 8000 eura onda spadaš u ovu do 50 na kojoj se ja natječem i za to imam uvjete. Daju čak i poticaje, čak ako sad moj stari, na njemu je OPG, ako on prebaci OPG na mene, ja dobivam 5 godina 30% veći poticaj nego što bi on dobivao ako je na njemu, samo da se prebaci ime, ali ja moram i plaćat doprinose državi, znači samozapošljavanje nekakvo. To je posal, treba sam ja i do sad malo i ozbiljnije, sad iman skoro 27 pa se moram posla uvatit nekog. Otac ima 60 i onda se treba posla uvatit.

Kako je došlo do širenja vašeg stada i povećanja proizvodnje?

Od 40 ovaca do 100. Meni je did, od moje matere otac, znači ima je moju mater, moju tetu u Pagu i ima je sina, ujca koji je tako zbog nekih stvari otišo u Ameriku. On je uvik hti da mu se sin vrati, da ostane na toj zemlji. Ima je te površine i te zemlje, ima je dobro stado, još je 15, 20 godina radi u paškoj sirani ko profesionalni pastir, ali zna je o pastirstvu odnosno čobanstvu sve. Ima je to u malom prstu. On je oboli, iznenada je umra, ujca ni bilo, dok je on bolova i liči se, on je te ovce voli, moli je i mene i oca da ih odemo nać sve, ocu se to čak ni dalo. On je umro, ima je to stado, ima je čak 70 ovaca, ali onda dojde ti novi pastir u stado, pa smo došli ja i otac, pa smo se tako mučili s njima. Ovce se nisu baš snašle, ali moj otac je ki su bile mirnije ostavi, a ove koje nisu bile je doslovno poklao, posuši meso, podili meso, riši se toga da mu ne stvara problem, i onda je došao na nekih oko 70 muznih ovac u matičnome stadu. I to je otac donekle sredi te ovce ke je dobi od dida.

I onda se dogodila jedna situacija opet, umra je od mame ujak, isto je umro bez nasljedstva (nasljednika), generacija od moje mame. Umro je mlad i ostale su te ovce, tko će bit kod ovaca nego Srđan i Šime. I idu Srđan i Šime i tako jedno dva mjeseca oni hrane te ovce i tko će ih uzet. I tad sam ja odluču da ću must. Te ovce su mirne, one, ako je suhozid srušen neće izać jer znaju da su u svome, ne bi da su gladne izašle, jedino ako su žedne. Ja nisam zadovoljan s tim ovcama jer dok se muzu su nemirne. Meni bi bilo bolje da sam od svog stada odvoji pomladak i imam za godinu dana, godinu i pol imam svoje ovce, ali je tako ispalo jer čovik je umra i treba tim ovcama barem poč ponit vodu. Ako nema kiše, mogu bit one kamenice, ali ako nema kiše nema vode. I tako smo mi te ovce jednostavno preuzeli, a mogu za godinu dana napraviti stado od 25 ovaca koje je moje i priman još poticaje.

Na tih 25 ovaca možeš izvuć 20 000 kuna poticaja. To je doduše samo poticaj doslovno, jer da nema tih poticaja ne bi se gotovo nitko s tim bavio. To je baš ono na rubu, da ti se isplati da zaradiš, da se vidi da za nešto radiš, ne da ono si ko neki kmet, nego da imaš i ti i država ti daje neki poticaj da se nešto događa. Ali da nema poticaja ne

bi bilo paške ovce i paškog sira. Taman je izbalansirano da ljudi radu i da su potaknuti toliko da moraju raditi. Da ih potiče da jednostavno rade s tim.

Ti si muzao tridesetak ovaca, a kažeš da ih imaš sto. Tko muze druge?

Te druge muze otac. Ima ih 100, ima ih čak preko 100, ali ih je muznih 85. Ja ih muzem 29, a otac ih muze 56. Ja sam počeo prije 3 – 4 mjeseca must kad sam se vratio s Tajlanda.

Kakve su obaveze kroz godinu oko ovaca, odnosno kada nije vrijeme mužnje?

Imaš di stoje ovnovi, di stoje šiljad, pomladak, moraš poč kod njih. Oko ovih mladih koje mi zovemo trkanjci, oni trenutno imaju oko pola godine, i kod njih moraš ići svaki dan i zvati ih (***specifičan način dozivanja kojeg svaki pastir ima za svoje ovce***) i šuškat im, da se oni naviknu na taj zvuk da oni kad su u jednoj parceli i kad ih se premjesti u drugu da oni taj zvuk prepoznaju i idu prema tebi. I s ovcom treba raditi ko s malim djetetom, od malena da se uči na te stvari. Ako ovca skače preko, onda se nju sapne, ča mi kažemo, to je sapon, znači dvije noge, ili par desnih ili lijevih, njih se veže na 30, 40 centimetara da ona ne može širit nogu jer tako ne može skakat preko zida. Jer ovca, ako odluči i ako je mlađa i ako nije predebela ili skotna, ona preskače te suhozide ko lastavica, ali ako ju dresiraš ona neće preskočiti suhozid. Recimo mene je otac uvijek isto učio – (*pokazuje*) zamisli ovo ti je linija suhozida, ovo je puno, al se malo urušilo, onda meni otac zna reći, ovo treba ograditi, jer ovcu ta mala udubina od 10 centimetara, ona nju vizualno mami da preskoči i to treba poravnati. Ako je zid od 90 centimetara visok i ravan da nema te udubine da nije srušeno ovca neće, ali zid od 130 i palo je 15 centimetara i znači puno je viši od tih 90 centimetara, ovcu to mami da ide preko. I onda ona pređe i u dnu su veće stijene, prema vrhu manje. Kad prođe prva, ona je srušila jednu, dvije stijene, kad prođe druga... onda se to širi i širi, a netko je to gradio, netko se mučio.

To se češće događa ljeti kada nisu pod nadzorom?

U mužnji ne. Može se i u mužnji, ali ih brzo nađeš jer ako ju ne pomuzeš onda će zajaloviti ili neće biti na mlječnosti toliko dobra.

Zašto si se počeo baviti ovčarstvom?

Moj roditelj su kroz život stvarno svašta radili, meni je stari bio profesionalni ribar, moker, „u ribara mokre gaće za večeru ne zna ča će“. Onda je radi kamen, majstor je za graditi kamen, samo takav. To i ja radim, to sam ja sve naučio. Moj stari se bavi i vinogradarstvom, nekad. I njegovi did i otac i pradi i on se bavi. To je on zadnji ki se bavi. I sad kakav bi ja to bio čovik da se ja s tim ne bavim, a postoji neka zemlja koju sam ja samo dobio, ja to ni zaradi, to je ono ko bingo, to je neka vrijednost, to čak i nema cijenu, ali nešto vrijedi. Da ideš prodavati, vrijedi. I tamo je netko nešto radio i od toga zarađivao i sad je puno lakše od toga zaraditi. Meni je did ima 36 ovaca ja mislim, do 40. Meni stari sad ima, stari i ja, 100 ovaca. Jer imamo i u najmu ča meni did ni ima. Znači da se isplati. U najmu imamo pašnjake, ovce nikad ne bi imao u najmu, neću ja od tuđega must ovce.

Počeo sam se baviti prvenstveno zbog toga jer mi ima tko praviti sir, jer mi mater pravi sir. Da imam te ovce i da prodajem mlijeko ne bi mi bilo isplativo i ne bi to sigurno radi. Ali budući da mi ima ki napraviti sir, jako kvalitetan sir, čak možda najbolji. Da je druga priča nikad se ne bi s tim bavio jer nema smisla pa gotovo ako prodaješ mlijeko, gubiš dvi trećine. Imamo i dosta polja di možemo i kositi, znači livada, pa se može iskoristiti to sijeno za dohranu od nove godine ili oko 15.-og, ovisi kako se pojanje ovce, onda su ovce na suhome, na kukuruzu, na dohrani i, ili kupiš sijeno ili imaš svoga. Mi imamo dosta svoga sijena i ovi poticaji odnosno te mjere, dobivaš novac, koji je bespovratan i treba ga uložiti u nešto što ja znam raditi. Jednostavno se poklopilo puno stvari da se s tim bavim. Da nemam svoje zemlje, da samo idem u najam, vjerojatno se nikad ne bi s tim počeo baviti i ovako se lakše širit. Imaš nešto svoga i onda se širiš, pitanje koliko. Možeš čak i naglo krenuti, ali nemaš kvalitetu. Nego postepeno i da su ovce da pašu, da konzumiraju tu pašku pašu, da dobiješ i kvalitetnijeg janjca i kvalitetniji sir. Jer možeš ti poč sa puno više dohrane, ali gubiš na kvaliteti.

Širenje onda znači i dodatan najam?

Apsolutno, ograničen si, imaš zemlje koliko imaš. I to je za toliko ovaca. Ako ćeš ih imati više, ili moraš kupiti ili iznajmiti. Za kupiti nemaš para, onda iznajmiš. Možeš ti i kupiti preko tih fondova i preko natječaja, ali iz vlastitih sredstava nitko neće kupiti pašnjak jer mu se ne isplati. Za kupiti pašnjak da bude privatni, on je neisplativ dugoročno nikada. Iz pašne to ne možeš isplatiti, možda da pereš neku lovu ili da planiraš da će sutra biti nešto drugo tamo, ali ako ostane uvijek pašnjak u naravi, ne može se isplatiti.

Na koji način funkcionira vaš OPG?

Proizvodiš mlijeko i proizvodiš janjce. Mi nemamo uvjete, po standardima, samo sad se opet mijenja situacija. Ja sam išao i u školu sira. Mi smo prepisali zakone i pravila od Europske unije za proizvodnju sira. Oni su za paški sir stavili uvjete to treba bit pločice, skladište u keramici i u pločicama. To je bio uvjet prije 15 godina. Onda se s vremenom dogodilo to da su profesori sa fakulteta skužili da stvarno taj paški sir više ni ča je bi, ne sazrijeva kako treba jer su te pločice, ta keramika, nisu davali zraka. Uglavnom treba staviti nekakav materijal da prostorija diše, najbolje beton, ili kamen, ali kamen u suho u zemlji, ali tog više nema, mislim može se i to, ali to onda diže i cijenu proizvoda možda nekad i ja to dostignem. U zemlji u iskopu ispod nivoa, ukopaš, ugradiš u suho, popuniš sa zemljom i sitnim kamenom oni prostor i unutra skladištiš paški sir, sad opet treba malo i betona, ali to je samo da diže cijenu. Smanjit količinu, dignut kvalitetu i povećat cijenu.

Smatraš li da bi trebalo zadržati postojeće stanje krajobraza, odnosno zaštititi ga?

Vrime gre napid, ne možeš vrime zaustavit. Nekad što je nešto bio pašnjak, sad je građevinsko ili nešto drugo. Treba konzervirati i zadržavati postojeće, ali ovisi u kojoj količini. Treba to apsolutno ograničit svakojaki razvoj, treba ga ograničit, ali nikako ne zaustavit, i planski radit. Sad pitanje što je cilj, da li želimo da ljudi lakše živu, da kvalitetnije živu, da bolje živu. A što je bolje živit? Da li je to novac, da to je novac.

Prije diobe je bilo manje suhozida?

Bilo ih je, ali to je bilo možda 3% od onog što ima danas. To su bili ti poštevi ograđeni, a ovo je sitno, onda je bilo braće pa je svako gradio. Ovi suhozidi su u zadnjih 100 godina, puno ih je i srušeno.

Tu ja imam pašnjak blizu Mandri. I usred njega je jedan suhozid koji je ko zna od kada. A imaš ča mi rečemo gramače, pravilno raspoređenih, vidi se da je ljudska ruka utjecala, to je valjda prije dvi, tri tisuće godina, to je toliko urušeno da se ne vidi što je to bilo, da li je tu bila gromača ili neka naseobina, ja ne mogu odredit, tamo nikakav arheolog nikad nije bio. Ali je pravilno raspoređeno i taj naš dio je ograđen u suhozide, u 98% je sve dupli zid, samo u par dionica imaš onaj unjuli ili jednostruki jer je bio veći kamen. Di je bi veći kamen tamo se u biti gradi jednostruki ili ako je bila manja opasnost da će ti doći od susjeda ovce, ali di je trebalo branit tamo je bio dupli zid, što širi, što veći sa onim ozubom. U toj parceli ima i pregrađivanih suhozida koji je nešto dijelio nekada, sad treba to ispitat što je dijelio.

Bavi li se itko ovčarstvom od tvojih prijatelja?

Prijatelja je jako malo, ja imam samo dva prijatelja. Imam puno poznanika, ali prijatelja imam dva. Od tih mojih prijatelja nije ni jedan, jer je tako ispalo. Ali imam puno poznanika, i neki jesu neki nisu. Ali moje generacije, čak ih ima nekih, ako uzmemo dvije godine plus, dvije godine minus, ima ih desetak tu u našoj općini koji se bave baš ovčarstvom i sudjeluju u krajobrazu, malo grade suhozide, malo ovce, malo zrušu zid jer su iznajmili pa su susjedi pa onda zrušu onaj suhozid koji je netko gradio. Onda dođe lovac, debel onako, onda ne može preko suhozida pa zruši suhozid i ja moram gradit.

Kakvi su ti planovi za budućnost što se tiče ovčarstva?

U svakom slučaju radit na kvaliteti proizvoda i da radim sam. Da radim na obiteljski način, da to ne širim, da nemam nekog na plaći. Rađe smanjit kapacitete, a povećat kvalitetu. Tako i sad radim. Koliko ima zemlje, koliko se može, koliko ljudska ruka može, čak planiram ne ići na muzilice, na nikakvu strojnu, nego da dobijem veću cijenu proizvoda baš zbog toga jer se više mučim. Ali moji planovi su ostat tu na zemlji, bavit se ovčarstvom, proizvodit paški sir i sad zavisi, to su moji planovi, čovjek snuje Bog određuje. Ja sam bi i stariji brat onda sam ja uvik i pomaga ocu, uvik kad je nešto trebalo sam ja. Onda nisan hti uopće ić u školu. Oduvik sam hti radit ovo ča sad radin i to mi se ostvarilo samo sad treba pomalo. Ja sam tek krenuo radit, sad tek počinjem. Ja san čak planira počet se bavit ovcami od tridesete, to sam si nekako bi zamisli od tridesete, ali tako splet okolnosti... Onda sam reka bolje da se počnem od 26-e pa ču možda sa 50 stat, a ne do 55, možda mi je bolje ča prije počet. (smijeh)

Ako dođe do toga da tvoja mama neće više moći praviti sir?

Ide smanjenje ovaca i ja pravim sir. Ili ako mi ne bude ima ko praviti sir, ako ne nađem žensku ili nekog da mogu platit, iako to nije problem, za naučit sir ti treba 3 - 4 mjeseca iskustva ili ajmo reć jedna sezona iskustva i ti radiš sir i platiš nekoga, sad sve zavisi. Ali teško je nać bilo kakvog radnika, ali dobro, dobro platiš i sve zavisi kako će se razvit situacija. Ne, neću odustat, ali sad dal ću ga ja praviti, dal će ga neko drugi praviti, o tome će ciganka gatat, ali vjerojatno neko drugi. Sad dal iz familije ili za plaću, to vjerojatno za plaću. Ali to je budućnost, ja se nadam da će mater još bar, evo bar 5 godina praviti, ne zbog mene nego i zbog oca i još uvik je to posal, a možda se i ja u pet godina oženim pa nađem neku koja će praviti sir, a možda nađem neku koja će radit za plaću ili možda i nekog.

Kritika

Mogu reć da ja gradim kad di padne suhozid, da ja gradim svud, a ovi oko mene susjedi da nitko ne gradi. A sad su poticaji, sad bi to moglo ljude malo i motivirat.

K6 – ANONIMNO

Na koji način funkcionira najam pašnjaka?

Imam neke pašnjake u najmu za koje mi plaćamo najam za te pašnjake a država daje poticaj na te pašnjake. I ti neki pastiri, ča mi rećemo čobani, oni imaju registriranih 10 ovaca i te pašnjake prijavljuju u poticaj, dobivaju poticaj, a ne konzumiraju te pašnjake. Mi imamo di je naše, a onaj jedan dio di ja muzem ovce je naš i u najmu koji mi plaćamo. Nešto u siru, nešto u janjcima, sad ja ni ne znam, mislim da je možad ček sve u kešu.

A poticaj dobivaju neki treći ljudi, potpuno treći koji nemaju veze s tim, ne konzumiraju pašnjak. Meni se isplati davat pare za taj pašnjak, jer je blizu moga, jer smo susjedi pa da to iman blizu jedno do drugog pa mogu kombinirat, više nego poticaj da iznajmim od nekog drugog preko ugovora i prijavljujem na poljoprivrednu agenciju da mi je to u poticaju jer mi je to praktično. Ja sam tamo legalno, ali oni ilegalno primaju poticaje. Moje ovce tamo pasu i one koriste tu pašu, a ja to i plaćam, po tradicionalnome plaćanju. A ti koji su meni iznajmili oni imaju neko stado ovaca samo da dobivaju poticaj na pašnjake.

Te ovce stoje na jednom mjestu, on ima prijavljenih 15 ovaca, on ih dohranjiva, ovce nisu gladne, ne patu, ne možemo reć da su ovce gladne, ali one ne idu na pašu. Nego, on na osnovu zakona, na osnovu što može iskoristit, on prima poticaj za pašnjak kojeg on ne konzumira.

Dođe kontrola i zatekne tebe i tvoje ovce , što ćeš reći?

Meni su ovce izašle, ja ću reći ja sam prvi susjed, ja nisam ilegalno.

Ali ne smiju tebe zateći tamo, ti ne smiješ reći da to koristiš?

Smiju, kako ne smiju. Mislim neću ja to reć, ako kažem onda će on imat problema, ali ja neću nikakvih problema imat. Uglavnom to su situacije da ja bi to iznajmi na način da ja potpišem ugovor i da ja to platim koliko on traži, ali pokazalo se da se isplati čak ako imaš neke veće površine pašnjaka, ako su čisti i ne mora biti kvaliteta pašne dobra, nego je loša kvaliteta pašne, samo kamen, samo krš, a iz zraka izgleda da je to čisto, nema šume, ti na to dobivaš dobre koeficijente, a ne koristiš to uopće. I imaš ljude koji imaju površine, a ne bave se ovčarstvom. I dobivaju poticaje na pašnjake, a u naravi nisu pašnjaci, te ovce ne konzumiraju te pašnjake.

3. TRANSKRIPTI INTERVJUA, provedeni u Vrpolju (Šibenik), srpanj, 2018.

K7 – +RUŽICA GRIZELJ (rođ. 1935.- u. 2018.) i K8 – MARKO GRIZELJ (rođ. 1935.), bračni par

K7: Ovo se zove Vrpolje, ovde, tamo priko brda zove se Grebaštica. Tako sela ima naokolo po ciloj ovda Hrvatskoj. I svak se je bavio blagom i poljoprivredom. Svak bi imao ovaca, od tog se živilo, o blagu i o poljoprivredi. I sad planinari dolaze odozgor, njegov ćaća, kašnje on, kako je je i on s ćaćom i to bi blago ljudi sakupljali, ko će čuvat liti tri miseca, čuvati po selim. Ti daješ svoje, onaj daje svoje, ja pišem čije uzimljem, kako se ti zoveš, kako ti je ime, koliko imaš ovaca. Dolazi planinar, bilježi planinar te ovce; tvoje, od drugoga, trećoga, tolko i tolko. Kolko moreš čuvat potiraš dvista, pet stotina, tisuću... Moja obitelj, ako možemo čuvati tisuću ovaca onda mi to samo obiteljski čuvamo, ali ako nemeremo nećemo ni tolko. Čuvat ću pet stotina, čuvat ću dvista, kolko očeš. A kupili se čobani, po deset čobana, i poviše, pa bi se ljudi složili pa bi skupili po pet iljada ovaca i gonili na te planine tamo i uzeli bi jednu ženu za maju da siri. Ti bi čobani čuvali i danom i noći to blago i muzli, a jedna bi domaćica bila koja bi to sirila. Jedan bi između tih bio dobar, brija mišine, i taj čoban izliši se da ne ide ovcom pa onda siri taj sir i slaže u mišine. Onda na jesen taj sir podile. To se tako radilo kad se ono grupno po desetak čobana i puno ovaca. A domaći, ko mi šta smo naša obitelj, kolko morete čuvat to je to, šta je god. Di lituješ, tute gnjoiš, tute ovce seru. Na tome gnjoju u jesen kad se okiša to se izore pa se posije ozimica. Pa onda ostavi se jedan kraj, pa posiju se na proliće kumpiri, posije se na proliće kupus, posije se na proliće ječam. I onda to je hrana bila, a to je sve na samaru moralo sać u selo. Taki je život bio. A od ovaca ta vuna, a đubar ostaje na zemlji, a vuna je bila za odjeću, za posteljenu, za robu, sukno se pravilo, biljci se pravili, od toga sukna se krojile jakete, krojile muške gaće...

K8: Nije jakete - kaputi, talagani, gaće, kabanice za čobane, sve živo, sve od vune bilo.

K7: Sve od vune išlo. To taki je život bio.

K8: Često puta nisu imali pa bi ono sukno debelo izderalo ljude kad bi ondje pješačili. Onda nema donjih gaća, a ove ko turpija, odnilo mu sva bedra pa jadniku krv ide pa goni ovce na Uništa. Užas je to bio, nema krpenih gaća.

K7: Onda oto zeru sira šta dobiješ rado bi prodati, a rado bi zadržao obitelji da imaš. A kad prodaš onda opet moraš kupiti soli, kupiti brašna, moraš kupiti gasa, moraš kupiti opanke štaš obut i tako se to priživljavalo, a nije plaće ima niko. Nije bilo firme državne za radit.

K8: Jesu nekada radili prije rata, kad su išli u Beograd, ljudi radili ono seoski posa pa si moga napraviti komad kućice iz tih novaca.

K7: To što je ta hrana došla za stoku i za nas sa planine na toj gnjojnoj zemlji to bi bilo rodilo svašta, sve na samaru moraš satrat na selo doli di živiš.

Što je samar?

K8: Samar na konju, kao sedlo, nije sedlo za jašenje nego sedlo za tovarenje, i to po sto kili, sto dvadeset, sto trideset, kako natovariš nanjga i goniš. Tako su se dogonila drva, natovari u četiri, pet tovara drva, bilo bi metar drva, kubik drva kao kada kupiš. A to se išlo u vražje vrtle da bi to obdržalo, a kasnije kad bi počelo u selu, kad je narasla šuma onda su u gaju davali taj, to je bilo daleko bliže.

K7: Nije bilo ni državnih firma ni poduzeća, ni zapošljenja, to je bio taki izvor života. Tako se radilo, tako se mučilo, tako se prihranjivalo, to je tako.

Krenuvši od tvog djetinjstva, kako su kretale obaveze? Jesi radila nešto prije škole?

K7: Nisam ni išla u školu. Nije mi ćaća da ić u školu. "Što će ženskom ditetu škola?!" Tribaš presti, tribaš plesti, tribaš vesti, tribaš blago čuvati. Šta će ženskoj škola...

Kad si počela s tim?

K7: Ja sam počela s tim čim sam prohodala. Slalo me ovcom, slalo me govedim... I mate mi da prešlicu, dade mi igle, dade mi vesti, krpiti, radit domaći rad ko je iša u školu.

K8: To će ti tribati ka u životu, naučiti, kako ćeš bit žena ako ne znaš okrpiti, ako ne znaš oplesti mužu čarape, pulover...

K7: Nije se imalo drugo, nije bilo kupiti robe...

K8: Trajalo je jedno kratko vrime, nažalost, u toj bijedi u toj potrebi...

K7: To je tako daleko to misto, odbačeno, nije bilo drugog zapošljenja, oli o blagu i poljoprivredi se živilo.

K8: Mi Hrvati pogotovo, mi smo izbjegli tada '42. godine od tih četnika gori, onda je to bilo za nas užas. Onda smo otišli, vratili se '46. Otišli smo '42., četiri godine tamo bili, tamo išli u školu i tamo je sestra Marija završila 5. razred, a ja sam bija mlađi od nje, ja sam završija 4., doša do u 5. i onda na Uništima ponovo kad se otvorila ta

škola neka, onda završio 4. razred na Uništima, a završio sam ga već tamo u Sremu. Tako da smo mi došli na ništa, na golo. Ono što je bilo zeru sitnice, stvari tih, to je pokupilo iz kuće, odnilo, opljačkalo, ništa nisi ima, ni ovci. Iza nas je ostalo po stotinu ovaca, po petero, šestero goveda, konji ostali, sve. Pa uzmi u šaku ono što možeš ka i sada u ratu što su bižali ljudi, ista stvar. Sve ostalo, sve propalo i vratio si se natrag, vratio si se na to bez ništa.

Ajde nemaš onda drugog izvora u životu, a stari pradić Jokaš taj moj, pa Franje did i onda su oni ovde gonili ovce i stričevići naši. I onda, ajde ponovo ono '47., osme, ponovo ovde, tražili ljudi ima li itko od nas Grizelja gori, ode bio jedan Martin Petković i on uhvati vezu s pokojnim starim i onda je još bilo nas dice razumiš, možemo, nema druge, pa onda tu na Strmac ajmo gonit ovce, '47. počeli. Tada tako je to bilo, sa tim se živilo. Od toga skupiš ono nešto za ovce solarine, travarine, ovo-ono. Travarinu si mora plaćati državi, a ono šta skupiš, šta ti je ostalo nešto priko pogonica ovo-ono dok nisi malo ojača. Kad se zeru stvorilo ala sto kili sira, možda ćemo moći sto kili sira prodati, pa za sto kili sira si uvatio lipo novaca da si moga nešto. Onda priko zime ovaj si ima, opet priko lita si nakupio tog skorupa da si moga za puru. Tu si nagnojio zemlju pa si moga imati kumpira, žita, svega. Pa si onda to dotira kući. Pa si onda otkuće priredilo se to žito, pšenica, ječam, što bilo i ideš u mlin, ideš deset, petnaest kilometara nekada kad je bio baleg i tko zna kolko i vrati se natrag. To ideš, imaš konjića, ideš u drva, dva sata, šest, sedam, osam kilometara razumiš i ozgo dok si naša to drvo, mora si platit lugaru, razumiš, da te uvati da kradeš... i tako je to lunjalo, lutalo i živilo se i to. Bili su zdravi, derani, jadni, ilo se pure i mlika za večeru, kumpira i koječega. Ako si ima pure i kruva. A ovo ostalo, ima si kupus, ukiselilo se kupusa dvi tri stotine kili, odranio se jedan prasac, bila se po koja ovca zaklala, po koju janje... Kravu, nekada bi negdi udavio vuk pa onda donit po komad mesa, neka bi slomila nogu... Nema šta nije bilo.

K7: Moja dica nisu okusila niti trun šećera niti keksa ni išta. Dok je bilo u mene mlika, bilo. To je tako bilo, to priroda, to je tako misto. Imali smo krave i mliko za dicu, tako da mi nismo, fala Gospi, nismo ni jednoj duci kupili hrane. Samo to domaće, kumpira, mlika od krave. Taki su ti krajevi bili, tako se to živilo.

E sad u drugoj planini, ti si vidla, nisi ti ni vidla ništa planine ma zero doli u čošku di si bila, kolka je gori planina i to prostarije. Samo jedan čovik sad tute to blago drži, onda ih je bilo...

K8: To je bilo na Razvali i po 20 000 ovaca u onoj planini gori, sve je to na jednoj lokvi pilo.

K7: A goveda, a volova, a krava, konja, svega. Pune planine te su bile blaga. A sade to, kako je sad ovaj zadnji rat ovaj prokleti doša, toga ničega nema, toga nestalo. To blago propalo, više niko ne drži.

K8: To malo se smanjilo i prije rata.

K7: Onda narod je počeo ići po Njemačkoj, počeo ić kojokuda, rastavilo se, otišlo, raselilo, stari svit umro ...

K8: Rasula se obitelj, nisi se više moga baviti kad se obitelj raspe, onda ode u Njemačku, to prikida se, nema s čim to radit i tako dalje. Tako da je odlazak u Njemačku smanjio to sve skupa, i to planinarenje i te mnoge stvari. Onda ljudi pribacivali se, išli u Split raditi, kojekuda, u tvornicu cimenta, u Dugi Rat u tvornicu, na sve strane da bi se moglo nešto.

K7: Drukčije se okrenilo, počelo se drukčije žvit. To je bilo prvo pedeset i nekoliko godina kad smo mi gori živili, ima više od pedeset i dvi godine da smo mi ode ... E kako smo mi došli ode, to je propalo, planina. Ode je odma bilo drukčije. Tu je Šibenik, on je radio u Šibeniku, kašnje je oša u Njemačku, kašnje dica završila školu, razišli se. Počelo se drukčije i bolje žvit, eto t' moje dite.

Gdje se živjelo ljeti, a gdje zimi?

K7: Liti se živilo na planini, tri miseca, od svetoga Ante do Gospe skoro do Rožarice, do prvi devetoga. Onda se sađe kući, onda se kod kuće živi ono sedam, osam miseci, kolko triba. Onda se u selu doli kad smo sašli... Ima kumpire ići vaditi, ima đubar voziti, gnjojiti po polju i orati, sijat ozimicu. Triba ić u šumu sić drva, pribavljat za zimu drva, grijalo se na drva, nije se grijalo na struju. Uvik imaš posla. Onda imaš vunu sritnu prati, presti, vlačiti, tkati, nikad dokon nisi, nikad, nikad, nikad. Jer nisi ti ima nizašto kupiti, nit šta prostrit, nit s čim se pokriti, niti što obući ako neš tu vunu rediti.

Moja pokojna mate je stručnjak za to bila, pokoj joj duši, nije svoju mate ni upamtila. Ona je to sve znala radit, presti, plesti, snovati, vesti. Nigdi se privariti nije dala, koji je to mozak bio to samo Bog zna i ona. Moja je bila mater, kažem ti, stručnjak za tu vunu i za tu taru i za to tkalo i za to sukno, to je čudo nebesko. I nas je sve i jednu podučavala, ali vala Bogu mi na tome nismo ostale. Ona je, skoro dokle god nije spala, s otim se bavila cili život i drugome i sebi. Kaže moja svekrva meni: J**** ti ja tvoju mate, ako je tvoja mate meni radila, ja sam njoj pošteno platila. A njegova nije znala u rukom ništa raditi. A i je ona mojoj materi plaćala, je.

Kakve su obveze u djetinjstvu, domaćinstvo?

K7: Tamo, tko je sve živio: stric i strina i moja mate i moj ćaća, bilo nas je petnaestero dice i koječega, i njiova mate i njiov stric stari. Mi smo skupa živili, skoro... Eto ja sam se i udala iz te obitelji. I to kašnje se razdililo. Bilo u mene pet, šest sestara, brat se moj kašnje rodio. Moj Mijo i moj brat rodili se zajedno u istoj godini. Prvo sam se ja udala nego se meni brat rodio i to pamtim ko da je jučer bilo. Pokojna strina govori ovome starome stricu (jer

polu je pokojnog dida imetka toga - zemlje, a polo toga strica), a strina govori: striče, striče, da on ostavi na muško kolino. U moga ćaće nema muška, a u nje ima dva sina. Baba pokojna ćapi sikaru, da mi nismo skoćili, dica oko nje, oteli sikaru, sasiće je baba sikarom. „Šta ti osuđuješ što nema? On voli svoje kćeri ka i ti svoje sinove.“ Ona da joj pripíše stari imatak nježinin sinovim. I baba ne da, sve po po, sve po po. A ujutru se moj brat rodio... To je svašta bilo na selu i u svitu.

A onda kad si se udala?

K7: Onda sam živila sa svekrvom, sa svekrvom i bile dvi zaove i diver. Zaove Boja i Anica i Ante. Nas četvoro, petoro i mi smo ćuvali ovce. Marija se udala prvo na godinu nego sam ja došla u njih u Grizelje.

Vi ste s Antom (bratom od Marka Grizelja) ćuvali ovce i gdje?

K7: Da. Na Strmcu di se Marinko rodio.

Znaći svi zajedno u toj kućici?

K7: Ma kakva kućica?! To je tute samo baba unutra i ako koju dite š njome. To se ležalo vanka na ledini. Pa bi od ozimice oni... Ozimica bi naresla dva metra visoka, raž zvana. I to se sad poženje, sad srpanj, je li. I to se ono stuće ta raž na guvnu, a ona se slama lipo očisti i slama se ostavlja. Napravi se kolibica od slame. Lipo opleteš od slame uže i tu kolibicu sašiješ. I tu kolibicu moreš nosat liti da ne spavaš, da ne kisneš i da ne goriš, u toj bi kolibici mi ležali. Onda svak sebi napravi kolibicu, od ševara, od ozimice. I jednu polu one kolibe, one zidinice, ono što si tamo vidla, jednu polu isto tom ozimicom pošiješ. Podatom ozimicom tamo se razliva mliko na drvene škipe, a amo daska di gori vatra onda da ne bi se zapalilo. Onda daskom samo pokrije polu one zidinice. A u tome samo bi baba ležala i koju dite šnjome, nema, nema, di ćemo mi, svi za tor, ajde, tamo di su ovce, nema nikoga unutra.

Kako je izgledao tor?

K7: Tamo bi se u šumi usikle, drvo se posiklo pa bi iscipali to drvo na puno onih komada i napravili od tih komada lise. To bi se zvale lise. Ovako četiri, jedna, dva, tri, četiri te lise. I te bi lise imale sa strane koce i onda te lise nosiš, udariš ode, pa drugu kraj nje, pa kraj nje...

K8: Nosí se svrda pa u to se koce provrti, desetak centimetara pa provrtiš prema letvi kakva je ona, kakva je... Metneš letve, njih si već napravio, metneš na kolac i onome provrtiš rupe. I sa onom tesom, razumiš, iskopaš te rupe. Kad si probušio onda lakše prokopat. I onda sastaviš četiri u jedan kolac, sa druge strane u drugi kolac, i to je bilo obićno oko tri metra i onda utiraš u one gornje klinčić da ne ispadnu, one gornje da drže to i doli zašiljeno, i onda ćuskiju, probušiš rupe u ledini onoj i onda ćuskijom tom zabijaš u ona dva kolca. I onda metneš gužvu, napravi se od nekih mladica šumskih tih kojih je bilo, spleteš gužu i nabiješ na ta dva kolca i tako drži taj tori i ovo doli šta je.

K7: I unutra ćuvaš ovce.

K8: I onda, kad se to nagnjoji, pet, šest dana, kad su kiše onda i više blata se stvori, i onda prinosiš na drugu stranu i tako nagnjojš cilu livadu. Onda trava izađe, Bože sveti kako se to...

K7: A na sridi... Ovo je sad jedan dio tora, a ovo je drugi, a ovo je srida...

K8: Ovo je tor jedan, a ovo je drugi. U ovome izgoniš ovce, a ovde su vratnice di ugoniš ovce i ovde čekaju dvoje, troje koji muzu te ovce. I ovaj jedan drži da ne uteće, drži, gleda koja ima mlika, jalove propušta, muzenu uvati i donosi na kabal i sidi ovde jedan s jedne, drugi s druge... malo s kolinom ćuvaš ovcu da ne proleti i tako se muzlo. Često puta trzaju se, vrcaju, ja sam jednoj išćupa rep. Uvatio za rep, rep osta u ruci, neka mršava bila. Reko, reće doli kad dođe u Dalmaciju, Grizelj je ogriza rep. Ali kad je ono kiša, blato, onda u taj kaba bi upalo, pa i posrala bi se ovca pa uvati rukom pa izbaci nježine kad je tvrđe, a kad je riđe...

K7: Onda to procidi, onda to se ugrije to mliko, na cidilo procidiš u kota i onda baba tamo stara koja je, ugrije to mliko; drveni škipi ovako poniza i onda se to razlije.

K8: Ovako okrugli škipi. Imali su ode na vr'u prokopato malo da može mliko ići na jednu i drugu stranu da možeš izliti, razlije to. To bi se uvatila onaj skorup, kajmak, mogli bi miši trćati po njemu, ne bi probili. To je bilo debelo, ćoviće, to smo nekada volili. Dica bila željna, razumiš, pa bi ono one slatke onako pojili. Onda bi se ulivalo u kaćicu, u mišinu to, onda bi mišina propustala onu vodu i onu surutku i ostala bi ona samo, to je kvaliteta, izvanredna kvaliteta bila.

K7: E sad, to smo jutros sinoćnjo mliko salili u kota i to se ide siriti, a ono što smo jutros pomuzli, to se procidi i to se ponovo razliva na te škipe pa onda se opet popodne drugi put, jer dva mlika, muzeš ujutro i uveće, dva puta. I onda to mliko popodne i opet siriš ono što si jutros razlio i onaj skorup skinio, metio tamo u drvena je jedna kaćica bila i to je takav način bio.

K8: To su bili na Kijevu doli, išli smo mi po dugu (*dasku*) u šumu, pa da možeš napraviti, odneseš Kijevljanima to, oni kupe, dobiju tu dugu, dadu svoju suvu, našu suše, pa napravi ti onaj stap, ovako stap, doli malo šire. I onda

ona mećaja, šuplja, ima na sebi štap, za maslo. A onda, kad ideš kiseliti mliko onda imaš opet drveni kablič, od tri, četiri litre, razumiš, sve drveno, sve se drvenim služilo, tako da nisi ima nekoga suđa da si moga, nego sve je drvo tako reći bilo. Taj kota mora je biti bakreni di se siri, odnosno od bakra, od materijala, jer u njemu je ostajalo to dobro i to je trajno služilo. Inače zagori, obični lonac zagori i propade.

Čije ovce ste držali preko ljeta?

K8: Oni su dali ovce, ovde nisu imali paše... Lito, izgori sve u Dalmaciji, u planinu da ovce mogu preživiti to. I gori bila planina i to sve skupa, zato da pričuvamo ovce ta tri meseca, od Svetoga Ante do Male Gospe.

K7: I ladnije i bolja paša. A oni bi nami platili za to.

K8: I oni bi platili čuvarinu. Pa, po ovci kao sada, na sedam, osam stotina ovaca, skupilo bi se nešto, nekoga vraga. Koliko su to plaćali? Njima bilo skupo, a nami malo, kolko si muke vidio oko toga. To ti je omjer sada... Evo recimo, kolko je po trideset kuna, po pedeset kuna sada negdje plaćaju ovce. Tako sedam, osam, deset ovaca, imaš trista pedeset kuna, dvaest, pa onda na sedam stotina se skupi, imaš nešto ili šta ja znan kolko ovaca. Onda i sir je sada...

K7: Te ovce, znade se kolko, ja tebi kolko sam dala mojih ovaca. I zapitura, zabilježi, pituru meti koju odredi planinar. Onda po time će znati koje je čije kad se ide lučiti nakon tri meseca.

K8: A i mi poznajemo, naša pitura, ima drugih stada, da ne bi bila ista pitura, pa po pituri nađeš ako je netko drugi, ako je utekla...

K7: To se ne smi blago jedno drugome izmišati. To triba čuvat ko oči u glavi, to blago da ne bi izmiša. Da ne bi moje prišle u tvoje, da ne bi tvoje prišle u moje.

K8: Blago je bilo, onda se sjati, to je bilo ispočetka, a poslim zvonare istiraš pa za zvonarim nekako olučiš pa ide svaka svome jatu nekako, ali nikada ne bi sve izišle... Onda si dužan za to, moraš platit... Ako krepa moraš doniti obilježje, odere se glava i uši da ostanu da vidi da je njegov biljeg to i onda je on uvjeren da je to to. E, a ako nema, ako si izgubio, mi smo morali platit tu ovcu koja je izgubljena, udavio je vuk, odnio, nema je, nisi naša od njega biljeg. Mogu ljudi nekada virovati, nekada ne moraju...

Mogli ste ih i vi zaklati?

K7: E, a tribaš ti meni i dogodine. Ne mogu ja tako...

K8: Pokojni čaća bi uvijek reka: dabogda moje, da nije od ovoga, da nije od onoga, ode od Plenče, onog iz Grebaštice Banovca, sve su to bili ljudi ka prijatelji s kojim si živio, od kojih si ima...

K7: Onda kad dođe jesen, dotira ovde ovce, oni dadu malo smokava, oni dadu kad dođe vrime ulje, oni dođu za Božić, dadu vina... Vaik je od tog bilo koristi...

Jeste osobno dolazili u ove krajeve uzimati ovce?

K8: Sami osobno, dakako. Sve skupa, dat je njima svima zadatak. Reče se prije nego su jedan drugome razumiš, tako i tako pitura, krećemo ovcom tada i tada iz Grebaštice i to, nać ćemo se ode na Vlakama ili gori malo više poviše Danila i to. I onda tu skupe i dolaze. I onda, koje nisam popisa od kuće do kuće, ja sam pisa to uvijek, ime toga i toga, tolko ovaca, tolko i tolko muzenih, tolko jalovih, koliko bez mlika. Jer za one koje su imale mliko mora si davat sir. Po po kila, na tri ovce po kila, i kako se to dogovaralo...

K7: Ali vole ljudi da im daš mrvu sira...

K8: I onda si istira ovce. Onda mi gonimo gori sami, ne možemo sami pa triba par njih, pojavaka. Pa onda su se javljali neki ljudi koji su bili ka skoro uvijek isti. Svake godine isti ljudi, oni odavde. Oni bi gonili s nama na Doce na planinu i onda bi se vratili. Onda bi prvi sir smišali onako ridak, sve skupa voda u njemu, da je bilo najlona pa smotaj u nešto, nego ono metne on u torbu, u nešto bi svezali, neku krpu, ajde to i onda po guzici mu piša ono surutka dok dotira kući. Al kakvi, sir je sir - nemoš doć kući bez sira. Kad to malo stisne se i to posoli, onda je to bilo i za njih ovde. Napravili se ti sirčići, onda bi svakome ode mora dat po sirčić. Onda je to bilo, po trideset litara ulja maslinova bi se dotiralo gori. Onaj bi da litru, nitko nije da ispod litre. Tridesetak njih ima, pa svak da dade po litru, to je trideset litara, a svi su imali to. A smokava, smokve bile delikates. Onda, kante za vino, za piće, to je bilo: slaviš Božić, imaš s čim slaviti, imaš to. A što si rekla ovo moš zaklat, pa nekada bi se dogodilo ka neko janje ili tuđe se zamisilo, pa šta će, pa nema, niko se ne javlja, a šta ćeš...hahaha

Vi ste bili cijelo vrijeme na Strmcu?

K8: Ma vraga, minjali smo doli di su ove košare, doli smo bili pedesete godine, te sušne godine blizu gori, Šala se zvala, Krivodalo ta. Pa onda u tome polju isto doli, samo s drugu stranu polja. Doli smo stali jedne godine. Pa onda Jagodića guvno, čim prideš priko brda, priko ove Privije, tu smo stali. Pa onda smo stali za Glavicom pa je to prominjeno... Dakle ovako: Strmac jedno, Krivodalo dva, Jagodića guvno tri, Glavice četiri, četiri mista... Bunarić pet, Strmac šest, Kupres sedam i eto ti.

K7: Sad ovde, sad onde, sad ono, te sve ceremonije i te lise, po pedeset tih lisa i više od pedeset bi ih bilo, to sve na konjima goni, prigoni.

K8: Mi bi sasipali te lise pa na konje, to bi bio problem poslije sastaviti iz onih kolaca i to sve skupa. Pa natovari s jedne strane konju jednome, poklopilo ga skroz...

K7: I tako ti je to, mučilo se, teretilo se, jačalo se...

K8: A za vodu, ubi Bože, ajde u jame, ajde u koje kuda, za snig gubi glavu, ali srića je dok je bilo u jamama pa si moga. Onda taj mali izvor vode, bila kiša pala nešto, spasila bi. Nalila bi neku kamenicu, malo osvježila, manje blago žednije, porosi trava i tako, ali mora si u vodu vičito voditi, svaki dan si mora vodit blago.

Koliko daleko bi išli od mjesta stanovanja s ovcama?

K7: Je daleko, je. Odoše one, nemeš stić, za pašom. Nemeš stizat, odoše. A naročito kad je rosa i kiša, satareš se, nemeš stizat.

K8: Išlo se po četiri, pet kilometara. Najmanje četiri, pet i sedam, osam kilometara se išlo. Iša si za pašom, tamo di je bilo paše jer kud prolazi puno ovaca ovaj je bio juče ovde, onda minjaš im trag. Onda jedan put na ovu stranu, drugi put na onu. Onda blago bolje pase.

K7: Čoban upravlja. A nemere jedan čoban. Dvoje, troje nas je moralo ić, po troje nas je većinom išlo u ovce.

Jeste imali pse?

K7: Obavezno. Obavezno pasi. I sada ovaj čovik šta je gori ima pase. I to kakve. Imali smo one domaće. Ali to je bilo puno blaga, nije tolko ni vukova bilo.

K8: Bolji su naši pasi bili nego njihovi. To su oni pasi ovčari koje si odgojio. Išli su s ovcama. Meni dok sam bija mali, s menom su čuvali ovce, koze i to sve skupa. Pa si ti njih dresira. Onda su oni gonili zecove, oni su osjećali vukove. Evo ti sade ovoga pasa moga, on nije ni sluga njima u osjetilu i u izdržljivosti, u kondiciji. Ima sam ja i jednog koji nije bio ovčar pa sam moga čuvat šnjim sam ponekada.

Kakve su bile dnevne rute?

K7: Jedan čoban ide prid njima, jedan za njima i sa strane. Odredi se neko, bija stari dida onaj, stric ćaćin, bio mi je jedan rođijak šta je staja kod nas, Stipe Galiot, iša je i on ovcom. Išla mi je sestra Boja starija ovcom, onim domaćim ne onom cilome, samo domaće ovce, ne te što skupimo tuđe.

A tko čuva te tuđe?

K7: Onda u kući nađe se, odredi se par obitelji ko će ići i čobane koje smo skupili. Ovca mora imat čobana, ne smiju se izmišat s ničijim. Svoje samo za se i ništa više.

Što si radila kad si bila udana?

K7: Kad sam bila udana išla bi u drva, dva konja i pošalji me u šumu u drva. Pa išla bi ovcom kad mi odrede da idem ovcom. Kad mi odrede da idem u mlin u Cetinu, dvadeset kilometara, trideset, i dalje. Kud me pošalju, di mi naredu, tuda idem. Rekla sam jedno jutro: svekar naređuje jedno, a muž drugo, svekrva trećo, a ja ahahaha, ja kažem da imal još ko da mi naredi kojim ću putom, z*****a ja. A šta, šta mi naredu, kud me pošalju, što triba.

Jesu li se striktno dijelili poslovi na muške i ženske?

K7: Nije, nije. Muški moraju kositi, muški moraju, šta je niki reka, ić kupiti, ići plast zbiti, koje kuda, a žene šta im se naredi, šta god triba. Triba kupiti travu, triba sadivat u plaste, triba prat robu, triba prat suđe, triba prinositi tor, triba šta god triba. Triba raniti dicu, triba raniti prasad, triba raniti telad, triba siriti, triba prat one posude šta smo muzli u njih, triba ić na vodu, triba ić u snig, šta god triba, moraš ići.

Tko je muzao?

K7: Svi zajedno muzli. Jedni muzu, jedni nagone, morali bi svi zajedno radit. Nemere jedno to. Po četvero, petoro bi nas muzlo da brže pomuzemo. Onda puštaš da idu na ispašu. Onda gospodar odredi ko će ić ovcom, ko će ići kositi, ko će ići na vodu, ko će ići u drva, ko će ići ovo, ko će ići sirit, ko će mecat sir u mišinu, to sve ima svak svoj posa.

Što kada bi se zagubila neka ovca?

K7: Nemere se zagubit. Ne smi se zagubit. Moraš jako strogo pazit da ti ne ode u tuđe, da se ne zagubi. Jer odgovaraš, triba platit ovcu čijo propadne.

Kako ste se prehranjivali na Strmcu, nije mi izgledalo kao da ste imali neke vrtove?

K7: Ima vrtal, ima kapule ko je usadio, ima blitve ko je usadio, ima fažola ko je usadio. Gnjojna zemlja, rodi svašta. Bio bi običaj ujutru kad se dignemo odmah, uzvaruje se u tavi, duboka tava bila, nije vaka. Većinom je to bilo uzvari se jedna litra, dvi mlika, u to se umrvi krov ili pura ili što i to poideš. I u torbu metne malo sira ili pure ili kruva ili šta ima i ajde ovcom, nema druge, nema do navečer, nema vraćanja, kakvi.

Koliko se često vode ovce na vodu?

K7: Svaki drugi dan. Gore kako smo sa Strmca blizu lokve, svaki dan. A obično svaki drugi dan ovce idu na lokvu, na vodu. Tamo bi došlo po trideset krda ovaca i čeka red kad će koje. I onda utira se u lokvu pa se kruže ovce oko lokve dok se napiju. Ti svoje izgoniš, moje ulaze, tako moje izlaze, druge jedno za drugim ulaze u lokvu i tako. Čuvaš, paziš niti da moje priđu u tvoje, niti da tvoje u moje. To se pazilo strogo i strogo.

Kako si išla u drva?

K7: Na konjima.

Kolika su to bila stabla?

Bukve. Ogromna stabla pa što nađeš.

To si ti sjekla sama?

K7: Pa posječem, da. Da ti ovo pripovidim, neću to nikad zaboravit. Moj ujac i ja krenili, idemo u drva oboje. Sad smo došli blizu šume. A uječ, ja kažem, ja ne bi doli išla, strmina, u šumu, ova moja kobilica slaba, nemere ozdo izniti, ja ću ovda gori po vrhu što god skupiti. A ja imam svoj gaj, što ne zna niko za njega. Lipi suvi drva, a ja bojim se, ako dođe ujac tute, onda di ću ja drugi put. Ja u moj gaj, ..., vrag je moj, našla ja pa tute idem, na sigurno. Ja se vratila iz drva, a ujna mene dočeka. A kaže: di je Niko mala? A ja kažem: on oša doli u Vagan, ja nisam mogla doli ići, ova moja kobilica slaba. Vrag te odnio, kaže, nisi ti tila da vidi on di ti sičeš. Kad ja prošla i došla kolibi, a on doša, ona njemu ispričala. Kako te onako, kaže, zafrkala. I dan danas mi je za kako sam ga zafrkala. Da ne ide kud sam se ja namečila, di sam ja naučila.

Kako ste drugu stoku i prasce dogonili gore? Koliko ste imali prasadi?

K7: Jednoga, dva prasca. Na noge ih gonili u planinu, na noge s planine. Polako, polako, to sporo ide, teško, debelo. Di god koju po putu i krepa i tako.

Što ste još od stoke imali?

K7: Goniš prid sehom pa goniš ih na vodu, na lokvu ka i ovce šta idu. Goniš ih kad triba i kad imaš vrimena. Imali smo krave, imali smo junce, imali smo volove, imali smo konje, imali smo ono seljačko domaće stado, blago. Dikod bi ostavili krave kod nekoga na selu kad ne bi mogli to čuvati. Kad ne bi ima ko. Ovaj (*Marko Grizelj*) ne bi bio kod kuće, Ante bi bio koji di, koji kuda, onda dica moja nejaka, onda ostavi krave drugome, nemereš gonit sa sobom. Nek drugi muze i čuva.

Nazivi za različite objekte u kojima ste živjeli?

K7: Kolibica bi zvali ovo što bi dida nosio na ramenim. To je torina kolibica šta se iza tora leži da ne bi vuk doša u ovce. Jednu noć ja spavam, bleka stoji ovaca. A ja se skočim, bosa, gola, pokojnog svekra drmnem za nogu. Ovce sve provalile jednu onu letvu šta smo rekli od lise i otišle kilometar puta naprid. A ja jadna nemam kad svekra zvati, nego ga ja drmnu za nogu pa poleti, teško došla prida njih. Dok je on stiga, ja prošla prida njih, vratila... noć, nijedno doba, a magla. Bože, kad mi to dotirali skupa u tor, a još gori odvojilo se jedno pedeset, ostalo vanka. To je jedno bilo, teško, gorak je to život bio. Ako zaspeš i ne čuješ, ode blago u noć, mogu vuci otirati, rastirati, svašta, Bože sačuvaj.

Kako se zove ono gdje je baba spavala?

K7: Koliba. Gradili mi, jedno drugome. Tute je mliko to šta se pomuze razliveno. Tute je mišine i sir šta se usirilo, tute se kuva, tute se ide, tute se peče krov i peka i pura vari, šta god, meso, zakolješ ovčinu, janje, sve variš tute u toj kolibi, a nema tute spavati niko ma baba. U mličaru, zvali mličar to di je sir i di je mliko i to. To je suhozid, kamen na kamen navalili, a ništa. Kaže Jozo, vrag mu sriću odnija nigdi lipo nije znalo ozidat. Kome je bilo brige za ono lito pa onda ide jopet dogodine, za dvi godine se vrati tu ponovo ide tute pokrivat. Taki ti je bio običaj. A krov na toj kolibi, ovo je polu ovda, ova pola od te kolibe. Ovo je ševarom pokriveno, onim od ozimice šta se i kolibica pravi, a ova druga pola di vatra se loži, daske, pokriveno daskom da ne bi se zapalilo. Eto to je tako bijedno i jedno bilo.

Kako ste birali gdje se ide svake godine?

K7: Nemaš ti svagdi svoga mista. Ja idem na tvoju livadu, ti meni daš da ja idem litovat na tvojoj livadi, na tvome mistu, na tvojoj njivi. Tri godine to je u mojim rukom. Moje su ovce to nagnjojile i tri godine ja imam pravo, a ti od toga imaš samo treći dio žita, kumpira, kupusa, trave. Ako ja nemam svoje zemlje... ove godine sam na mojoj, a dogodine sam na tvojoj, prikogodine na čijoj bilo.

Tko su bili ti ljudi koji su davali u najam?

K7: Moji seljani, od sela našeg.

Ljudi s Uništa su svaki imali komad zemlje na Docima i onda oni ne bi išli gore, nego bi ti na njihovom vlasništvu čuvala ovce?

K7: Da. Uzmeš na tri godine na po to, gnjoiš njegovo i onda ima i on koristi i ti.

Koliko bi bilo ljudi na Docima i zašto ostali iz Uništa nisu išli gore?

K7: A mi smo to zvali torina, po dvadeset je ljudi držalo te ovce. Drugi nije ima ko s kime. Nemaš obitelji, nemaš familije, nemereš ti čuvat blago tuđo ako nemaš s kime. Većinom su išli tko je moćniji.

Čitala sam da bi se skupili i muški čobani iz sela pa bi išli čuvati ovce?

K7: Po deset, petnaest njih, ne iz sela, iz okolnih sela. Pa se ljudi dogovorili pa bi oni to veliko stado imali po pet iljada ovaca, ti čobani što bi se skupili. Pa bi oni gori imali svoj komod, svoj slobod, svoju maju, svoju kolibu, svoje blago, svoje domačice koje sire, koje među sir u mišinu. To nisu domaća obiteljska grupa, ma to je... ljudi se dogovore. Način je bio isti, dakako. Musti dvaputa, siriti, mećat sir u mišinu. A čim bi se hranili... svaki taj čoban koji nije obiteljski, svoju hranu potira sa seбом, brašno, robu, di će spavat, u što će se prisvuć. Sve bi išlo to š njime, obiteljski, njegova obitelj ga doseli.

Kakve su obaveze imala djeca?

K7: Moja vako: Mijo, nije mu bilo pet godina, iša s didom ovcom, Dragan iša govedim, Jozo iša janjcim, a mater ti prljkala se u lugu, dok nisu naresli veći.

Tvoji su roditelji imali košaru na Docima, što su oni radili gore?

K7: Oni su imali svoje ovce i svoje krave i svoje konje i svoja goveda. Oni su tamo to držali, čuvali, muzli... Kosili svoje livade, oni su imali dosta te planine, tih livada. I kosili, radili, svak glavu čuvali za se. Pet, šest nas je bilo, sedam, čeri i kako se koja udala nako stari više nije moga, nije ima s kime raditi i odusta od toga, eto ti. Išli su oni na planinu i onda salaze, idu gori i doli. I kući i u planinu.

Jesu li silazili ljudi i usred ljeta s planine u selo ili su cijelo vrijeme bili gore?

K7: Je vraga, triba ić kući doli raditi, triba doli ono kositi žito, triba vršiti, triba za zimu spremati u pojatu, nositi slamu...

A nisu, ne bi se s blagom se vraćali. Samo se vraćaju oni kad imaš šta radit doli. Tako svak, i mi idemo doli kad imamo šta radit, a na ispaši čuva blago onaj ko je određen za blago. Onaj ko je određen da ide raditi, vršiti, žeti, snope vezat i to, ozimicu, ječam i ono šta smo imali. To se žito gonilo daleko u mlin pa bi se onda kruz kuva otoga brašna i otoga žita, pura varila od kuruza šta je bilo. Život na seljački način.

Je li uz košaru uvijek bio neki suhozidni tor za stoku?

K7: To je pomoćna košarica, za to se napravi, ali košara je bila gori, onda je gori metnuto, podtavanjeno. I onda doli smo mi i goveda, krave, telad i na jedan kraj vatra i komin, a gori su ovce, povr' nas, tako da bi sve stalo u košare te. To je tamo di su moji, tako mnogi koji su imali košare.

Ono okolo su bili vrtovi?

K7: Nije, to su bili torovi, bili zvani pritorci u kojima su ležala goveda, u kojima su ležale ovce, u kojima su ležali konji, u kojima su ležali janjci. Ono nisu vrtovi ma ono su pritorci namisto torova oni šta smo mi imali lise, a oni zidom ogradili.

Onda su vrtovi zapravo bili samo oni dijelovi gdje su gnojile ovce?

K7: Da, oni šta su na livadom lise prinosisli, ono šta smo pričali ja i did o lisom, a ono što si ti vidla pa mislila da su vrtovi, to su pritorci i tu je blago domaćo ležalo. Još naokolo ogradi, meti grana, meti trnja da ne bi vuk uskoćio, priskoćio, to se tako čuvalo i pazilo i vodilo računa.

Tko je gradio lokve i bunare?

K7: Svak sebi. Lokve su zajedničke, a bunari su, ko je moćan, napravi sebi bunar i ima cilu godinu. Ko nije, traži vode di će se snaći. Iđe snig vadit, iđe tamo di izvire voda čekati. Mi smo svakako. Ja bi znala uveče, kad bi ovce pomuzli, uzeti dvoje konja i četiri vučije i ić tamo di voda izvire. I natovarit tu vodu, nalit te vučije i dotiraj, noć, nemam ja kad vrimena leći. Ako tako ne napravim, ujutro imam telad, tribaju piti, triba suđe prati, triba za prasad, triba za dicu, tiba za kuvati, za prati, moraš tako ići. Di si got, triba naći vodu i dotirati je.

Smatraš li da su Doci vrijedan i lijep krajobraz?

K7: To se zva pašnjak, ispaša za blago. Za šibensko blago, za zadarsko blago, za okolice ko zna dokle. Pašnjak, dotlen dotlen seoski, dotlen dotlen državni, dotlen dotlen bosanski. Sve podiljeno po planinom i udarene ono brojovi. Radi ispaše, ta je planina čuvena, radi blaga, radi ovaca, radi teladi.

Zdravo misto, lipo je, ispaša, trave koliko ti Bog oće, prostarije, brda, dola, jama, snigova u jamama, dočića, u srid lita sniga pun dočić.

Današnji je svit naučio na lipi život, ko bi se vratio tamo to radit? Lani je umrla jedna žena, mate od onoga šta te vozio, Mladena. Kad je tila umrit, znaš šta je rekla? Ne bi mi bilo ža umrit samo da sam prvo moju Mariju ukopala; ćer. Mimo cile Uništane, mimo cili bili svit, nje Doci dopali na dilu; ta šta kupi ovce. Da bi volila da je prvo Mariju ukopala neg di je ostavlja kod ovaca. Nju dopale Uništa i ovce, a cili svit napušta ovce i Doce, vrag odnio i Doce i ovce.

Zašto ste se doselili u Vrpolje?

K7: Ode je dida radio na pruzi. I ovde mu se svidlo. Onda je ovde kupio ovo, zidinicu, bez krova, bez ploče ijedne, bez išta, samo početa gradit ovaj donji dio. I onda smo ovde doveli dicu, da ima osmoljetka ovde u Vrpoljcu. Nigdi sa jednom plaćom nas sedmero nije moglo, nisu mogla meni dica završit školu, ma ovde. Onda ovdalen neko u Šibenik, neko u Split, neko u Zagreb...

Ovdje u Vrpolju ste isto imali ovce?

K7: Dakudaće, ajme.

Kako ste došli ovdje?

K7: Ovamo Dubrava, selo ima. Jedan čovik doša, dotira vina i rakije prodavat na Uništa, iz Dubrave, sa teretnim kamionom. I sio nas u taj teretni kamion i doveza nas ode prid kuću.

Samo vi, bez životinja?

K7: Nas sedmero, jedna mačka i jedna kokoš. I nismo ništa ni imali. I prnja nešto ono šta smo imali.

A što je sva stoka stricu Anti ostala?

K7: Nismo mogli poniti, eno ga i danas ondje, neće se ni Ante ni mi okoristiti šnjime. Ali prodato je blago. Nešto ovaca i goveda da bi ovo kupili. Ali je kupio, evo i sada još ima jedna vrata ja mislim, dvoja. I ova kućna vrata vanjska kupio, dva, tri prozora da zatvori. I tako smo ovde uselili. A ovde je bila, ovo je bila nika rupetina. Iz Splita, iz Dugog Rata, neki čovik dovezio je japan pa smo ovde japan gasili u ovoj rupi. I ja se omakla i izgorila mi cila noga u tome japnu. Jer smo taj japan prodavali narodu da poliva vinograde. Tako, svašta ciganili.

Rekla mi je mama da ste vi gonili ovce u brdo ovdje oko Vrpolja?

K7: Gonili smo ih u pašu, pa moraju ići. Neće ovce ležat gladne u kući.

Jedan puta tvoja mate gonila, pa omrkle. Ujutro kad sam ih ja našla jedno se objanjilo. To bilo na Badnji dan. Otirala ih k vragu, otirala ih daleko pa ostavila. Nisam ja nju slala ovcom, bilo ovih berekina, ajte vi ovcom.

Do kad ste ih čuvali u Vrpolju?

K7: Jedno deset godina i više. Skoro dok nisu završili školu. Imali smo trideset, trideset pet ovaca. Sedam, osam dotirali iz Bosne. Pa onda ono ostavili svoje janjce da ti se blago nakopitilo, jesmo, jesmo.

Ujutru, čim osam uri, ko iđe u školu iđe u školu, ko iđe popodne, ujutru iđe ovcom. Ko iđe ujutro u školu, taj iđe popodne ovcom. Marina je imala sedam godina kad je pošla prvi razred ovde došla. Imali su po desetak godina pa više, naresli do dvaestipet godina.

Prvo sam ja njih smakla nego se Jozo oženio. Kad je Marinko završio osmi razred ja sam ih smakla. Nije ima više ko ići. Otirala u Vrliku i prodala. I mirna. Jer s prolicem iz Grebaštice naišle ovce, iđu u planinu. Ja ovde ispri kuće istiram svoje u grebaške i otišle u Bosnu. I ja s autobusom, polučim svoje ovce od grebaških i pridam ih mojoj materi. I onda prid Gospu Rožaricu, ne, za Rožaricu ili za sv. Jakova, kako li je bilo, odem gori, uzmem te ovce,

satiram u selo i pokojni mi rodijak natovari u svoj kamiončić i šnjima u Vrliku. U kamiončić i prodam i gotovo. Nema više ko čuvat. Marinko završio osam razreda škole, ide dalje, Mijo poče radit, Jozo poče radit, Dragan još studira i štaš. Tako je život bio, način života takvi bio.

Kako se naplaćivalo čuvanje ovaca na Dinari?

Kako se pogodi s ljudima. Kil sira na tri ovce, taka je pogodba. Ili bez sira, onda sir sebi ostaviš. On je pogađa, ja to nisam ništa, ja sam samo bila slugetina. Mi smo imali od toga koristi lipo. Nagnjosiš zemlju, na toj zemlji bolje reste šta god metneš di su ovce ležale tri četiri noći na jednom mistu. To se dobro nagnjojilo, to se razore, ona ledina, konji, voli oru i posije se ozimica. I onda di je bila ozimica na proliće drugu godinu posiješ, tute posadiš kumpire, lipo, meko, gnjojno, posadiš kapule, posadiš kupusa, posadiš važola, ako nisi to sija žito i tu hranu tuda, to je trava za vrh čovika, možeš s otim ranit ovce, ranit konje, ranit krave, ranit sve, sijeno zvano.

Jeste prodavali sir?

Malo tko je, štogod tko može proda, ali potroši se, pojide čeljade, nemaš ništa drugo, s otim mlikom živiš cilu godinu. Bilo ih je da nije davala ništa, ali ovca je davala dnevno po tri litre, kako koja. Vrag zna, ko je mirio. Nagoniš ih, mužeš pa koliko koja daje u kabal, ko je izmirio.

Kako je funkcionirao najam zemljišta na Dinari?

K8: Na tuđoj zemlji, to je bilo u našome interesu jer je onda bilo u našem interesu da mi tri godine koristimo tu livadu na kojoj mi kosimo i to. Dva dijela nami pripada od te trave, a treći njima.

Kada je određeno vlasništvo na Dinari?

K8: To je starina, od početaka samih To je naslijeđeno od prije 400 godina, 500. Nije 500, ali 400 negdje.

Kako se plaćala pašarina?

K8: Pašarina se plaćala koju je odredilo taj dio pašnjaka koji se bavi s tim kao općina toga dijela, kotar, općina.

K7: Pašnjak je bio podijeljen znalo se doklen je seoski, doklen je općinski, doklen državni.

K8: Znalo se doklen je dalmatinski, doklen je hrvatski... To je bilo za vrijeme Turaka još obilježeno. Naplaćivalo se... Čovik koji dolazi, pošalje čovika, pribroji ti ovce i koliko ti je pribrojio tolko je puta tolko po ovci u novcima.

Jeste gradili suhozidne međe?

K8: Di je god bilo kamena da se iskrči, tu bi ljudi ogradili nešto... Inače nije tu bilo kamena nego se metne kad braniš livade. Onda se iskopa bus iz zemlje, načuli se kamen i onda na te dijelove di je tvoja zemlja zaštitiš od čobana. I onda tu čobani više nisu smili prilaziti sa ovcama svojim. Onda, da bi to štitio, postoji poljar kojega smo izabrali u selu i on je to dužan obilaziti i pratiti.

K7: Tko napravi štetu taj plati kaznu. Di je taj bus zabušen to je zabranjena paša, to je za kositi.

K8: To je komad busa, malo veći nego teća, koliko ga iskopaš, izvrneš naopako da je zemlja crna, a ledina doli. To se moglo naći, a kamenje iščuliti, to se teže nalazilo.

K7: Busilo bi se o Jurjevu, sad reste trava do Svetog Ilije, počme se kosit, a onda kasnije pasi kud oš.

Kad se kreće u kosibu?

K8: Kreće se, evo doli u selu se krećalo već oko Svetog Ante, posli Svetog Ante. Doli prije trava sazori, a gori je planina, gori sporije, prid Gospu.

K7: Oko Svetog Jakova, Svetog Ilije.

Za što se koristila trava?

K8: Za hranu ovcama, govedima, konjima, svemu skupa. Onda bi se to gori pokupilo, šta može sa manjih livada odmah se to pritira kući na konjima čim se osuši. Sve se pritira doli i meće se u pojatu, prostoriju, pojatu di se to slagalo. A ovo di nisi moga odoliti, di je bilo toga masa, ajmo reći po pet tisuća kili, to si stavlja u plast. Stožina jedna zabije se u ledinu i oko nje se slaže to sijeno. Gori jedan stoji nabija, ovi drugi bacaju vilama gori i na vrvu se to završi. Dođe to ala ka plast i onda gori ovaj da to ne bi nosio vitar, spletu se uža, najčešće je to bilo od raži, plelo se to ko je ima od žice, ali od žice nisi smio mećati, neko će ti skiniti jer njemu triba žica za opanke, za ovo, za ono, čobani... Ode to. A onako ona uža, to se uža mećalo i na tri, četiri mista, na križ najčešće, a ko je moga i više, moga je pojačat i još na četiri. To je stalo sve dotlen dok nije došla prilika da si ovo iz pojate potrošio nekim dijelom. I onda zima, to se išlo najčešće na snigovima kad se prtilo i to sve skupa kad su ljudi dokoni kad su obezbjedili drva i koječega, e onda u zajam. Ajde cilo selo, ovisi koliki ti je plast, koliko ima, ponekad ide po dvadeset konja, dvadeset tovara najedamput ili ako triba i više. Ako si razvršio, slučajno nisi diga taj cili plast, ne

zna se kakvo će sutra vrime, može kiša, može to zatrpiti, može propasti sijeno. Tako da se o tome vodilo računa da iskoristiš način da to najedanput dotiraš. I onda ujutro ručak, za pićare, zovneš ih na ručak, ono što ima isti, uvečer debela slanina, prasetina, bravetina, ko je ima suvu i to. I onda kad se to sidne, čoviče gori planina te iscrpi malo, dođeš ka vuk gladan. Slanina, cidi se niz bradu, slađe od materina mlika. Pura i skorup, to je bilo izvanredno, maslo i pura.

Što se zimi radilo u selu?

K8: Dolazili ljudi na prelo, njih po trideset, četrdeset bi se skupilo u jednoj kući. I onda je bilo minjanje kuća svake godine da ne dosadiš u jednoj. Onda jedan drugog pitaju šta si večera, to se obično pitalo.

Preko cile zime svak je iša prelit u tuđe kuće. Po dvadeset ljudi, po trideset u kući sidilo. To se puši, dimi se u kući, nikome ništa ne smeta. Onda čakule, ovaj priča ovo, onaj ono. To se tako živilo. Onda kad dođe vrime, a triba ići leći, svak svojoj kući. Ako je što naša, ostalo iza večere, još će malo mujsniti štogod ako ima šta i to je to. A mi berekini isto na prelo. Ajmo di ima cura, u Donje selo, ajmo ovdje ajmo onde. Onda ti je to po noći uvečer na selu kad je misečina onda ajmo se čidati. Pa vrebiranje, letanje, ćužanje...

Igralo se vrličko kolo ka Ero s onoga svijeta. Ono je naša vrlička nošnja bila, pripadali smo tome dijelu i nošnji i svemu drugome. Igralo se oko Božića, zima kad dođe kad nisi ima šta radit. I ženilo se uvik za Božić, prvi, drugi, treći dan Božića kad ima šta isti da ne triba praviti nove troškove.

Kada je bila sezona janjenja?

K8: Janjci, kod nas je ranije to bilo kasno... Odnosno zima će napraviti svoje pa bolje da se kasnije janjci ojanje kad počme već trava, kad se može u paši. Kad onda janjci čim se ojanje onako desetak dana čim se ojačaju mogu i oni u pašu. Da ovcu možeš malo pomusti, iskoristiti. Tako da je to kasnije, a ovde su ranije. Ovde idu oko Božića, prid Božić i poslim Božića. Tako da ima situacija sade da je blagu dobro pa uzmu neku pasminu pa se po dva puta janje. Kod nas nije bilo nego po jedan put u trećem, četvrtom misecu.

K7: Ovnovi bi se lučili da se ne bi janjilo. U jesen se oluče i onda odrediš kad najvoliš da ti se janje, onda puštiš ovnove u taj tor i tad stižu janjci. A ko pušti da ovnovi budu cilo vrime sa ovcom pa se rano pojanje, pa zna okreniti zima pa znadu pokrepat pa nemaju mlika pa ne mogu posasti, svašta bi se događalo. A kad dođe trava, kad ugrije lipo vrime, onda janje napriduje. Onda se ta janjad kad bi se odgojilo, potriba i sirotinja, nije niko radio u firmi, poduzeću, nije ima kune, dinara, goniš janje u Vrliku prodat da možeš kupit soli, moraš kupit petreulja, moraš kupit brašno, moraš kupit tako tih stvari, štogod obut, štogod obući i eto.

Je li se drvo plaćalo?

K8: To se plaćalo, bilo je slučajeva da odeš, računat neće lugar doći pa neće za suvo ništa, je vraga, zna i za suvo ponekad opomenit, ali najčešće naplatit. Znalo je biti opasno za sirovo kad bi za neku građu kao što smo lise mi te cipali. Ja i pokojni ćaća za pojate, žioke u Ruji tamo na kijejskoj strani. I j*****, povalili mi, ima tamo izbora, nekih bukava i toga svega skupa. Ali j***** tu je malo slobodnije od lugara pa ćemo pokušat tamo, a i te žioke (*letve*) nekako, nisu one lise nego triba uže. Di se opet slamom pokriva priko toga kao i kolibe, one što su se pokrivala. Dođe lugar, na 70 metara lega za bukvu koja je povaljena, koja je srušena, trula, sama od sebe pala, i uze nas na nišan. Stoj! Mi gledamo, šta je, lugar. Šta je, šta vičeš, stali smo. I j***** on doša. Šta ste to radili? On se uplašio da su to bili Kijevljani. A Kijevljani su za njega ustaše i opasni, mogu okrenit protiv njega. Kad je vidio da smo mi sa Uništa, mi smo rekli sa Uništa, Grizelj Jure i Marko mali, onda je prominio ploču. Onda je kaže, mislio sam da ste s Kijeva, platili bi veliku kaznu, a vako nećete puno. Platili smo svakako, ali nešto umanjeno. Moga ti je ništa, ali on se nije želio mučiti, ko zna oklen je i di je ču sikaru daleko na drugim stranama i sad on mora opravdati da je on tu bio, da je nekog uvatio, kud je on sve oda na tome dijelu.

Zašto se pašarina plaćala ako je bio vaš posjed?

K8: Nije to bilo naše. Pašnjak je državni.

K7: Nije pašnjak naš. Nisu planine naše, samo livada, di stanujemo.

K8: Morali smo mi plaćati na svoje ovce i doli u selu travarinu. Često puta se uzimalo to. Travarina se isto plaćala samo manje, izbjegavalo se. Prijaviš deset ovaca imaš osamdeset i tako otprilike. Ali gori je obvezno bilo.

K7: Taki ti je bio život. Nije bilo ni televizije, ni mobitela, ni razgovora, ni dogovora, kud je god ko iša je piva, samo se čula pisma. Piva svak, a gol i bos.

K8: Na sve Božje strane, cure, momci, na sve strane. Samo planine odzvanjaju. Kad dođu praznici, Božić, to se ne prikida petnaest dana. Dođu hrvatski sveci, Božić i to sve skupa pa onda poslim nastave srpski pa je bilo i za jedne i za druge ono. A onda narod doša malo do vina i do malo ovoga, malo onoga, i to su ti dani i to su ti običaji tako da onda mladost se malo raduje, a koga nije moglo zapasti, ko je iša ovcom – ova je išla ovcom, ona nije mogla u kolo, a njih sedam sestara, zapalo nju (*Ružicu Grizelj*). Zapadalo je i druge, ali sasvim malo ili nimalo.

„Evo vuje iz planine
dajte vuji slanine
Dajte vuji vunice
da ne kolje junice
Vidi kakve vujo ima zube
Ubio ga Ćoro Ljube“
Nekada sam zna brojiti pet minuta...

K9 – JOZO GRIZELJ (rođ. 1959., 59 godina)

Kada si počeo s čuvanjem ovaca?

Ja se sićam, možda od pete godine. Peta, šesta godina. Jer ja sad to znam po torinama di smo mi litovali. Zadnje dvi godine su nam bile na Strmcu, to bi tribala bit 68./69. ili 67./68. Prije toga smo bili na Bunariću, prije toga za Glavicama, u Krvodalu, sićam se i prije nego sam se rodio (smijeh). Svaki put na novoj lokaciji. A mi smo počeli, dica, ono, bija je raspored, to se navečer znalo di ko sutra ide. Dvoje je uvijek išlo ovcama, jedno je išlo govedima, jedno čuvalo janjce oko kolibe i oko te, ta maja je bila šta je sirila, jedno čuvalo janjce, a išlo se u drva, išlo se u mlin, kad bi bilo kosidbe, kupljenja, pa onda osmi misec kad je bilo žita, vršidbe i tako, sve to paralelno se radilo sa čuvanjem ovaca. Dica smo išli... Mirko je uvijek, brat, iša kravama. To je bilo po trideset čobana dice i svak je ima po troje, četvero goveda, po tri, četiri krave. A ja sam čuva janjce okolo kolibe, a Mijo je uvijek s didom iša ovcama. Najčešće Mijo s didom ili s materom, a najčešće s didom je iša ovcama. Kasnije sam ja iša s didom ovcama zadnju godinu. Kad bi se Mijo posvadio s didom, ne bi htio slušat, onda bi iša ja drugi dan.

Onda izjutra se digne rano, onda se muzu ovce i sad dobro to dok je suvo, al kad padnu kiša, većinom su kišna vrimena bila. I sad to, tor je nekad na ravnome, a nekad na klizavom pa padneš dok nagoniš ovce iz jedne strane u drugu, oni vataju jednu po jednu i muzu, a mi ovuda dica, gonimo ih da uđu. A kad klizneš pa ono bija od đubra više... i onda kad ide svak za svojim poslom i onda navečer zalazi sunce, ovce se vraćaju u tor, ponovo idu na mužnju. Onda, to bi se najčešće muzlo, bile zvizde na nebu, kad dođe litno vrime. Dođu ti ovce u osam i po sati, to do deset sati ne mogu se pomust, deset i nešto, deset i po. I onda kad se to pomuze, onda se zagrije mliko, onda se tek večera. A šta se večera, pure i mlika... i onda svak u svoj krevet, a kreveti nisu bili ko kreveti nego one kolibice, nadstrešnice...

Kako su izgledali ti suhozidni objekti?

Suhozid je bija uvijek ista prostorija. To je bilo negdi osam metara možda dužine. Jedan dio manji je bio di je bia komin, ognjište i iznad njega je bilo natkriveno eternitom, onom nezapaljivom crnom, a ovaj drugi ševarom. I ode je di je bilo mliko, di je bija sir u mišinama, di se to radilo, u dva dijela. A kolibe su uvijek bile ista površina. Samo kad ti odeš jedne godine s te kolibe, skine se taj krov i ideš dogodine na drugo, onda taj čeka pet godina da se zidovi sruše, pa se zidovi poprave, onda se na istim zidovima pokriva. Bilo je građeno dvostrukim suhozidom, dignuto negdi tako otprilike (*pokazuje otprilike 110 centimetara*), nisu mogli dignit više tako da uvijek na ulazu se moraš potulit, nije vrag dao... To je bilo tako. I onda su oni to riješili, kako voda odlazi okolo, kad su velike kiše da se ne sliva unutra. Onda je to bilo interesantno, točno se zna di je koliba, amo sa strane di su bila telad odvojena od krava, di su bila prasid i to di su krave vezane i di su konji ležali. Uhodani su bili.

Je li se vršila prodaja sira?

Oni su sirili... Kupili su ovce iz Dalmacije. Onda si za svaku ovcu mora davat kvarat sira ili po kile sire uz ovcu. Oni su dali ovcu, a ti njima moraš zauzvrat donit sir, to je bilo onda. A danas, kasnije, u sadašnje vrime i unazad trideset godina, on tebi još plati da mu goniš ovce gori, nema sira, nema ništa, plati četrdeset, pedeset kuna sad po ovci za dva, tri miseca čuvanja, a prije su ljudi morali dati. Onda sirili njima, šta bi bilo viška, a moralo je biti za ljude kolko je bilo ovaca koje su se muzle, za tolko ovaca mora si dat po kvarat il po po kila sira, ili ne znam kolko se tada davalo, kakav je bija dogovor, a višak ako si ima, dio bi se proda, dio bi se ostavija za sebe. A sir se nikad nije kvalitetni, nego se uvijek ija onaj šta uđe u mišinu vitar, šta se pokvari, šta nije dobar, taj se ija, a ono što je valjalo, to si mora dat ljudima i to si mora prodat.

Sir ti je, kako su oni računali, jedno pet litara do šest, ovisi. U početku lita je manje mlika tribalo za sir, a kasnije više ili obrnuto, ne znam sad koji je to odnos, ovisi je li početak ili kraj sezone, je li kišno vrime... Inače između pet i šest litara mlika je tribalo za kil sira, a oni su znali kad su gonili po jedno dvi mišine, šta ja znam to je cirka negdi 60, 70 kili do sto kili bi znali prodat toga. Imaš veće i manje, janjeću i braveću mišinu. Jedan put nije bilo mišina, to je bila priča, to u Uništima cilim pričaju, iznad sela gori utopilo se gori u bunaru, otvoreni tip bunara, utopilo se tele, june. I baba sa Dolaca sišla i saderala ga i tu mišinu napravila, obrijala i u tu mišinu ona to povezala

i napravila da bi imala u što sir staviti. Jer ti zimi kad si zakla janje, kad ti je krepalo janje ili bilo šta, ti si odmah, ili od bravčeta, odmah si odvaja mišine i odmah priprema mišine za lito. Samo nije to bilo ko danas, staviš je u škrinju nego se ona osuši, skori i onda je kasnije moraš u mliku omekšavati. Imali su oni te svoje sisteme i kako to napraviti.

Kako je funkcionirala naplata pašarine?

Za pašarinu dolazili su ljudi iz Bosanskog Grahova jer onaj dio gori naš spada pod Bosnu i Hercegovinu. I onda bi općina Bosansko Grahovo poslala brojače pa bi išli po tim torinama, po tisuću il kolko ih je bilo, po bar petnaest torina, po tisuću ovaca i više. I onda oni dođu brojat ovce. I onda po tim izbrojanim ovcama plaćalo se, znalo se koja je cijena po ovcu pašarine, i tolko bi se moralo platit poreza državi. To što su se ljudi snalazili pa bi odvojili dio ovaca da ovi ne vide, to je uvik tako bilo. Nagonile bi se ovce pa bi se odvojile u neku pećinu ili dalje u ogradu neku il nešto. Onda bi se njima spremilo, zaklalo bi se janje tim brojačima kad bi došli ili rakije, rakija je onda bila zakon gori u planini, onda bi ti oni oprostili sto ovaca ili ko zna. Više im potrošiš neg što oni oproste da se oni ugoste dobro. To bi ljudi vidli onda bi im bilo malo pa bi oni još malo odvojili sa strane i tako. To je snalaženje.

Imaš li kakve uspomene iz djetinjstva?

Kad smo mi bili u Krvodalu, to je ono prvo bilo di smo mi bili kad smo išli gori na Doce, pod onom šumom. Kad smo mi čuvali, evo ja sam iša janjcima, nemoš ih najist, oni se ne mogu... tribaš bit cili dan oko njih. Meni je bilo najsmišnije, meni bi pokojna baba razmutila soli u vodu u nekoj tećici, u lončiću nekom, onda bi ja sa granom to prska po bukvi, doli raslinje ono. Po bukvi pa onda slano, pa bi oni to za uru vrimenta bi se napasli i goni ih kući. To mi je bilo najdraže.

Kad smo išli ovcama ujutro bi se pojilo mliko i šta ja znam šta bi bilo kod kolibe, i ide se ovcama i to. Onda bi nosili sa sobom užinu. Kruv, kiselo mliko i najčešće komad slanine. Onda to oko podne kad ugrije sunce, onda ovce idu na plandovanje ili u hlad, kako je bilo, ovisi, i tu bi one ležale negdi od 11 sati do tri ure popodne, jedno četiri sata bi ovce ležale. Po vrućini nisu mogle, ono na nekom brdašcu di puše uvik vitar, di je ono strujanje. Onda bi se tu ručalo, to što si ponja. Znači to kiselo mliko, sir... sićan se pokojni did je ima slabe zube pa onda bi on, imaš onako metalnu onu, pa bi u nju namuza mliko pa bi on kruva i mlika odma ispod ovce namuza i ija. A vode nije bilo, onda se u planini, ono popiješ ono vode šta si ima pa donosiš sniga u rupama di se još snig nije otopia, ono di se zaklanja od sunca, onda bi znalo bit sniga do kraja sedmog miseca u planini, i kasnije. Ovako dida, napravia bi ploču, jedan kamen nakrivia, ode doli bila tegla. Stavi na kamen, ode snig curi niz ovo i ide u teglu onako ledena voda. Tako se to snalazilo. Ilo se, onda kada si doša navečer kući opet si ija. Kad se kosilo, kad se radilo, onda su klali janjce za radnike, za težake, za teže fizičke poslove. Ali mliko, kiselo i ovo obično, i pura, je osnovno, ječam, fažol, to su osnovna jela bila gori.

Kada se vršila košnja?

Kosilo se, mi bi došli gori oko Svetog Ante, znači negdi krajem šestog miseca počela bi kosidba, ovisi o godini, o kišama, o svemu. Krajem šestoga i to bi se pokosilo kroz sedmi mesec, prvu polovicu sedmog miseca, sedmi mesec bi sve bilo pokošeno. I onda u osmi mesec dolazi ječam, raž, žito, vršidbe i drugi radovi. Tako je to išlo jedno za drugim.

Kada ste došli u Vrpolje?

Mi kad smo sišli odozgor, bili smo na tome Strmcu. I onda gori, već je ćaća uzeo ovo odi i već se planiralo krenit... I onda je došlo do svađe matere, babe, ćaće i njih i onda smo mi prije kraja lita na noge u selo. I kad smo išli, baš kiša padala, satralo nas, mi ko dica. Onda je jedan čovik doša ovda iz Dubrave kamionom u selo gori. I onda smo se mi svi ukrkali u kamion, gori na kašun, nije bilo cerade, nije ničega. I onda jedna, ko nam je da mačka jednoga, zvali ga mi Anđa, bija muški, šta smo mi znali. Onda je svak iz sela da od rodbine, sve je to rodbina, drugi put kad su dolazile ovce, onda svak da po jednu ovcu. Materi je ćaća da dvi ovce, pa rodbina, svak je dao, imali smo priko dvadeset ovaca, sve pokloni su bili, od obitelji, od rodbine i tako dalje. Ošla sirotinja, umrit će od gladi, to se pomagalo tako jedni drugima. I tako smo mi od svojih ovaca držali svoje ovce, nemaš svoje zemlje, nemaš ništa, uvik po tuđem, kad je to tako bilo, a onda je svak ima ovce, nije to ko danas da moš gonit di oš... I onda smo se mučili. Ćaća dođe iz Njemačke onda on zakolje, sazove prijatelje, onda kad ode u Njemačku mi čekamo kad će on doći da bi ili janjetine ponovo.

Koliko ste imali vlastitih ovaca na Uništima?

Gori smo mi imali trideset do pedeset ovaca. Ostavljaš svoje janjce svake godine, nemoš sve zaklat janjce nego kvalitetnije janjce, koje su za mliko bolje, koje po zubima, one gube rano zube, sve se to znalo, pratilo se, i onda su se janjci ostavljali, svake godine ostavio bi po četiri, pet janjadi radi ovaca. Dvi, tri one starije zimi se zakolju

kad se kolju prasad, ili ne izguraju zimu, krepanu, tako da uvijek si pomlađiva svoje stado. Pomlađuje se svoje sa svojima, ništa sa tuđima. Točno se znalo ove su se zvale domaće vlastite, a one su bile bučke. Ove su dolazile iz Dalmacije što si posuđiva, što su ljudi dali da čuvaš, te su bučke, a svaka ovca je imala, piturana. Svak je ima svog, oni bi dogovorili, ljudi, ko će kako piturat svoje ovce da se zna kada ode u tuđe stado koja je čija. Pa bi znalo na desnu stranu gori leđa staviti, pa na livu stranu boju koju si uze, pa nazad na vrh kostiju, i gori na pleći. I čak stavljali na glavu. Zelena, crvena, roza, ovisi kako je ko ima boju, tako se šinjavale. I naše ovce su se čuvale skupa, naše i te odavde, ali se znalo koja čije ovce. Onda su ovce prije imale rupe u ušima, biljeg, znak, tako da se razlikovalo i u selu kad se ovca izmiša, zna se po znaku koja je čija u selu ili gori na planini. I onda kad bi dotirali te ovce ovdje onda je bija rat. Kad su oni lučili te ovce, lito, udebljalo se blago gori, posla si ih mršave, one gori u planini, ima trave, klima. Kad dođu ode ne poznaju svoje ovce, onda tražu, nema mi ove, nema mi one, a onda se site da su ju zaklali za Božić. A ono što bi failo ili što bi udavia vuk, ili što bi krepalo ili znali biti nevrime, krupa i tako, onda bi donili oglavinu od ovce, odere se to je oglavina. Ima biljeg na ušima i onda ljudi znaju da je to njegova. Kako je ona stradala, nemaju pojma. Jedne godine, ja se sićam na Strmcu, stradalo je više od pedeset ovaca. Odavde oko svetog Ante istirali ovce, a gori krupa, zima, umorno blago, više od pedeset ih je crklo. I onda su zvali, dida pokojni, došli doli u Kijevo i onda zvali u Grebašticu, onda ljudi došli gori, ne bi smia zakopavat dok ljudi ne dođu, nije bilo kao danas, mobitel, slikaj, nazovi, nego to je bilo tako. Bilo je tih teških godina. I nije lako uzeti blago, dida to nije nikad moga podnit, uzet tuđe blago pa ne vratit, ono brka, dignutog čela, pošten. A ovi danas mlađi kad su išli, zakolju tuđe, uija vuk udavia, ovaj, onaj, a to tada nije bilo.

Kada se obavljala striga ovaca?

Prije nego se ide gori. Kad ono, oko Paškala, ono prije svetog Ante, kraj petog, početkom šestog miseca.

Vrijednosti

Interesantno je gori, imaš točno gola brda, planine di su lokve, kud su bili pašnjaci, a di je šuma. Di se živilo i sad si ti na konjima mora ići dva sata do šume. Nisi ti moga pilat di ti oćeš, sić šumu, jer tu se sve na drva radilo. I mliko grijalo, i spiza i sve na drva išlo, sve se na konjima dogonilo. Šuma je bila daleko, nisi smia sić kako ti hoćeš, di ti oćeš, od lugara, sve je to bilo propisano, nisi smia ić kako je tebe volja sić.. Pošumljavanje nikakvo nije bilo, kako je bilo onda kad sam ja bia dite tako je i sada. Nigdi se šuma nije dalje raširila, znači ostala je šuma. Po kojim to pravilima, kako, na koji način, šta utječe na to da se šuma nije proširila po tim brdima? O šumi se vodilo računa, o lokvama se vodilo računa, o bunarima... Ono je lipo, napraviti izletište, neki dom. Kako ljudi to koriste, lovci, planinarenje... Šta napraviti, zašto uništiti? Mi smo došli nakon pedeset godina pa je lipo doći.

Kako su izgledale košare?

Oni nisu imali ovce, držali. Mi smo išli za ovcama po livadama pa se gnojilo, minjale su se livade, a košare su uvijek na istom mjestu. To su bile čvršće, jače građevine i svake godine su litovali na istom. Imali su svoje blago i samo svoje krave gori i oni su to čuvali svoje, a mi smo se bavili biznisom. Od dida doli, njegova je bila pri brigu, usičena, i sad je gori njemu pritorak di su ovce bile, pa je ovca mogla ući unutra, a dok su oni bili svi, dok su živili u velikoj obitelji onda nisu mogle ovce gori uć nego je bilo njih šest sedam kćeri i sin, on i žena i ko mu je bija živ, did, baba, onda oni nisu imali prostora u onoj maloj kolibici. Samo to kod njih tako slučaj, a inače kuće su i u selu takve sve, doli je podrum ispod, blago, krave, konji, ovce, a iznad su ljudi, na katu. Onda to grijanje, toplije bilo u kući, to ti je doli od blaga ko da je centralno grijanje. Toplije bilo blagu i toplije bilo ljudima. Onda masu kad su bile zime bi ljudi spavali doli među blagom, ćaća se oženia s materom u podrumu među ovcama. Baba stara napravila krevet od stupića. Valjda su dvi noći spavali u kući gori, a onda kasnije u podrumu, u štali, među ovce.

Dida je ovcama se bavio, to od pradida još. A materin ćaća, on je kupio volove, ovdje iz Dubrave, iz Danila... ljudi su imali volove i prije se oralo sve na vole. Onda kad dođe lito nemaš di s volima, nema ode hrane, nema trave, velike vrućine, nema vode. Onda je dida ima po trista volova sakupio i bilo je njih više koji su kupili vole. I onda bi skupio vole i moja mate, to su one bile cure, čuvale vole. Imali su nekada davno prije ovce međutim dida se odlučio baviti volima. Triba manje svita, za blago, za ovce, velika je obitelj, za baviti se ovcama, mužnjom i tako dalje. A za vole ima jednog čobana koji je svaki dan iša volima. U početku je kad se dotiraju voli u planinu, onda se prvih deset dana moraju voli čuvati dok se nauče u jato, voli noću od vukova, znaš kako spavaju voli, od vukova, u krug, guzice unutra, a rogovi vanka i tako trista volova tako leži. Imaš vole koji leže i oni unutra koji stoje valjda kao stražari, kako to priroda radi svoje, onda se minjaju. Tako da kad dođu vukovi voli samo guzicama unutra jedni drugima, a svi rozi vanka za obranu, ne može vuk, ne smi prići. I onda kad se ti voli nauče, ti ih naučiš na lokvu, s lokve, di će po danu ležati i na kojemu brdu i voli nauče i onda kasnije ne moraš bit po cili dan kod njih nego dođeš samo po danu, jedan put skupiš ih ako se rašire, ako odu di, povežeš ih ponovo, otiraš na lokvu... Oni su volove držali, mi smo sa ovcama. Onda te bi ovce, interesantno gori, dobro je kad je kiša, onda ne moraš gonit na lokvu, kad je kiša, kad je mokro, kad ima rose, onda svaki drugi dan goniš na lokvu, ili treći, ali liti kad nema vlage svaki dan mora ovca na lokvu ići.

Gdje su se nalazile lokve?

Mi smo imali na tri, četiri mista lokve. Bila je ta Duboka, to je lokva od stare Jugoslavije, ko zna ko je to radija i to je i vojska u planini. To je voda držala valjda su oni nabijali još tu zemlju i posli godinama to se nije diralo i ta Duboka lokva nikad nije presušila, sad kažu da zna i presušiti, a nikad nije ona presušila u planini. Bilo je i par manjih lokava, imali smo one doli iznad kad smo mi bili doli u onoj košari iznad di smo roštiljali, bunari su bili okrugli, pet bunara, četiri ili pet bunara tu je izviralala voda unutra, to je bilo za pit. Onda su imali ljudi svoje bunare. Bunari su se uvijek zaključavali, voda je bila pod zlato, onda bi rođaci nama dali ključ od svog bunara kad oni ne bi litovali gore. Onda bi dida, bili smo rodbinski vezani, pa biće bi da sira ili nešto. I did Mirko je ima bunar i svi oni šta su imali svoje košare, oni bi svi imali svoje bunare. A mi koji smo minjali pozicije nije skoro niko imao bunar. Onda je to lokva i vadi snig iz kišnice i sa tih bunara četiri i na par mista je bilo izvora. Kad ima kiša onda izvori rade dobro, kad nema onda kap po kap. Onda bi se voda gonila na konjima u vučijama drvenim, to su od dvadeset litara drvene posude. I onda na konjima natovariš te dvije vučije, 40 litara, dva konja četiri vučije, ovisi koliko si ima , koliko puta dnevno triba, tolko si puta mora ići, a voda nikad nije bila blizu. Teško se to živilo.

Na određenom dijelu postoji sklop nekoliko bunara, a ispod su bila korita i česme u koje se slobodnim padom slijevala voda za napajanje volova i druge stoke te si vodu mogao kontrolirati otvaranjem i zatvaranjem.

To su bile livade, i tu di si iša, zašto si minja lokacije. Kad si ove godine zagnojia stoji sedam dana taj tor na jednom mistu i sad ova jedna strana tora ostaje a drugu pribacuješ. I kad ni zagnojio ovo, gnojiš drugo, i onda cilu svoju livadu zagnojia. I onda dogodine trava preko metra, dvi godine, tri, onda drugu godinu gnojiš drugu svoju livadu, pa treću, tako da si ima sijena. Sijeno je tribalo za prehraniti blago jer su bile oštre zime doli u selu, onda se to gonilo na konjima, to se prigoniolo, zato se nije išlo prema vodi nego prema livadama.

Po čemu je Bukova lokva specifična?

To ti je bila glavna lokva, pojilište u onoj planini doli. Za vrime stare Jugoslavije tu je žandarimendija bila i pravila red kad se došlo blago napojiti, tu su bile tuče, gužve, neredi. I ta lokva, za nju kažu da je pristala držati vodu da su žene prale vunu tu. I ta snaga iz vune, ona sedra i što već, da je probila lokvu i da lokva od tada nije držala. I onda su kasnije to naši Samardžije u taj vrtal sadili krumpire, to je bila njihova ograda kasnije. Ne sićam se ja kad je to bila lokva, ali uvijek to zovu Bukova lokva.

Gdje se vršila ispaša oko Uništa kada se nije išlo na „ljetovanje“?

Stoka se puštala u planinu, išla u stranu kad je lipo vrime, a kad padne snig početkom desetog miseca, po pet miseci blago nije moglo izić vanka ... onda si mora uvijek imat sijeno u pojatama tim, spremnicima. Što ne bi moga dotirati doli, to bi ostavili gori, napravili bi stog onaj, plast u planini i onda kad vrime se poboljša, kad okopni pa bi skupili po dvadeset konja ili ovisi kolki je plast taj, onda posude se konji, jedni drugima su posuđivali i onda bi se išlo to i pritira se cili plast i onda se opet kako se isprazni doli ta pojata di si drža sijeno, onda opet napuniš. Tako danas jednome čoviku, drugi put drugome, i odrađivali tako jedni drugima, nisu mogli sami. Kad bi na jednome ili dva konja pritirali to. A onako po dvadeset, dvadeset i pet konja kad natovariš, znaš kako je to lipo vidit niz planinu kad silaze konji natovareni sijenom.

Gdje ste sve boravili na Docima, odnosno koje lokacije ste uzimali u najam?

Mi smo imali Strmac i Krivodalo, ona dva mista, kasnije za Glavicom, to nije bilo naše, to nam je čovik iznajmio, posudio da na njegovome imamo. I onda kad ti tuđu njivu gnojiš onda imaš pola trave s njegove njive valjda tri godine pravo kositi. Kasnije kad je ćaća kupija gori na Bunariću, tu smo imali jedne godine torinu, onda je kasnije ćaća kad smo išli amo proda. Znači imali smo na tri mista. Kad se Mijo rodio bija je negdje neki Kupres, ja ne znam čije je to bilo, bili su gori tamo kad je Mijo bio mali, kad se rodio. To je bila planila koliba ta, zapalilo se. A Mijo je rano naučio pisati. Bile su na planini one pločice pa su mekane, onda s jednim kamenom po drugom pišeš i to su krasopise naučili svi pisat po tim pločicama. Nema brisanja nego baciš i uzmeš drugu. Tu je Mijo naučio slova.

Životopis

Zrinka Maranić rođena je u Šibeniku 21.07.1992. godine. Živi u Zagrebu gdje završava osnovnu školu i Školu primijenjene umjetnosti i dizajna, odjel Dizajner unutrašnje arhitekture.

2011. godine upisuje preddiplomski studij Krajobrazna arhitektura na Agronomskom fakultetu u Zagrebu i isti završava 2014. godine te nastavlja obrazovanje na diplomskom studiju Krajobrazna arhitektura.

Još za vrijeme srednjoškolskog obrazovanja sudjeluje na brojnim radionicama, pomaže u organizaciji projekata i izložba te izlaže na 12 grupnih izložbi. Tijekom studija izlaže na nekoliko izložbi, sudjeluje na četiri Design/Build radionice organizirane u suradnji Studija s University of Washington, pod mentorstvom profesora Daniela Winterbottoma na otoku Rabu i u Zagrebu u razdoblju od 2013. do 2015. godine te na drugim radionicama organiziranih od strane studija, drugih fakulteta i organizacija u Hrvatskoj i Europi.

Od 2013. godine aktivni je član Udruge studenata krajobrazne arhitekture te sudjeluje u organizaciji događanja za studente i događanja vezanih za Svjetski mjesec krajobrazne arhitekture. Od 2014. volontira u Oris – kući arhitekture. Dvije godine sudjeluje u programu Student tutor te za Fakultet dizajnira brošure za brucoše. Također osvaja prvu nagradu za dizajn loga Centra za podršku studentima i karijerno savjetovanje na Agronomskom fakultetu u Zagrebu. U timu se prijavljuje na četiri javna natječaja gdje za idejno rješenje tematskog parka na Poljudu osvaja četvrtu nagradu.

Samostalni je korisnik engleskog jezika te koristi Office programe, AutoCAD, SketchUp, Adobe Photoshop, Illustrator i InDesign.